MARCH :- 2014, VOLUME -3, ISSUE-9

ISSN 2278–4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE ACCOUNTANCY MEDICAL SCIENECE
ECONOMICS MANAGEMENT HUMANITIES
SCINENCE STATISTICS ENGINEERING

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE ACCOUNTANCY ENGINEERING ECONOMICS MANAGEMENT SCINENCE HUMANITIES MEDICAL SCIENECE STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

DR. TEJPALSINGH HOODA
M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)
PH.D HONARRARY.
VIKRAMSHILA VIDYAPITH BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

CO-EDITOR

P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH).,B.ED., U.G.C NET

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

http://www.shantiejournal.com has published " JOURNAL OF RESEARCH" is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2014, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
- "http://www.shantiejournal.com" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in "JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
- The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "http://www.shantiejournal.com". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
- All efforts are made to ensure that the published information is correct. "http://www.shantiejournal.com" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.

ISSN : 2278-4381

Editor's Column

"Knowledge is a Power", is a well-known fact. When we look towards this powerful world, it make us believe that it is due to the persons who have accepted challenges as opportunities and with their intellectual ability convert that challenges into changes.

'Nothing is permenanent but change" as per this fact, every objects in this world is changeable. As a universal fact it has to do also with educational matter. We read, think, invert and write in this way we make changes. In educational field we find this opportunity at it's best. In Particular, research- one has opportunity to throw light on the hiddenside of any matter. In such a way, the world see amazing inventions and for that the world and we the Human thank that excellent minds which has ability to think in a way that is not everyone's Cup of Tea.

At this point we wish that we have these excellent minds as much as possible. For this purpose, we the publishers of Shanti E Jornal of Research are taking the step with the research papers/Research Articles contributed by the Scholars.

We hope this will certainly inspire you to read, think and write and be a powerful person with Knowledge.

Co Editor

P.R.SHARMA

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH MARCH :- 2014, VOLUME-3, ISSUE-9

INDEX

Sr.	Title	page
1.	**Sanskritization in Ancient Times** - **Dr. Hasmukh Prajapati**	*1-2*
2.	સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓની મુશ્કેલીઓ અને તેને નિવારવાના ઉપાયો - પ્રા. દયારામભાઈ પી માહલે	*3-5*
3.	विनायक सावरकर का हिन्दुत्त्व का सिद्धांत - **Dr. Pradip S. Joshi**	*6-8*
4.	गिरिराज किशोर की कहानियाँ : आज की राजनीति के परिप्रेक्ष्य में - डॉ.नागजीभाई ओ.भालिया	*9-11*
5.	“कमलेश्वर की कहानियों में जीवन का विघटन” - गोहिल निदेश एस.	*12-14*
6.	तं ठें त्तंरी उपन्यं तं ाम्ीव्याग्य - ड्ॅ. म्ं लं एत. म्ंिश्रं	*15-17*
7.	‘‘‘आधे-अधूरे’ में सावित्री एक जीता जागता दस्तावेज” - डॉ.संजय एल.बंधिया	*18-20*
8.	**QUALITY CONCERNS IN EDUCATION** - Dr. Hemangini R. Chaudhari	*21-26*
9.	" મહાભારતમાં મૂલ્ય દર્શન : એક અભ્યાસ" – જશુબેન એમ. પરમાર	*27-29*
10.	**ETHICAL ISSUES IN MARKETING** - **Prof. J.M. Ramanuj**	**30-*36***

11. ગુજરાત રાજ્યના "ડાંગ" જિલ્લાનો સામાજિક ઈતિહાસ"
- શ્રી વિષ્ણુભાઇ જી. બાગુલ 37-40

12. ભારતીય અધ્યાત્મની ગંગોત્રી 'યજ્ઞ'
- પટેલ જીગીશા એન. 41-44

13. A STUDY OF EMOTIONAL ADJUSTMENT OF STUDENTS STUDYING IN HIGHER SECONDARY SCHOOLS IN RELATION TO THEIR GENDER AND AREA OF RESIDENCY.
- Naresh G. Vaghela 45-48

14. *MANAGEMENT BY OBJECTIVE*
- Patel Vishal D. 49-56

15. A REVIEW OF BUSINESS ETHICS AND CORPORATE GOVERNANCE IN INDIA - PATEL ANILKUMAR D. 57-62

16. "હેડકી" વાર્તામાં નારી વેદનાનું નિરૂપણ
- રાઠોડ આરતી પરાગ 63-65

17. વારલીજાતિનો : પ્રદેશ, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ
–પ્રા. દિનેશભાઈ કે. ભોયા 66-68

18. કુંકણાજાતિનાં લગ્નનાં વિધિ–વિધાનો
–ડો.કુસુમબેન વી. ગાંવિત 69-71

19. ઘોડિયાજાતિમાં દિવાસાના તહેવારનું મહત્વ
–પ્રા. એમ.એન. પટેલ 72-73

20. પ્રાચીન ભારતીય સમાજમાં નારી
– ડો. મેહુલ ભોગીલાલ શાહ 74-77

21. વાર્તાકાર તરીકે ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફની તુલના
–ડો. કનૈયાલાલ .એલ. પટેલ 78-80

22. અનુવાદકળા – પ્રા. ભીખાભાઈ ગો. સોલંકી 81-83

23. 'आधुनिक नारी' वैदिक दृष्टि में – राजपरा मनिष 84-85

24. CORPORATE GOVERNANCE
- Prakash P. Parmar 86-90

25. FORENSIC ACCOUNTING - HUKMARAM D. PAWAR 91-97

26. CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ACCOUNTING - Deepa Chandwani 98-102

27. A study in psycho-analysis of Anita Desai's "*Cry, The Peacock*" - Sutariya Chetankumar B 103-105

28. नुक्कड नाटक पर मार्क्सवाद का प्रभाव
– प्रा. डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहान 106-109

29. जापान की 'मन्योशु' कविताएँ: सांस्कृतिक अवलोकन
– डॉ. ओमप्रकाश एच शुक्ल 110-116

30. THE EFFECT OF CLASSIC FAIRY TALES ON SOCIETY AND IMPACT ON CHILDREN'S DEVELOPMENT - MS. MADHVI. R. ACHARYA 117-120

31. ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં સુંદરમ્નું સ્થાન
- પરમાર કલ્પેશકુમાર રેવાભાઈ 121-122

32. स्वामी सच्चिदानंद के विचारो में से प्रकट होता हुआ मूल्यशिक्षण
- VIVEK PATEL 123-125

33. "A Comparative study of The Economic Development of Siddhpur & Unjha A.P.M.C."
- RABARI MANISHABAHEN B. 126-130

34. ઉમાશંકર જોષી:- એક સંશોધક
- ઘનશ્યામભાઈ. કે વાઘરી 131-133

35. આપત્તિ અને અર્થશાસ્ત્ર
- રણછોડ જી. ગાગલ 134-*135*

36. **Enhancing Integrity and Harmony in the Corporate World.**
- Ms. Poonam R. Shah, Ms. Neela J. Patel 136-*140*

37. **VANISHED CIVILIZATION**
- **Dr. SHAILESH SOLANKI** 141-*144*

38. **Government eases FDI norms for multi-brand retail**
- Ashishkumar Chudasama **145-*148***

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Sanskritization in Ancient Times

- **Dr. Hasmukh Prajapati**
(M.A., M.Phil., Ph.D.)
Head of Dept., Sociology
Mahila Mahavidyalaya, Vadodara

Change is the basic nature of society and change is universal. Social change occupies a dominant place in the consciousness of humanity. Man and society have evolved through the times immemorial. It is a indigenous source of social change. From a social psychological point, Sankritisation is a culturally specific case of the universal motivation toward "anticipatory socialisation" to the culture of a higher stage in the hope of gaining status in the future. However, Sanskritsation is a unique historical expression of the general process of acculturation as a means of vertical mobility of groups.

Sanskritization is a particular form of social change found in India and Nepal. It denotes the process by which castes placed lower in the caste hierarchy seek upward mobility by emulating the rituals and practices of the upper or dominant castes. Prof M. N Srinivas introduced the term sanskritization to Indian Sociology. The term refers to a process whereby people of lower castes collectively try to adopt upper caste practices and beliefs to acquire higher status. It indicates a process of cultural mobility that is taking place in the traditional social system of India.

All the changes occurred in the castes are inter-caste changes and these have no way affected the fundamentals of caste system. For this process of change M.N. Srinivas has used the concept of Sanskritization. He has used this concept in a peculiar way. In his words, Sanskritization is not just the adoption of new customs and habits, but also includes exposure to new ideas and values appearing in Sanskrit literature. He says the words *Karma, dharma, paap, maya, samsara and moksha* are the most common Sanskritic theological ideas which become common in the talk of people who are sanskritized. These ideas reach the common people through Sanskrit myth and stories. Thus Sanskritization means the adaptation of the values of a cultured society. The process of Sanskritisation is characterised by imitation, change of ideals, social mobility, social change etc.

The prehistoric culture of the Indus valley arose in the latter centuries of the 3rd millennium BCE from the metal-using village cultures of the region. There is considerable evidence of the material life of the Indus people, but its interpretation remains a matter of speculation until their writing is deciphered. In village cultures small terra-cotta figurines of women, found in large quantities, have been interpreted as icons of a fertility deity whose cult was widespread in the Mediterranean area and in western Asia from Neolithic times onward. This hypothesis is strengthened by the fact that the goddess was apparently associated with the bull - a feature also found in the ancient religions farther west. The Harappa culture located in what is now Pakistan, has produced much evidence of what may have been a cult of a goddess and a bull. Figurines of both occur, female figures being more common, while

male figurines, one apparently in a dancing posture, may represent deities. No building has been discovered at any Harappan site that can be positively identified as a temple, but the Great Bath at Mohenjo-daro may have been used for ritual purposes, as were the Ghats (bathing steps on riverbanks) attached to later Hindu temples. The presence of bathrooms in most of the houses and the remarkable system of covered drains indicate a strong concern for cleanliness that may have been related to concepts of ritual purity but perhaps merely to ideas of hygiene. Many seals show what may be religious and legendary themes that cannot be interpreted with certainty, such as seals depicting trees next to figures who may be divinities believed to reside in them. The bull is often depicted standing before a sort of altar, and the horned figure has been interpreted overconfidently as a prototype of the Hindu god Shiva. Small conical objects have been interpreted by some scholars as phallic emblems, though they may have been pieces used in board games. Other interpretations of the remains of the Harappa culture are even more speculative and, if accepted, would indicate that many features of later Hinduism were already in existence 4,000 years ago.

Since Vedic times people from many strata of society throughout the subcontinent tended to adapt their religious and social life to Brahmanic norms, a process sometimes called Sanskritization. Sanskritization still continues in the form of the conversion of tribal groups, and it is reflected in the persistence of the tendency among some Hindus to identify rural and local deities with the gods of the Sanskrit texts. Sanskritization also refers to the process by which some Hindus try to raise their status by adopting high-caste customs, such as wearing the sacred cord and becoming vegetarians.

If Sanskritization has been the main means of connecting the various local traditions throughout the subcontinent, the converse process, which has no convenient label, has been one of the means whereby Hinduism has changed and developed over the centuries. Many features of Hindu mythology and several popular gods—such as Ganesha, an elephant-headed god, and Hanuman, the monkey god were incorporated into Hinduism and assimilated into the appropriate Vedic gods by this means. Similarly, the worship of many goddesses who are now regarded as the consorts of the great male Hindu gods, as well as the worship of individual unmarried goddesses, may have arisen from the worship of non-Vedic local goddesses. Thus, the history of Hinduism can be interpreted as the interplay between orthopraxy custom and the practices of wider ranges of people and, complementarily, as the survival of features of local traditions that gained strength steadily until they were adapted by the Brahmans.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓની મુશ્કેલીઓ અને તેને નિવારવાના ઉપાયો

- પ્રા. દયારામભાઈ પી માહલે
આસીસ્ટંટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર
મહિલા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા

શાબ્દિક રીતે 'આદિ' એટલે પ્રારંભનું અને 'વાસી' એટલે રહેનારૂં એટલે કે "પ્રારંભના રહેનારા" એવો અર્થ થાય છે. આદિવાસી એટલે દેશના મૂળ રહેવાસી; એટલે કે પ્રારંભિક સમયમાં જીવન વિતાવતો જનસમુહ. આદિજાતિ માટે અંગ્રેજીમાં Aboriginal (મૂળ વતનીઓ) કે Primitive (આદિમ-જાતિ) શબ્દપ્રયોગ થાય છે. બ્રિટિશ વસ્તી ગણતરી અધિકારીઓ તેમજ નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ આદિવાસી શબ્દપ્રયોગ સૌપ્રથમ અઢારમી સદીના અંતમાં સામાજિક જૂથોની ગણતરી માટે કર્યો હતો. ઈ.સ.૧૯૧૧ની સેન્સસ હેન્ડબૂકમાં આદિવાસી માટે 'પછાત જાતિઓ' એવો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઈ.સ.૧૯૩૫ના 'The Government of India Act' પરથી ઈ.સ.૧૯૫૦માં ઘડવામાં આવેલ ભારતીય બંધારણમાં 'પછાત'(Backward) શબ્દના સ્થાને 'અનુસૂચિત જનજાતિ' શબ્દપ્રયોગ કર્યો. અદિવાસીઓની ઓળખ માટે પશ્ચિમના દેશોમાં 'જીપ્સી' જયારે ભારતમાં 'આદિવાસી' શબ્દ પ્રચલિત છે. આ ઉપરાંત મૂળ વતનીઓ, આદિજાતિ, પછાત હિંદુઓ, વનવાસી, ગિરિજનો, ભૂમિજનો, રાનીપરજ, કાળીપરજ વગેરે. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આજે ભારત વિકાસના પંથે તેજ ગતિથી આગળ વધી રહ્યો છે; ત્યાં આજે પણ જંગલોમાં એવા લોકો રહે છે; જે વિકાસથી દૂર, સંસ્કૃતિના વર્તમાન સ્વરૂપથી અપરિચિત, કૃષિ, ઉધોગ-ધંધા, શિક્ષણ વગેરથી અલ્પ સંબંધિત તથા આધુનિક માણસ કરતાં ઘણા પછાત છે. તેઓ મર્યાદિત સાધનોથી જીવવા ટેવાયેલા છે. આજે પણ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગથી ઘણા અળગા છે. આવા લોકોનો ઉલ્લેખ ભારતીય બંધારણમાં અનુસૂચિત જનજાતિ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. ભારતમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ બંધારણની ૩૪૨મી કલમ મુજબ પ્રગટ કરેલી અનુસૂચીમાં લગભગ ૪૫૨ આદિજાતિ માટે અનુસૂચિત જનજાતિ શબ્દપ્રયોગ થયો છે.

સામાન્ય રીતે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કાયમી ધોરણે જવું તેને સ્થળાંતર કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં એક કાયમી વસવાટથી બીજા કાયમી વસવાટ માટે લોકોનું જવું એટલે સ્થળાંતર. સમાજ વિજ્ઞાન વિશ્વકોશમાં દર્શાવ્યા મુજબ સ્થળાંતરનો અર્થ જગ્યા કે રહેઠાણ બદલવો તેવો થાય છે. આવો બદલાવ લગભગ કાયમી સ્વરૂપનો હોય છે. વ્યકિત પોતાના સમુદાયથી બહાર જાય ત્યારે તેણે નવા સંબંધો વિકસાવવા પડે છે. ઉ.ત. એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં, એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં, એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં, એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં કાયમી વસવાટ માટે લોકોનું જવું એટલે સ્થળાંતર. લોકોનું આવું સ્થળાંતર કાયમી અને કામચલાઉ એમ બે સ્વરૂપનું હોય છે.

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓની મુશ્કેલીઓ:

સામાન્ય રીતે બિન-આદિવાસીઓ વધુ કમાણી માટે સ્થળાંતર કરે છે જયારે આદિવાસીઓ સ્થાનિક કક્ષાએ વૈકલ્પિક રોજીરોટીના અભાવના કારણે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે છેવટના વિકલ્પરૂપે સ્થળાંતર કરે છે. સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓને અનેકવિધ મશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. આ મુશ્કેલીઓમાં જળ, જમીન, જંગલ

તેમજ અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, વૈકલ્પિક રોજગારીનો અભાવ, કુટુંબના ભરણપોષણ તથા લગ્ન-મરણ જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે તથા દેવાની ચૂકવણી વગરે મુખ્ય છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં મોટા બંધો બાંધવામાં આવે છે પરંતુ ખેતી માટે સિંચાઇનું પાણી પૂરતા પ્રમાણમાં મળતું નથી. તેઓને માત્ર વરસાદ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. તેથી કુટુંબના સભ્યોનાં જીવનનિર્વાહ માટે પૂરતું ઉત્પાદન મળતું નથી. આદિવાસીઓની જમીન ઉપર તેઓને માત્ર ખેડવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી નીકળતી અન્ય વસ્તુઓ જેવી કે ખનીજ વગેરે પર હક્ક આપવામાં આવ્યો નથી. બીજી બાજુ કુટુંબની સભ્યસંખ્યા વધવાને કારણે જમીન નાના નાના ટૂકડાઓમાં વહેંચાઇ ગઇ. તેથી જમીનના નાના ટૂકડાના અપૂરતા ઉત્પાદનને કારણે જીવનનિર્વાહ ચાલે તેટલી રોજીરોટી પેદા થતી નથી. આદિવાસી જીવનને માટે જંગલો કર્ણના કવચની જેમ હતાં. આદિવાસીઓ જંગલોમાંથી ખોરાક, મકાન બાંધકામ માટે, ઈમારતી લાકડું, રસોઇ માટે બળતણ, ખેતી માટેનાં સાધનો, ઔષધી, ઘાસચારો, ગુંદર, કાથો વગેરે વેચીને પોતાનુ ગુજરાન ચલાવતા. જંગલ ઉપયોગ બાબતે અવનવા પ્રતિબંધો તથા જંગલ કપાઇ જવાથી આદિવાસીઓનું જંગલ પરથી પોતાનું આધિપત્ય ઘટતું ગયું. જીવનનિર્વાહના અન્ય સાધનો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી મજબુરીથી પોતાનું વતન છોડવાની ફરજ પડે છે.

સ્થળાંતરીત આદિવાસી કુટુંબો મોટેભાગે દેવાદાર છે. તેઓ લગ્ન-મરણ જેવા સામાજિક-ધાર્મિક પ્રસંગો પાર પાડવા, ઘર બાંધવા, માંદગી સમયે દેવું કરે છે. આદિવાસીઓ મોટાભાગે ધિરાણ પરનો વ્યાજનો દર વધુ હોવા છતાં ધિરાણ મેળવવું અત્યંત સહેલુ હોય તેવા ખાનગી પ્રકારના ધિરાણ લેવાના વિકલ્પને વિશેષ પસંદ કરે છે. બેંક, સહકારી સંસ્થાઓ તથા અન્ય સરકારી મિકેનિઝમમાં ધિરાણ લેવા માટે કાગળ તથા અન્ય વધુ મુશ્કેલીઓ હોઇ શિક્ષણના અભાવે તેઓ શરાફો પાસેથી ધિરાણ મેળવવાનું યોગ્ય અને વાજબી સમજે છે. દેવું થતા તેઓને સ્થળાંતર ફરજીયાતપણે કરવુ પડે છે.

સ્થાળાંતરીત મજૂરો પોતાના વતનમાંથી અનેક કારણોને લીધે આવે છે. આવા કારણોને કુદરતી અને માનવસર્જિત એમ બે ભાગમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય. કુદરતી કારણોમાં અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ, રોગચાળો, ભૂખમરો, આગ જેવી વિનાશક આફતો સમાવિષ્ટ છે. માનવસર્જિત પરિબળોમાં કોન્ટ્રાક્ટરો અને માલિકો દ્વારા શોષણ, વિકાસલક્ષી આયોજનના કારણે વિસ્થાપનની સમસ્યા, પ્રદેશોનો અસમાન વિકાસ, સ્થાનિક કક્ષાએ રોજગારીનો અભાવ, જંગલ પરના પ્રતિબંધો, ઉધોગીકરણ, વસ્તી વધારો, ગરીબી, બેકારી, વગેરે બાબતો જવાબદાર ગણાવી શકાય. અન્ય કારણોમાં મોઘવારીમાં ઘરખર્ચ તથા બાળકોના શિક્ષણને પહોંચી વળવા માટે મોંઘવારીમાં વધુ આવકની જરૂર રહે છે; જે સ્થાનિક પ્રદેશમાં મળી શકે તેમ ન હોવાથી લોકો સ્થળાંતરનો આશરો લે છે. ખેતી માટે બળદ, ખાતર, બિયારણ ખરીદવા તથા ટ્રેકટર તથા અન્ય મશીનો ભાડે લેવા વગેરે પરિબળો જવાબદાર છે. ગુજરાતમાં રસ્તાઓ અને મકાનો બાંધવાના કામ માટે શ્રમિકો પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના અછતગ્રસ્ત વિસ્તારોમાંથી આવતા હતા. ઈ.સ.૧૯૮૦ પછી આ જ કામ માટે પંચમહાલના આદિવાસીઓ આવતા થયા. દક્ષિણ ગુજરાતમાં રોકડીયા પાક તરીકે શેરડીનું વાવેતર થતાં ખાંડના કારખાનાં ધમધમતા થયાં. આ કારખાનાઓમાં મોટી સંખ્યામાં મજૂરોની જરૂરીયાત ઊભી થઇ. પહેલાં આ કામમાં ખાનદેશથી અને પછીથી ડાંગથી આદિવાસીઓ આવતા થયા છે. આદિવાસીઓ રસ્તાઓ કે મકાનના બાંધકામમાં, શેરડી

કાપવાના કામમાં, દ્રાક્ષની વાડીમાં, ડુંગળીની ખેતીમાં, તમાકુની ખળીઓમાં તથા મીઠાના અગરો રોજમદાર મજૂરો તરીકે કાર્ય કરે છે.

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓ ઉપર્યુકત મુશ્કેલીઓને લીધે મજબુરીથી સ્થળાંતર કરે છે. તેઓને સ્થળાંતરના સ્થળે વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. જેમ કે સ્થળાંતરીત કુટુંબના સભ્યોને તાડપત્રીથી બનાવેલી નાનકડી ઝુંપડીઓમાં રેહવું પડે, પીવાના સ્વચ્છ પાણીનો અભાવ, નાહવા-ધોવાનો, શૌચાલયનો, રસોઇ બનાવવા માટે બળતણનો, વિજળીનો, આરોગ્યની સગવડોનો, બાળકો માટે શિક્ષણનો, જાતિય શોષણનો, અનુકૂલનનો, મજૂરીના દરનો,ચોમાસામાં રહેવા અને રસોઇ બનાવવાનો, ખુલ્લામાં રહેતા હોવાથી સાપ-વીછી જેવા ઝેરી સસ્તન પ્રાણીઓનો, સખત ઠંડી-ગરમી વગેરે જેવી અનેક કુદરતી તથા માનવસર્જિત મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે.

સ્થળાંતરીત આદિવાસીઓની મુશ્કેલી દૂર કરવાના ઉપાયો :

- આદિવાસી વિસ્તારોમાં આવેલ મોટા બંધોમાંથી સિંચાઇ યોજનાઓનો લાભ આદિવાસીઓને મળે તે માટેની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.
- સિંચાઇ યોજનાનો પુરતો લાભ આપવો જોઈએ. જેથી જમીનધારક આદિવાસી બે થી ત્રણ પાક લેશે; તેથી ખેતમજૂરોને રોજગારી મળી રહેશે.
- તેઓને જમીનનો માલિકીહક્ક આપવો જોઇએ.
- જંગલ કાપવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી જંગલ પરના કાયદા હળવા બનાવવા જોઈએ.
- બેંક, સહકારી મંડળીઓ દ્વારા સરળતાથી ધિરાણ મળે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.
- વિવિધ યોજનાઓ વિશે મહિતીગાર કરવા જોઇએ.
- યોજનાનું યોગ્ય અમલીકરણ કરવું જોઇએ.
- લઘુત્તમ વેતનના દરે સ્થાનિક કક્ષાએ રોજગારીની તકો ઊભી કરવી જોઇએ.
- શિક્ષણની તકો વધારવી જોઇએ
- ગૃહઉધોગો વિકસાવવા જોઇએ.
- સ્થાનિક કક્ષાએ જરૂરીયાતના સંદર્ભમાં તાલિમની જોગવાઇ કરવી જોઇએ.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

विनायक सावरकर का हिन्दुत्त्व का सिद्धांत

Dr. Pradip S. Joshi
Principal,
Mahila Mahavidyalaya, Vadodara

सावरकर ने हिन्दु राष्ट्र की सांस्कृतिक तथा अवयवी एकता को स्वीकार कीया। वे हिन्दू पुनरुत्थान के आदर्श के भक्त थे तथा हिन्दुत्व की सांस्कृतिक श्रेष्ठता में विश्वास करते थे। उन्होंने हिन्दु समाज के नैतिक और सामाजिक पुनरुत्थान पर जोर दिया। वीर सावरकर हिन्दुत्व तथा हिन्दु राष्ट्र के पुरजोर समर्थक थे एवं हिन्दु सांस्कृतिक तथा दार्शनिक उपलब्धियों में उन्हें अटूट विश्वास था। उनका युवा जीवन जेल के भीतर व्यतीत हुआ, परंतु सार्वजनिक जिन्दगी में सक्रिय भाग का जो भी मौका उन्हें प्राप्त हुआ, उन्होंने हिन्दुओं को संगठित करने एवं उनमें हिन्दु राष्ट्रवाद की भावनायें भरने का अटूट प्रयत्न कीया। यथार्थ में हिन्दुओं का फिर से उत्थान करना उनके जिवन का प्रमुख लक्ष्य था। सावरकर ने संगठन में शक्ति है का विचार लोगों के मन में भरने की कोशिश की। उनका कहना था कि हिन्दुओं का यथार्थ उत्थान तभी हो सकता है जब वे संगठित हो एवं आपस में एकसूत्र में बंधे हों। हिन्दुत्व के विकास के आधार का निर्माण तभी हो सकता है जब हिन्दुओं के हितों की रक्षा की जाए, हिन्दुओं में दायित्व बोध की भावना का विकास किया जाए तथा उनमें आपसी भाई-चारा एवं विश्वास की भावना जागृत की जाए।

सावरकर ने अपनी पुस्तक हिन्दुत्व में हिन्दू की परिभाषा करते हुए कहा कि - 'हिन्दु वह है जो सिन्धु नदी से समुद्र तक पूरे भारतवर्ष को अपनी पितृभूमि तथा पुण्यभूमि स्वीकार करता है।' सावरकर ने हिन्दुत्व अथवा हिन्दू होने की तीन कसौटियाँ बताई –

१. हिन्दूत्व का पहला तत्त्व है – राष्ट्र या प्रादेशिक एकता। सावरकर का मनन था कि क्षेत्रीय या प्रादेशिक सन्निकटता एकता की भावना का संचार करती है। एक हिन्दू के मन में सिन्धु से ब्रह्मपुत्र एवं हिमालय से कन्याकुमारी तक पूरा भौगोलिक प्रदेश के प्रति लगाव होना स्वाभाविक है।

२. हिन्दुत्व का दूसरा तत्त्व है – जाति अथवा रक्त सम्बन्ध। हिन्दु वह है जिसकी रगों में उन लोगों का खून बहता है जिसका मूल स्रोत वैदिक सप्त सिन्ध व हिमालय प्रदेश में रहने वाली जाति थी। सावरकर ने किसी जातिगत अथवा नस्लगत श्रेष्ठता का सिद्धांत प्रतिपादित नहीं किया, परंतु इस तथ्य पर जोर दिया कि शताब्दियों के एतिहासिक जीवन के परिणामस्वरूप हिन्दूओं में ऐसी जातिगत विशेषताएँ विकसित हो ग हैं जो जर्मनों, चीनियों अथवा इथियोपियाइयों से पृथक हैं।

३. हिन्दूत्व अथवा हिन्दू होने की तीसरी कसौटी है – संस्कृति। जिस व्यक्ति को हिन्दु सभ्यता एवं संस्कृति पर अभिमान है, वह हिन्दू है।

इस तरह सावरकर ने राष्ट्र अथवा प्रादेशिक एकता, जाति अथवा रक्त सम्बन्ध तथा संस्कृति – इन तीन आधारभूत तत्त्वों को हिन्दू राष्ट्रवाद के उत्थान हेतु जरूरी बतलाया। उन्होंने कांग्रेस द्वारा प्रतिपादित भारतीय राष्ट्रवाद के विचार से सहमति प्रकट नहीं की जिसके अनुसार राष्ट्रवाद प्रधानतः प्रादेशिक होता है इसलिए

भारत में उत्पन्न तथा पोषित सम्पूर्ण व्यक्ति बिना जाति तथा भेदभाव के भारतीय राष्ट्र की रचना करते हैं। सावरकर का कहना था कि राष्ट्रीयता हेतु मात्र सामान्य प्रदेश का होना ही जरूरी नहीं है अपितु प्रजातीय, भाषायी, धार्मिक तथा अन्य प्रकार की एकता का होना भी आवश्यक है। यदि जनता पर प्रादेशिक राष्ट्रीयता थोपी जाए, जैसा कि पोलैण्ड तथा चेकोस्लोवाकिया में किया गया, तो इस तरह का राष्ट्र सही मायनों में जीवित नहीं रह सकता।

सावरकर का कहना था कि हिन्दुत्व को वह वस्तु है जिसे कभी खोया नहीं जा सकता। हिन्दुओं में शताब्दियों से जो विशेषतायें तथा प्रजातिक तत्त्व विकसित हो चुके हैं, उनके आधार पर हिन्दुत्व को पृथक से जान सकते हैं तथा जाति खो देने के पश्चात् भी वह विनष्ट नहीं हो सकता। भारतीय राष्ट्र जैसी बात करना एक विडम्बना या प्रवंचना है। भारतीय राष्ट्र जैसी न कोई चीज है न कोई हो सकती है। इस देश में हंमेशा से हिन्दू राष्ट्र ही रहा है तथा भविष्य में भी सर्वदा हिन्दू राष्ट्र ही रहेगा। सावरकर ने मुस्लिम सांप्रदायिकता से मर्मान्त रूप में पीडित होकर यथार्थवादी धरातल पर खडे होते हुए साफ शब्दों में बतलाया कि मुसलमान एवं ईसाई हिन्दुस्तान को उस तरह प्यार नहीं कर सकते जिस भाँति हिन्दू करते हैं। ऐसा कहने में निश्चित रूप से सावरकर के ह्रदय में मुस्लिम कौम के प्रति कोई नफरत नहीं थी। सावरकर हिन्दुओं तथा मुस्लिमों में प्रेम तथा सहिष्णुता का वातावरण देखना चाहते थे, परंतु भारत में शताब्दियों के मुस्लिम इतिहास तथा ब्रिटीश शासन एवं मुस्लिमों की मिलीभगत से घोर मुस्लिम साम्प्रदायिकता के हथकण्डों से वे इस निष्कर्ष पर पहुँचे थे कि विदेशों से आयी हुई जाति भारत को उतना प्यार नहीं कर सकती जितना इसी देश में पैदा हुई जाति। सावरकर उन मुसलमानों के प्रति पूर्ण आदर रखते थे जिनके ह्रदय में भारत से प्रेम था, जो भारत के लिए उसी भाँति मर-मिटने को तैयार थे जिस भाँति कि हिन्दू। सावरकर ने हिन्दुत्व के जोश में यहाँ तक कह दिया कि मुसलमान कौम का भारत की भूमि के साथ कोई भावात्मक सम्बन्ध नहीं है तथा उनके ह्रदय में भारत के प्रति प्रेम तथा श्रद्धा की वह सरिता प्रवाहित नहीं होती जो हिन्दुओं में होती है। सावरकर के इस तरह के विचार निःसन्देह उन राष्ट्रवादी मुस्लिमों को पीडा पहुँचाने वाले थे जो वास्तव में भारत से प्यार करते थे, देश के विभाजन को आत्मघातक मानते थे तथा जिनमें साम्प्रदायिकता की बू नहीं थी। सावरकर का इस प्रकार का अभिमत हिन्दुत्व के जोश की पराकाष्ठा थी। सावरकर का इस प्रकार का अभिमत हिन्दुत्व के जोश की पराकाष्ठा थी कि मुस्लिम हिन्दु राष्ट्र के अंग नहीं बन सकते, क्योंकि हिन्दु तथा मुस्लिमों के बीच स्पष्ट रूप से कोई साम्यता नहीं है। बहुसंख्यक मुसलमानों द्वारा हिन्दुओं से सर्वथा अलग एक मुस्लिम राज्य के निर्माण की माँग ने सावरकर के कडवे विचारों को काफी कुछ सच सिद्ध कर दिया।

सावरकर तुष्टिकरण की नीति में विश्वास नहीं करते थे। वे मुसलमानों के सहयोग का स्वागत करते थे, परन्तु उनका यह भी मानना था कि स्वराज मुस्लिमों के सहयोग के बगैर भी प्राप्त किया जा सकता है। उन्होंने मुसलमानों से स्पष्ट तौर से कहा कि हिन्दू अपनी राष्ट्रीय स्वाधीनता हेतु पुर जोर संघर्ष करते रहेंगे। यदि तुम साथ में लगते हो तो तुम से मिलकर संघर्ष करेंगे, यदि तुम साथ नहीं लगते तो तुम्हारे बगैर ही लडते रहेंगे तथा यदि तुम विरोध करोगे तो उस विरोध के अनन्तर युद्ध जारी रखेंगे।

वीर सावरकर ने हिन्दुत्व एवं राष्ट्रवाद के मध्य किसी तरह का विरोध नहीं माना। उनका मानना था कि भारत का भक्त हुए बगैर हिन्दु नाम सार्थक नहीं हो सकता। भारत हिन्दुओं की पितृभूमि तथा पूण्यभूमि है, इसलिए विदेशी शासन को उखाड फेंकने हेतु राष्ट्रीय संघर्ष में सर्वाधिक आगे हिन्दू ही हैं, उन्हीं की प्रधानता है। सावरकर ने अपने हिन्दुत्व में किसी तरह की संकूचितता को स्थान नहीं दिया। उन्होंने हिन्दुओं को यह प्रेरणा दी कि वे संगठित रहे तथा हिन्दुओं में फैली छुआछूत प्रथा का विरोध करें। हिन्दु मन्दिरों में अछूतों को प्रवेश देने का समर्थन करते हुए उन्होंने कहा कि जिसे अपवित्र किया जा सके, वह ईश्वर नहीं है। जब लोग कुत्ते, बिल्लीयों से प्यार कर सकते हैं तो यह अजीब विडम्बना है कि हम एक मनुष्य के छूने से स्वयं को अपवित्र मान लें। इस तरह का व्यवहार तो न केवल हिन्दुत्व अपितु सारी मानवता के माथे पर कलंक है। सन् १९३७ में सावरकर ने ब्राह्मणो, बनियों, हरिजनों आदि में सहयोग की अपिल करते हुए मार्मिक शब्दों में घोषणा की कि आज से मैं जातियों की उच्चता तथा नीचता में विश्वास नहीं करुंगा तथा आज से में अपने आपको सिर्फ एक हिन्दू कहूँगा, ब्राह्मण, वैश्य आदि नहीं।

सावरकर ने मिश्रित विद्यालयों की स्थापना पर जोर दिया जिनमें अछूतों के बच्चे सवर्ण हिन्दू बच्चों के साथ शिक्षा प्राप्त कर सकें। उनके प्रयासों के परिणामस्वरूप रत्नगिरी जिले में जो मिश्रित विद्यालय स्थापित हुए उनके प्रभाव स्वरूप वहाँ विदेशी मिशनरीयों द्वारा हिन्दूओं को ईसाई बनाने जाने से व्यक्तियों की संख्या शून्यप्राय हो गई तथा कई मिशनरियों को तो अपना कार्य भी बन्द कर देना पडा।

सावरकर ने हिन्दुत्व की सेवा तथा राष्ट्र की सेवा के मध्य घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित करते हुए कहा कि जो व्यक्ति जितना अधिक सच्चा हिन्दु होगा वह उतना अधिक अच्छा देशभक्त भी होगा। स्वतंत्र तथा स्वाधीन भारत के लक्ष्य की पूर्ति हेतु जरूरी है कि हिन्दुत्व का विकास किया जाए। हिन्दुत्व में वह शक्ति है जो मानव सभ्यता को प्रकाश दे सकती है। सावरकर ने यह भी कहा कि यदि हिन्दूओं की जनसंख्या कम हो जाएगी एवं अन्य जातियों की जनसंख्या बढ जाएगी तो वह हिन्दुत्व के लिए हितकर नहीं होगा।

सावरकर के हिन्दुत्व दर्शन के प्रकाश में हम कह सकतें हैं कि उन्होंने राजनीति का हिन्दुकरण कर दिखाया। वीर सावरकर ने हिन्दू महासभा के अध्यक्ष के रूप में देश को राजनीति के हिन्दुकरण एवं हिन्दुओं के सैनिकीकरण का नारा दिया। उनके इस नारे को संकुचित मनोवृत्ति का द्योतक मानकर उन्हें साम्प्रदायिक व्यक्ति का बाना पहनाया गया जबकि यथार्थता यह थी कि सावरकर हिन्दुत्व के पुनर्जागरण में आस्था रखते थे, हिन्दू सामाजिक संगठन में प्रवेश करके बुराइयों को मुक्त करने के इच्छुक थे, मुस्लिमों के प्रति उनका कोइ दुर्भाव नहीं था। उनकी धृणा थी तो मुस्लिम लीग जैसे कट्टरपंथी धार्मिक संप्रदाय के प्रति। उनका विरोध था ब्रिटिश शासन की “फूट डालो राज करो” की नीति से। सावरकर चाहते थे कि समानता की चाह रखने वाले मुसलमान देश के विभाजन की माँग त्याग कर एक संगठित एवं शक्तिशाली भारत के निर्माण का प्रयत्न करें।

गिरिराज किशोर की कहानियाँ : आज की राजनीति के परिप्रेक्ष्य में

- डॉ.नागजीभाई ओ.भालिया
एकलव्य कन्याशाला-गराड़िया,
जि.दाहोद (गुजरात)

हिन्दी साहित्य यात्रा सरिता के समान आदिकाल से आज तक अविरत गति से बहता ही रहता है । आधुनिक काल में कविता, नाटक, निबन्ध, उपन्यास के साथ ही कहानी विधा की एक सुदीर्घ परम्पता रही है । आज कहानी विधा विभिन्न पडावों को पार करती हुई एक एसा सशक्त माध्यम बन गया है जिसे पढ़कर लोग मनोरंजन के साथ वर्तमान भारतीय समाज और परिस्थितियों का जायजा ले सकते है । आज कहानी पाठकों को सबसे ज्यादा आकर्षित कर रही है क्यों कि साहित्य का सीधा सम्बन्ध समाज से होता है । समाज में घटित घटनाएँ, समस्याएँ, परिस्थितियाँ आदि से कहानीकार अछूता नहीं रह सकता । उसे अपनी कलम के द्वारा कहानी में प्रतिबिंबित कर देता है ।

आधुनिक काल में कहानी विधा को मोहन राकेश, राजेन्द्र यादव, निर्मल वर्मा, कमलेश्वर जैसे कहानीकारों ने 'नयी कहानी' नाम देकर हिन्दी जगत में अपना नाम कायम कर लिया है । उसी तरह आधुनिक कहानीकार के रूप में गिरिराज किशोर का नाम बड़े आदर के साथ लिया जाता है । उन्होंने विविध विषयों को लेकर कहानी विधा पर अपनी कलम चलायी है । जिनमें पारिवारिक एवं दाम्पत्य संबंधों में विघटन, अर्थ के कारण बदलते मानवीय सम्बन्ध आदि के साथ-साथ वर्तमान शासन व्यवस्था की अकर्मण्यता, वर्तमान राजनीति से देश की स्थिति का प्रतिबिंब दिखाया है । वास्तव में आपकी कहानियाँ बेजोड़ है ।

१६ वीं लोकसभा चुनाव के नगाड़े बजने लगे है । नेता लोग जन सेवा की अपेक्षा वोट और कुर्सी पर बैठने के लिए सारा दिन पसीना बहा रहे है । देश में चारो ओर रेलियों का बहार खिला हो ऐसा माहोल हो गया है । एक ओर भारतीय जनता पार्टी है तो दूसरी ओर कॉंग्रेस । साथ ही अन्य पार्टियाँ भी जोर लगाकर प्रचार-प्रसार में जूट गयी है । आप पार्टी ने भी हरियाणा से झाडु यात्रा शुरू करके उत्तरप्रदेश में समाजवादी और बहुजन समाजवादी पार्टी के सामने अपना नसीब अजमा रही है । कुछ दिन दिल्ली में बैठकर उसे भी अब लोकसभा में जाने का सपना दिखाई देने लगा है । सत्ता ही ऐसी चीज है जैसे शादी के लड्डु की तरह सब उसे खाना चाहते है । तो कुछ लोगों में ३६ का आँकड़ा होने के बावजूद आज नया मोर्चा बनाकर पी.एम. की रेस में दौड़ने लगे है । गिरिराज जी की 'रैली' कहानी भी नेताओं की शक्ति-प्रदर्शन की प्रवृत्ति का अंकन करनेवाली है । आज के परिप्रेक्ष्य में नेता गण किस प्रकार रैली जैसे आयोजनों के माध्यम से बड़े-बड़े नेताओं के साथ अपने संबंध होने की बात बढ़ा-चढ़ाकर बता रहे है, इसका यथार्थ अंकन उन्होंने किया है । वैसे भी आज कई राजनेता कवि-लेखक बन गये है । कहानी में लेखक लिखते है — "अगर ये लेखक-वेखक सरकार के साथ नहीं आयेंगे तो सरकार के गुण कौन गायेगा । बताइये, आल्हा-ऊदल या दिल्ली के राजा पृथ्वीराज को अब तक भुलाया जा सका है ?"१

दूसरी ओर समकालीन राजनैतिक परिदृश्य का विकृत रूप शासन व्यवस्था में व्याप्त अकर्मण्यता में देखा जा सकता है । अपने मूल आदर्श एवं कर्तव्य की भावना से राजनीति किस तरह दूर होती जा रही है इसका हूबहू चित्रांकन गिरिराज किशोर ने अपनी कहानियों में किया है । केन्द्र की युपीए सरकार जब सत्ता पर आयी थी तब इन्होंने कहा था कि १०० दिन में मँहगाई कम करेंगे पर इतने दिनों में क्या किया ? प्रति माह या सप्ताह में न्यूझ में पढ़ते है ५० पैसें पेट्रोल में, ६० पैसे डीज़ल में बढ़े, बढ़े दाम आधी रात से लागु । मँहगाई का बोज लोग सपने में ढो लेते है । दिन में तो वह नहीं ले सकते पर मजबूरन बोज ढोने की कोशिश में लगे रहते है । तब मुझे लगता है - "राजनीति के भीतर की राजनीति तथा राजनीति से होनेवाली भ्रष्टनीति से समूचा देश विचलित हो गया है ।"२ इस प्रकार कुछ लोगों को खुश करने के लिए आम

'रेप' आदि कहानियों में किया गया है। 'लाशें' कहानी में चुनाव की पृष्ठभूमि में नेतागण अपने अस्तित्व को बनाए रखने के लिए जी-तोड़ मेहनत कर रहे है। जगतबाबू और गणेशबाबू दोनों अलग-अलग क्षेत्र में चुनाव लड़ रहे है। कहानी में आतंकवादी हमले की बात करके उनमें मारे गए युवकों की लाशें चुनाव प्रचार अभियान में वोट का साधन बनाना चाहते है। पर युवकों के परिवार को पाँच लाख रूपये देने की बात अपने पर 'कुछ सुनाई नहीं पड़ रहा है' कहकर फोन की बात टाल देते है। दोनों सोचते है - "अगर मुआवज़ेवाली शर्त मान ली जाये तो सीटे निकल जायेगी। इलेक्शन में वैसे भी तो करोड़ो रूपया खर्च हो रहा है। ...... अगर चुनाव न होता तो देख लेते-वही दस-पाँच हजार में मामला निपटता। अब सिद्धांत की राजनीति नहीं रही।"३ आज भी राजनीतिक लोग ऐसा ही करते है। आप की 'नया चश्मा' कहानी भी राजनीतिक सिद्धांतों के पतन एवं सत्ता प्राप्ति के मोह को सूक्ष्मता से स्पष्ट करती है। तो 'ला-मकां' आज की राजनीतिक व्यवस्था का पर्दाफाश करतनेवाली है। कहानी में सच्चे गांधीवादी व्यक्ति के जीवन की त्रासदी को वाणी दी है। कहानी का नायक दासजी स्वतंत्र सेनानी और केन्द्रिय मंत्री रह चूके है। निवृत्त होते ही उनके साथ का व्यवहार कैसा है उनका वर्णन लेखकने किया है। तब मुझे धूमिल की ये पंक्तियाँ उचित लगती है —

"एक इमानदार आदमी को
अपनी ईमानदारी का
मलाल क्यों है ?
जिसने सतय कह दिया है
उसका बुरा हाल क्यों है ?"४

कहानी को पढ़ते ही पाठक को उद्वेलित करती है कि राजनीति से विस्थापित होने के बाद दासजी जैसे आदर्श व्यक्ति की निःस्वार्थ सेवा का फल क्या उसके जीवन की अपमानजनक स्थिति 'ला-मकां' है ? लेखक खुद लिखते है - "'ला-मकां' कहानी गांधी की विफलता नहीं बलिक उन लोगों की नासमझी है, जो गांधी के नाम को सिक्के की तरह चलाना चाहते है।"५ आज भी राजनीतिक पार्टियाँ महात्मजाजी का नाम लेकर अपना उल्लू सीधाकर लेते हैं ।

वर्तमान समय में शासन व्यवस्था की अकर्मण्यता और सत्ता लोलुपता का भाव सभी राजनीतिक दलों में देखने को मिलता है। पिछले सालों में बम्बई और दिल्ली आदि शहरों में कानून व्यवस्था को खुलेआम तोड़ा जा रहा है। चाहे वह निर्भयाकाण्ड हो या कोई ओर दुर्घटना। गिरिराज किशोर की कहानिया इसका सशक्त दृष्टांत है। उनकी 'रेप' कहानी शासन व्यवस्था की अकर्मण्यता और जन-प्रतिनिधियों के नपुंसक कार्यो की ओर इशारा करती है। शहर में खुलेआम लड़कियों रेप की शिकार हो रही हैं । उनकी हिफाजत या गुंडों पर पाबंदी लगाने की बात दुर पर विधायक चन्द्रिका बाबू कहते है - "अब देखिए भले घर की लड़कियों के साथ दिन-दहाड़े क्या हुआ है, पब्लिक जाने या पुलीस। हमें क्या लेना-देना।"६ ये कहानी में है लेकिन आज भी ऐसा ही हो रहा है। सताधारी कहते है कि पुलिस हमारे हाथ में नहीं है। केन्द्र सरकार के हाथ में है। यह कथन उनके निकम्मेपन का प्रमाण तो है ही साथ ही उनकी अकर्मण्यता का प्रमाण भी है। तब मुझे ऐसी दुषित राजनीतिक वातावरण को जिक्र करती केदारनाथ अग्रवाल की 'फूल नहीं रंग बोलते हैं' कविता की उन पंक्तियाँ याद आती है —

"देश का एक और ही मानचित्र
उसके सामने उभरता है
मान खाए मोहरे - सा

लोकतंत्र जगह — जगह
धुना - धुना दिखता है।"७

किशोर जी की एक और कहानी 'अलग — अलग कद के दो आदमी' एक ओर वर्तमान भारतीय राजनीति और व्यवस्था की विड़म्बना को पेश करती है। कहानी में शिक्षित बेरोजगारी की समस्या को पृष्ठभूमि बनाया गया है। इस कहानी के बारे में नरेन्द्र मोहन का मानना है कि

"'अलग – अलग कद के दो आदमी' में व्यवस्था और राजनीति के संदर्भों में व्यक्ति की विघटित और विड़म्बनापूर्ण स्थिति का चित्रण किया है।"८ इस प्रकार वर्तमान समय में कई ऐसी समस्याएँ है जिसकी ओर ध्यान देने के अलावा बहानेबाजी करते है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि गिरिराज किशोर की कहानियों में राजनीति और शासन व्यवस्था का जो चित्रण किया है वह आज के परिप्रेक्ष्य में यथार्थ है। उन्हों ने राजनीति में आए बदलाव एवं व्यवस्था की सच्ची तस्वीर को हमारे सामने रखा है ताकि आनेवाले लोकसभा चुनाव को ध्यान में रखकर युवा वर्ग मतदाता न बनकर एक जागृत नागरिक के रूप में अपनी फर्ज अदा करे। तभी होगा सही अर्थ में श्रेष्ठ भारत का सपना सफल।

संदर्भ :-

(१) गिरिराज किशोर की कहानियों में समकालीन प्रवृत्तियाँ, डॉ.संजीव कुमार नरवाडे, पृष्ठ-९०

(२) समकालीन कविता के तेवर, डॉ.अनिल के. राय, 'अंकित' पृष्ठ-११८

(३) गिरिराज किशोर की कहानियों में समकालीन प्रवृतियाँ, डॉ.संजीव कुमार नरवाड़े, पृष्ठ-८७

(४) आधुनिक कविता की अन्तर्यात्रा, डॉ.तनुजा चौधरी, पृष्ठ-९३

(५) गिरिराज किशोर की कहानियों में समकालीन प्रवृत्तियाँ, डॉ.संजीव कुमार नरवाड़े, पृष्ठ-८९

(६) वही, पृष्ठ-८६

(७) 'फूल नहीं रंग बोलते है' केदारनाथ सिंह, पृष्ठ-४०

(८) गिरिराज किशोर की कहानियों में समकालीन प्रवृत्तियाँ, डॉ.संजीव कुमार नरवाड़े, पृष्ठ-११३

"कमलेश्वर की कहानियों में जीवन का विघटन"

गोहिल निदेश एस.
एम.ए. बी.एड्.
एम.फिल.,पीएच.ड़ी.
गाँव : शेळा, तहसील : धंधुका,
जिला : अहमदाबाद.

कमलेश्वर के दस कहानी संग्रह प्रकाशित हुए हैं । इनमें ११२ कहानियाँ संकलित हैं । कमलेश्वर की कहानियों में विविध समस्या प्राप्त होती है जैसे कि पारिवारिक जीवन का विघटन, भ्रष्ट राजनीति, देश विभाजन का दृश्य गरीबी का चित्रण, प्रेम सम्बन्धी कहानियाँ, प्रकृति प्रेम की इत्यादि ।

स्वतंत्रता के पश्चात् भारत के सामाजिक एवम् पारिवारिक सम्बन्धों एवं मूल्यों में काफी बदलाव आया । इस विषय में कृष्णा अग्निहोत्री ने कहा है कि – "स्वातंत्र्योत्तर काल में नए परिवर्तन का सर्वाधिक प्रभाव मनुष्य के परस्पर सम्बन्धों पर पड़ा । उसके सभी परम्परागत रिश्ते टूट गए तथा समाज में रहते हुए भी उसे एक अकेलेपन की अनुभूति होने लगी ।"१ संयुक्त परिवार में नई और पुरानी पीढ़ी के बीच संघर्ष होने लगा । पीढ़ियों का यह अन्तर मानवीय सम्बन्धों को नया आयाम देता है । डॉ.सुरेश धींगड़ा के अनुसार – "समाज में बिखराव आने के अतिरिक्त व्यक्ति-व्यक्ति, व्यक्ति-परिवार, व्यक्ति-समाज सम्बन्धों में अन्तर आया इस विश्रृंखाला के कारण मानवीय संवेदनाओं की मृत्यु हुई तथा इस विषमता का महान प्रभाव स्त्री-पुरूष के पारस्परिक सम्बन्धों पर पड़ा ।"२.

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् देश में कई परिवर्तन हुए जिनका शिकार मुख्य रूप से मध्यवर्ग को ही होना पड़ा । अतः स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् मध्यवर्ग का जीवन बिल्कुल बदल गया । इस विषय में कमलेश्वर का मंतव्य है कि – "इन सबका मूल्य मध्यवर्ग तथा निम्नवर्ग को चुकाना पड़ रहा था ।"३ देश की बदलती हुई स्थिति से जो विघटन हुए वह केवल पारिवारिक विघटन ही नहीं थे बलिक भाई-बहन, पिता-पुत्र, माँ-बेटी, पति-पत्नी इत्यादि के सम्बन्धों का भी विघटन होने लगा ।

परिवार में माता-पिता और बच्चे होते हैं । जिनमें पिता – नैतिक, सहनशील, जिम्मेदार, वात्सल्यपूर्ण एवं सहज होते है, माता-बच्चों के लिए मोर्चा लेती हो, नैतिक मूल्यों का महत्त्व देती हो, वत्सल हो, क्षमाशील हो, दुःखों को सहने की क्षमता रखती हो, बच्चे स्नेह से आत्मीयता एवं सरोकार के प्रदर्शन की अपेक्षा की जाती है । इनमें यदि कहीं पर भी कोई बदलाव या कमी आए तो क्षोभ और अलगाव आता है । वर्तमान में यदि

पिता अनैतिक व्यवहार करें और पुत्र से उसी व्यवहार के लिए अप्रियता प्रकट करें तो पुत्र बर्दाश्त नहीं कर सकता । वैसे ही यदि माँ बेटी के बीच भी अनमेल उनके रिश्तें में अलगाव का कारण बन जाता है । कमलेश्वर की 'तलाश', 'कुछ नहीं कोई नहीं' जैसी कहानियों में इस प्रकार का अलगाव दृष्टव्य होता है ।

कमलेश्वर की 'तलाश' में माँ-बेटी के न चाहते हुए भी उनके रिश्तें की टूटन दृष्टव्य होती है । रिश्तें की टूटन से वे नए रिश्तें की तलाश में है । यहाँ सुमी बीस साल की शिक्षित युवती है और उसके पिता का ८ साल पहले निन हो जाता है और सुमी की माता अपने पति के मृत्यु के साथ अपनी नारी सुलभ भावनाओं को दफना नहीं पाती । परिणामस्वरूप दोनों एक-दूसरे के रिश्तें से दूर हो जाती हैं ।

इसी प्रकार 'कुछ नहीं कोई नहीं' कहानी में कमलेश्वर ने पिता-पुत्र के सम्बन्धों में आए अलगाव को स्पष्ट किया है । पुत्र सूरजभान अपनी माँ के लिए पिता की बदचलनी को रोकने का प्रयत्न करता है । पिता माँ से रोज़-रोज़ झूठ बोलकर रातभर घर से बाहर रहते है इस बात से बेटा भली-भाँति परिचित हैं । वह पिता को समझाने का प्रयत्न करता है किन्तु पिता समझने को तैयार नहीं । वह अपनी बदचलनी में अपने ही बेटे के परेशान करते हुए मार डालता है ।

इस प्रकार यहाँ कमलेश्वर ने अनैतिक रिश्ते को जारी रखने के लिए अपने पुत्र को अपने रास्ते से सदा के लिए हटानेवाले पिता का वर्णन किया है साथ ही माँ की रक्षा के लिए अपनी जान तक कुर्बान करनेवाले पुत्र का यथार्थ चित्रण किया है ।

परिवार का विघटन अन्य कई कारणों से होता है उनमें से एक है अर्थ की कमी के कारण भी रिश्ते टूटते है कमलेश्वर की इस प्रकार की कहानी में 'राजा निरबंसिया' का समावेश होता है ।

यहाँ जगपति और चंदा का वैवाहिक जीवन पर पुरूष बचनसिंह से आर्थिक सहायता लेने पर टूट जाता है । जगपति का इलाज करने के पैसे बचनसिंह देता है क्योंकि वह चंदा के प्रति आकृष्ट था । बाद में वह चंदा का फायदा ले रहा है यह जानते हुए भी जगपति कुछ नहीं करता और उनके रिश्तें का अंत हो जाता है । यहाँ जगपति 'अर्थ' और 'काम' के लिए चंदा को बेच देता है । जगपति चंदा को केवल एक साधन बना । चंदा से बिछुड़ने के पश्चात् जगपति पछताता है और आत्महत्या कर लेता है । जिस अर्थ के लिए उसने अपना दाम्पत्य जीवन बर्बाद किया उसी 'अर्थ' ने उसके जीवन को मृत्यु के घाट उतार दिया ।

इस प्रकार कमलेश्वर ने यहाँ दिखाया है कि परिवार का विघटन अर्थ के अभाव में भी होता है ।

स्वातंत्र्योत्तर कहानीकार कमलेश्वर ने मानवीय सम्बन्धों में आए परिवर्तन को गहराई से देखा, परखा और अनुभव किया। इनकी कहानियों में इसकी सशक्त अभिव्यक्ति हुई है।

संदर्भ सूचि :-

(१) कृष्ण अग्निहोत्री, स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी, पृ.१८

(२) डॉ.सुरेश धींगड़ा, हिन्दी कहानी दो दशक, पृ.३५

(३) कमलेश्वर, नई कहानी की भूमिका, पृ.१५-१६

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

तं ठेत्तंरी उपन्यं तोमेव्याय

ड्ॅ. मं लं एत. मिंश्रं
व्यं ख्यं दं तहं यक हिन्दी
तरकंरी विनयन एवावं णिं ज्य कंलेज, अं हवं (ड्ं गं)

जित प्रकंर स्त्रेदस्विनी अपनी प्रकृदि व परिस्थिदि के अनुरुप अपने प्रवंह कें मेड्कर, उते एक विशिंष्टदं और अंकंर प्रदंन करदी है, उती प्रकंर तंहित्य - जंगद के कृदि-कवि यं लेखक की अपनी वैयक्तिदक एवा जंगंदिक अनुभंूदियेंा की स्त्रेदस्विनी भंी अपनी प्रकृदि एवा मंगं के अनुरुप एक विशिंष्ट अंकंर ग्रहणं कर लेदी हैं उपन्यंत इत नये युगं की नयी वंस्दविकदं एवा उतके अद्दविरेंधोंकें रुपंयिद करने मेंा अन्य कंव्यरुपेंा की दुलनं मेंा विशेंष तफल रहं हैं "उपन्यंत" शंब्द की व्युत्पत्तिं ही है - उप + न्यंत "उप अर्थंद् तमीप दथं न्यंत = थंदी, "जितकं अर्थ हुअं (मंनुष्य के) निकट रची हुई वस्दु अर्थंद् वह वस्दु यं कृदि जितकें पढकर ऐतं लगें कि यह हमंरी ही भंषं मेंा कही गंयी हैं"[1]

"व्याय" शंब्द की व्युत्पत्तिं "वि + आं" ते मंनी गंयी हैं व्यक्ति, तमंज यं वस्दु कं कोई आं जन अपने उपयुक्द स्थंन पर नहीा हेंदं दंब वह व्याय कं अंलम्बंन बंन जंदं हैं तंमंजिक, धंर्मिक, रंजनीदिक, शैक्षिक प्रभंृद क्षेत्रेंा मेंा व्यंप्द वितम्ंदिदं, विषमंदं, विद्रूपदं एवा विकलंगंदं की पक्दि भंूमिं मेंा व्याय के कमंल खिलदे हैं"[2]

हंस्य और व्याय मेंा अन्दर बंदंदे हुए ड्ॅ. पंरुकंन्द देतंई ने "कबीरं खड्ं बंजंर मेंा" की भंूमिकं मेंा लिखं है :

"हंस्य निर्देशं हेंदं हैं उतमेंा कटुदं और दिक्ददं नहीा हेंदी, जबंकि व्याय मेंा यह दीनेंा चीजें हेंदी हैं उतकं उद्देश्य ही कई बंर व्यक्दि के मंनें-मंस्दिष्क पर चेंट पहुँचंकर दिलमिलंहट पैदं करनं हेंदं हैं हंस्य कं उद्देश्य मंनतिक दनंव कमं करनं है, विपरीद इतके व्याय कं उद्देश्य मंनतिक दनंव पेदं करके विद्रेंह की भंूमिकं कें दैयंर करनं हैं हंस्य "केंमेड्ी" के निकट है व्याय "तेटंयर" के "तेटंयर" शंब्द ही "तॅर्टरत" नंमंक एक विचित्र जह्रु के अंधंर पर हुअं हैं"[3]

हिन्दी उपन्यंति मेंा व्याय की परम्परं (तन् १९६० दक)

तंठेत्तंरी उपन्यंत दे प्रस्दुद अंलेख कं मुंख्य प्रदिपंद हैं अदः यहँ बंहुद तक्षेप मेंा तन् १९६० दक के उपन्यंतेंा मेंा व्याय की परम्परं कें निर्दिष्ट कियं गंयं है। प्रेमंचन्द पूर्व उपन्यंतकंरेंा मेंा पड्दि श्रेंधंरंमं फल्लेरी, बंलकृष्णं भंट्ट, मेहदं लज्जंरंमं शंर्मं, मंन्नन द्विवेदी मेंा व्याय की पद प्रवृत्तिं मिंलदी हैं तंमंजिक पुनर्जंगंरणं एवा तमंज-तुधंर की प्रकृदि के कंरणं व्याय के अंविर्भंव मेंा अंर्यतमंजी अंन्देंलन कं मंहत्वपूर्णं येंगंदंन रहं रंमंकंन्द त्रिपंठी के शंब्देंा मेंा– "कहनं न हेंगं कि अंर्य तंमंजिक लेखेंा दथं कविदंओंा मेंा अंदि ते अन्द दक गंद्यंमंपदं और व्याय की मंत्रं खुब रहदी थी इत स्थल पर कह तकदे है कि हिन्दी मेंा व्याय तंहित्य कें उदीप्त करने कं श्रेय अंर्य तमंज कें ही हैं अंर्य तमंज के प्रचंरकेंा कें तनंदनधर्मियेंा दथं अन्य मंदंवलम्बियेंा ते वंद-विवंद करदे तमंय बंड्ी जेरदंर मंखेंलेपन ते भंरपूर दथं व्याययुक्त भंषं कं प्रयेंगं करनं पड्दं थं"[4]

अद: पड़िद श्रध्धंरंम फल्लौरी की गंद्यशैली मे व्याय कं पुट बहुदं यद ते मिलदं है भंरदेन्दु युग के तभी लेखकों मे हंस्यव्याय की मंत्रं थोड़े-बहुद परिमंण मे मिलदं है डं. रंमविलंत शंमं ने इत युगं की व्याय स्वनंओं के कंरणं को स्पष्ट करदे हुए कहं - "यं दो झूठ बोलकर खुशंमद की जंय यं तच कहकर प्रेत एक्ट की चपेट मे अदंलद की यं हवंलंद की हवं खंई जंय इतलिए तरकंर की अंलोचनं के लिए व्याय और हंस्य कं अधिक तहंरं लियं जंदं थं ।"[5]

बंलकृष्ण भंट्ट के "नूदन ब्रह्मचंरी" और "तौ अजंन एक तुजंन" मे विषय वस्दु की दृष्टि ते खंत नवीनदं नही है किन्दु उनकी व्याय शैली उल्लेखनीय हैं लज्जंरंम शंमं मुख्यद: अखबंरनवीत थे, अद: उनकी शैली मे व्याय कं पुर मिलदं है मंत्रंन द्विवेदी इत प्रंरभिक कंल के एक तशक्द उपन्यंतकंर हैं उनके उपन्यंत "रंमलंल" मे तमंज के तभी वर्गों कं शंहरी एवां ग्रंमीण - पुलित, वकील, पटवंरी, पोस्टमैन भंगंद, तंहूकंर - अंदि तभी कं व्यायपूर्ण चित्रंण कियं है जो तहज ही उन्हे प्रेमचन्द-स्कूल ते जोड़दं है

प्रेमचन्द जनजीवन ते गहरंई के तंथ जुड़े हुए उपन्यंतकंर हैं उनके तभी उपन्यंतो मे उन्होने किती न किती प्रकंर के शोषणं कं पर्दंफंश कियं है अद: व्यायंत्मकदं उनकी औपन्यंतिक कलं कं एक गुंणं है तेवंतदन उपन्यंत कं प्रंरम्भ ही एक व्यांत्मक वंक्य ते होदं है पश्चंदंप के कड़वे फल कभी-न-कभी तभी को चखने पड़दे है, लेकिन और लोगं बुरंइयो पर पछदंदे हैं दरोगं कृष्णंचन्द अपनी भलंइयो पर पछदं रहे थे ।"[6]

दहेज-प्रथं पर भी ऐते ही चिकोटी कंटी है— "एक तज्जन ने कहं, - "महंशंय, मैं स्वयां इत कुप्रथं कं जंनी दुश्मन हूँ लेकिन करु क्यं अभी पिछले तंल ही लड़की कं विवंह कियं दो हजंर रुपयो केवल दहेज मे देने पड़े दो हजंर और खंने-पीने मे खर्चने पड़े, अंप ही कहिए, यह कमी कैते पूरी हो ? दूतरे महंशंय इनते अधिक नीदिफल थे बोले - "दरोगं जी मैने लड़के को पंलं है तहस्त्रों रुपयो उतकी पढंई मे खर्च किए हैं अंपकी लड़की को इतते उदनं ही लंभ होगं जिदनं मेरे लड़के को, दो अंप ही न्यंय दीजिए की यह तंरं भंर मै अकेलं कैते उठं तकदं हूँ ?"[7]

अपने यथंर्थवंदी रुपबंन्ध के कंरणं "गोदंन" दो यहँ-वहँ अनेक व्याय-बंणों ते भरं पड़ं है गोदंन के जमींदंर रंयतंहब और अंरजों के कृपंकंक्षी भी है कितंनो को एक नये अंदंज ते चूत रहे है कि उन्हे पदं भी न चले

प्रेमचन्द-स्कूल और युग के अन्य उपन्यंतकंरो मे भी यह प्रवृत्ति मिलदी है, जिनमे पंण्डेय बेचन शंमं "उग्र" ऋषभचरणं जैन, प्रदंपनंरंयणं, श्रीवंस्दव, तूर्यकंन्द त्रिपंठी "निरंलं" जयशंकर प्रतंद, भगवदीचरणं शंमं अंदि मुख्य है

पंण्डेय बेचन शंमं "उग्र" को व्याय और गद्य शैली पर तहज अधिकंर प्रंप्त थं "घंण्टं" (१९१६) उनकं प्रथम उपन्यंत है जितमे उपन्यंत कं नंयक एक "घंण्टं" है जितके द्वंरं अनेक मनुष्यो के कुकर्मों ते पर्दं उठंयं गयं है "दिल्ली कं दलंल", "चन्द हतीनों के रक्दूद", "बुधुअं की बेटी" दथं "फंगुन के दिन चंर" उनके उल्लेखनीय उपन्यंत है जिनमे अदिम मे बम्बई के फिल्म जगद की अनेक वतंदियो को उन्होने दिखंयं है

ऋषभ्ंचरणं जैन ने अपने यथं दथ्य नग्नचित्रंणं द्वंरं दथं कथिद उच्चवर्ग की गंदगी कं चित्रिद कियं है, जिनमें तेक्त तम्बन्धी तमस्यंओं कं विशेषद: लिखं गयं है ''मंस्टर तंहेब'', ''दिल्ली कं व्यभिचंर'', ''दिल्ली कं कलाक'', ''वैश्यं पुत्र'' ''दुरं चंर के अड्डे'' प्रभृदि उपन्यंत इत दृष्टि ते उल्लेखनीय हैं

जयशंकरप्रतंद मूलद: कवि और नंटककंर है। किन्दु प्रेमचन्दजी के शंब्दोंमें ''गंड़े मुर्दे उखंड़ने वंले प्रतंदजी ने ''कंकंल'' उपन्यंत में अभिजंद वर्ग की वर्गतकरीय तृष्टि कं मखौल उड़ंदे हुए जंदि एवावर्ग के अहकंर कं मिथ्यं घोषिद कियं है''

प्रेमचन्दोत्तर युग में तंमंजिक, तमंजवंदी अंचलिक, रंजनीदिक उपन्यंतों में यह व्याय की प्रवृत्ति विशेष रुप ते मिलदी है भगवदीचरणं वर्मं के उपन्यंत ''टेढे-मेढे रंस्दे'', ''भूले-बिखरे चित्र'', ''अंखिरी दँव'', अमृदलंल नंगर के ''मंहंकंल'', ''तेठ बंकेमल'', ''बूँद और तमुद्र'', उपेन्द्रनंथ ''अश्क'' के ''गर्म रंख'', ''पत्थर-अल-पत्थर'', ''गिरदी दिवंरे'', हिमंशु श्रीवंस्दवकृद ''लोहे के पाख'', अंचंर्य चदुरतेन शंस्त्रीकृद ''गोली'', तूर्यकंन्द त्रिपंठी निरंलं कृद ''चोरी की पकड़'', ''कुल्ली भंट'', ''बिल्लेतुर बकरिहं'', यशंपंलकृद ''दंदं कंमरेड़'', ''पंर्टी कंमरेड़'', ''मनुष्य के रुप'', ''झूठं तच'', नंगर्जुन कृद ''बलचनमं'', ''बंबं वटेतरनंथ'', ''कुम्भीपंक'', रंगेय रंधव कृद ''छरौदे'', ''विषंदमठ'', ''हजूर'', ''तीधं तंदं तस्दं'', लक्ष्मीकंन्द वर्मं कृद ''खंली कुर्ती की अंत्मं'' धर्मवीर भंरदी कृद ''तूरज कं तंदवँ घोडं'', फणीश्वरनंथ रेणु कृद ''मैलं अँचल'', ''परदी परिकथं'' इत्यंदि उपन्यंतों में व्यायंत्मकदं कं पुट बहुदंयद ते मिलदं है

तन्दर्भ ग्रंथ तूची :

(१) हिन्दी तंहित्यकोश भंग - १, पृ. १५३१

(२) कबीरं खड़ं बंजंर में ड़ॅ. पंरुकंन्द देतंई, भूमिकं ते,

(३) बंही

(४) हिन्दी गंद्य मिमंतं, पृ. ६५-६६

(५) ''भंरदेन्दु युग'', पृ. ३४

(६) तेवंतदन प्रेमचन्द, पृष्ठ ५

(7) बंही, पृष्ठ ५७

“‘आधे-अधूरे’ में सावित्री एक जीता जागता दस्तावेज”

डॉ.संजय एल.बंधिया
मददनीश प्राध्यापक
सरकारी विनयन कॉलेज-भेसाण
जि.जूनागढ़

हिन्दी रंगमंच के क्षेत्र में आधुनिक नाट्य मसीहा के रूप में मोहन राकेश का नाम बड़े आदर के साथ लिया जाता है । नाटक के क्षेत्र में उनके अीतव योगदान रहा है । उन्होंने नाट्य जगत को एक अनोखी दिशा प्रदान की । उन्होंने प्रमुख तीन नाटक लिखे है, चौथा नाटक अपूर्ण रहा जो बाद में उनके अभिन्न मित्र कमलेश्वरजी ने पूर्ण किया । ‘आषाढ़ का एक दिन’, ‘लहरों के राजहंस’ राकेशजी के ऐतिहासिक नाटक है, जबकि ‘आधे-अधूरे’ एक सामाजिक नाटक है । ‘आधे-अधूरे’ नाटक मध्यमवर्गीय समस्याओं को लेकर लिखा गया एक महत्वपूर्ण नाटक है । आलोच्य नाटक में नारी पात्रों की संख्या तीन ही है । जिसमें पत्नी सावित्री जो यहाँ ‘स्त्री’ से पहचानी जाती है । सारी नाटक की कथावस्तु इनके ही ईर्द-गीर्द घुमती रहती है ।

सावित्री ‘आधे-अधूरे’ नाटक की प्रमुख पात्र है । वह महेन्द्रनाथ की पत्नी है । वह एक स्वच्छंदी धन की प्यासी, स्वार्थलोलूप नारी है । नाटककार ने मध्यमवगीय विसंगतियों के परिणाम स्वरूप पारिवारिक तनाव को बढ़ाने में उसकी ही प्रधान भूमिका है । सावित्री अपने जीवन के अधूरेपन की पूर्णता के लिए खुद अपने-आप से भी दूर हो जाती है । इस चरित्र की केन्द्रीय विशेषता यह है कि भीतर ही भीतर सुलगते हुए भी वह आनेवाली स्थितियों के प्रति जागरूक दिखाई देती है ।

आलोच्य नाटक में सावित्री एक भोगवादी एवं स्वछंद नारी के रूप में हमारे सामने प्रस्तुत होती है । सावित्री भोगवादी नारी है, जहाँ पर वही नौकरी करती है वहाँ पर अनैतिक संबंध बना लेती है । जिस अवस्था में विशेष कर तीन-तीन बच्चों की माँ बन जाने पर प्रायः नारी की समस्त भोग ईच्छा शांत हो जाती है । इस अवस्था में सावित्री नये-नये प्रेमियों की तलाश में भटकती रहती है । अतः सावित्री के संबंध में जुनेजा कहता है - “असल में बात इतनी ही है कि महेन्द्र की जगह में इनमें से कोई भी आदमी होता तुम्हारी जिन्दगी में तो साल-दो साल बाद तुम यह महसूस करती कि तुमने एक गलत आदमी से शादी कर ली है ।” उसके ऐश्वर्यपूर्ण जीवन ने ही उसे भोगवादी बना दिया है । वह नौकरी के बहाने पर पुरूषों की तलाश में लग जाती है, और न जाने कितने पुरूषों के साथ रंगरेलियाँ मनाने लगती है । वह स्वछंदी होने के कारण ही किसी भी पुरूष में पूर्णता नहीं देखती है और पुरूष बदलती रहती है ।

सावित्री अपने परिवार में एक ऐसी व्यक्ति है, जो नौकरी के माध्यम से पैसा अर्जित करती है । अतः वह परिवार में कमानेवाली व्यक्ति एक ही है और खानेवाले अन्य चार है । नतीजा उस परिवार की आर्थिक स्थिति विकट है । चूँकि सावित्री अपने कमाने योग्य बेटे अशोक को कहीं पर नौकरी पर लगाना चाहती है और इसके लिए प्रयत्न भी बहुत करती है । ताकि उससे कुछ आर्थिक कठिनाईयाँ दूर हो और उसके ऊपर से पारिवारिक जिम्मेदारियों का बोझ कम हो तथा वह अपनी भी कुछ

में है । उसे माँ के पुरूष मित्रों द्वारा लगाई नौकरी मान्य नहीं है । यही नहीं उसे अपनी माँ के मित्रों से घृणा है । सावित्री पर एक ओर परिवार को चलाने का उत्तरदायित्व है तो दूसरी और उसी परिवार में उसकी अवहेलना होती है । नतीजा, वह दोनों से तंग आकर उद्विग्नता में कह उठती है - "यहाँ पर सब लोग समझते क्या है, मुझे एक मशीन, जो कि सबके लिए आटा-पीस-पीसकर रात को दिन और दिन को रात करती रहती है । मगर किसी के मन में जरा-सा भी ख्याल नहीं है । इस चीज के लिए कि कैसे मैं ......। मेरे पास अब बहुत साल नहीं है जीने को । पर जितने है, उन्हें मैं इसी तरह और निभाते हुए नहीं काटूँगी । मेरे करने से जो कुछ हो सकता था इस घर का हो चूका आजतक । मेरी तरफ से यह अंत है उसका......। निश्चित अंत ।"

सावित्री एक पुरे आदमी की अपेक्षा करती है जो उनकी सभी आवश्यकताओं और आकांक्षाओं को पूर्ण कर सके । सावित्री पूरे आदमी की तलाश में एक नहीं बलिक महेन्द्रनाथ को मिलाकर कुल चार आदमियों की ओर आकृष्ट होती है । सावित्री आखिरकार यह पाती है कि हर आदमी अपने आप में अधूरा है । जुनेजा सावित्री के मनोजगत का विश्लेषण करने के बाद इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि सावित्री ने महेन्द्रनाथ के साथ जिया जरूर है, लेकिन उसे जाना नहीं है । मूलतः सावित्री मध्यमवर्गीय आशाओं, आकांक्षाओं में गलत रूप से भटकी हुई नारी है जो महेन्द्रनाथ के स्थान पर किसी अन्य व्यक्ति की पत्नी बनी होती तो भी वह ऐसी ही स्थिति पाती जैसी आज महेन्द्रनाथ के साथ पाती है । सावित्री त्रस्त होकर आखिरकार कहती है कि - "सबके सब..... सब के सब.... एक से । बिल्कुल एक-से है आप लोग । अलग-अलग मुखौटे पर चेहता ? चेहता सबका एक ही ।"

सावित्री के व्यक्तित्व पर दृष्टि करने से यह पता चलता है कि उसका व्यक्तित्व आत्मसीमित है । सावित्री उस मध्यवित्तीय मानसिकता की शिकार है जो धन को जीवन में अतिरिक्त महत्व देती है । कुछ वैयक्तिक लक्ष्यों के लिए वही अपने को व्यक्ति से वस्तु बना डालती है। इसी से वह अपने को छलती है, जिसे पुरेपन की तलाश उसे अपने अंदर करनी चाहिए थी, उसकी तलाश वह अपने बाहर औरों में करती है । इस तलाश में उसे सब पुरूष अधूरे दिखाई देते है । सावित्री एक सुविधापरक रंगीली जिन्दगी जीना चाहती है, किन्तु असफलता और निराशा के बीच सारी ख्वाहिशें जमकर ठंड हो जाती है । इस प्रकार मनोवैज्ञानिक दृष्टि को ध्यान में रखकर कहा जा सकता है कि सावित्री एक जटिल व्यक्तित्व है । इस प्रकार सावित्री आधे-अधूरे नाटक की सर्वाधिक गतिशील नारी-पात्र है । सावित्री के चरित्र में यौनकुण्ठा, अपूर्त महत्वकांक्षा, असफलता और अनजाने से डरों से अद्भूत घृणा, तनाव, चिड़चिड़ाहट तथा आक्रोश का घना जंगल दिखाई पड़ता हैं । संबंधहीन संबंधों से वितृष्णा उनके चरित्र में किसी न किसी पक्ष में लक्षित होती है ।

संदर्भ ग्रंथ :-

(१) 'आधे-अधूरे' — मोहन राकेश
(२) मोहन राकेश का नारी संसार - श्रीमती डॉ.मीना पिंपलापुरे
(३) मोहन राकेश के साहित्य में नारी पात्र - डॉ.नेहा शर्मा
(४) नाटककार मोहन राकेश - सं.सुंदरलाल कथुरिया
(५) मोहन राकेश और उनका साहित्य - डॉ.कविता शनवारे

संदर्भ ग्रंथ सूचि :-

(१) आषाढ़ का एक दिन — मोहन राकेश
(२) आधुनिक हिन्दी नाटक का मसीहा मोहन राकेश - डो.गोविन्दचातक
(३) मोहन राकेश और उनका साहित्य - डॉ.कविता शनवारे
(४) मोहन राकेश एक अध्ययन : डॉ.ललिता अरोडा

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

QUALITY CONCERNS IN EDUCATION

Dr. Hemangini R. Chaudhari
Former Adyapak Sahayak, Government Arts College,
Vankal, Tal. Mangrol, Dist. : SURAT

ABSTRACT

Education is one of the most important factors in achieving the developmental goals of the country. Rapid expansion and extension of the country's fixed and mobile telecom infrastructure is essential for stimulating growth of both the ICT sector and the economy as a whole. Experience shows that computer-based educational methods can lead to much faster rates and higher quality of learning, which is more inter-active and motivating for students at the higher education level. It is extremely effective for enhancing reading and language skills and general knowledge among the very young and even for some sophisticated professional courses such as medical and engineering Educational links through University grants commission, National council of Educational research and training, Indira Gandhi National Open university and National Council for Teacher Education will be developed and programmes will be designed to keep Indian origin persons on close touch with Indian culture and Indian languages. All teacher education programmes pre-service as well as in-service will have substantial input of informationand communication technology. It is necessary that institution like UGC, NCERT, NUEPA, NCTE, SCERT and DIET and others have more collaborative. Strengthen the training, status and remuneration of teacher in order to improve teacher performance and motivation. Emphasize sustainable development as the over-arching social outcome of education and link this to curriculum development and teacher training. Facilitate exchange and learning between different countries and regions of the world, for teachers, educational administrators and other education practitioners. Support research for a better understanding and measurement of quality, in diverse national and sub-national contexts, through research studies and capacity building.

Introduction

Education is one of the most important factors in achieving the developmental goals of the country. It is the key to the national development. It is an investment in the human resources. In the present age of science and technology, it has been increasingly realized that one needs to be educated not only to become a better social being, human should also be a better creative and productive being. Education has come to be recognized as the main instrument of socio-economic change, hence it has been rightly said that the destiny of a nation is shaped by quantity and quality of students coming out of schools, colleges and universities. Education has been accepted as an instrument and for strengthening the values of democracy. The world of higher education in the 21st century can truly be a borderless world of knowledge and ideas, which will yield reciprocal benefits for all nations. Education must help learners live their lives with greater competence and greater confidence. It is possible when education is of good quality – where the learning process is positive and helpful and where real learning takes place. Today's world is complex and knowledge is growing at a fast place – learning must go on throughout life.

process by which an of institution can monitor its own academic standards and systems to assure and enhance the quality of its offering. Participation of students at various levels including delivery of courses, curriculum development and evaluation may set process towards enhancement in education, perhaps the students are adequately equipped with the latest roots. Students as the prime stakeholders, hold the highest stake in enhancing the quality of teaching and learning processes. Their entire future will be at stake if the system does not prepare them adequately for the emerging situation in the life. During the five year plans in India we can see the achievements regarding quality improvement programmes. Special programmes are : I. Improvement in the teaching of various subjects, II. Curricula reforms, III. Improvement in the teaching materials, IV. Reform in the evaluation systems and V. Experiments with new methods, techniques and procedures.

2. Emphasis on Qualitative Improvement : There has been an over-emphasis on achievement of targets in enrolments and expenditure. It is true that expansion will have to continue. But an over-emphasis on this aspect leads to the neglect of the still more important aspect of quality. Similarly an over-emphasis on expenditure targets tends to distort, priorities and often leads to wastage. There is thus a need to take a more comprehensive view of the problem and to evolve a broader pattern of goals, especially those relating to qualitative improvement.

3. Change and Development of Higher Education : UNESCO in its policy paper on 'Change and development of higher education' emphasized that 'State and Society must perceive higher education, not as a burden on federal budgets but as a long term domestic investment in order to increase economic competitiveness, cultural development and social cohesion.' India is one of the fastest developing countries of the world and in order to script a truly sustainable growth pattern in the 21st century, what India needs to do is build up its human capital base.

Education should provide the skills for 'learning to know, learning to live together, learning to do and learning to be.' Thus education is the primary agent of transformation towards sustainable development and increasing people's capacities to transform their visions for society into reality. education for sustainable development has come to be seen as a process of learning how to make decision that consider the long-term future of the economy, ecology and equity of all communities. Building the capacity for such futures-oriented thinking is a key task of education. This represents a new vision of education, which emphasizes a holistic, interdisciplinary approach to developing the knowledge and skills needed for a sustainable future as well as changes in values, behaviour and life-style.

4. The Nature of Improvement Needed in Indian Context : It is sometimes difficulty to pin down exactly what makes for quality education or what needs to be done to promote it. The following list shows some factors that are important which contributes to quality education : 1. Good teaching, 2. Well-equipped educational institutes and learning centres, 3.Enough instruction in the languages understood by the learners, 4. Relevant and useful curriculum.

The great Nobel Literature and writer Rabindranath Tagore was one of the earliest educator to think in term of global education village and his educational model has a unique sensitivity and aptness for education within multi-racial, multi-

lingual and multi-cultural situations. He saw education as a vehicle for appreciating the richest aspects of other cultures, while maintaining one's own cultural specificity.

5. Greater Coverage and Better Quality Education : Education is the second main thrust area of these document. Greater coverage and better quality education at all levels from basic literacy to hi-tech science and technology is the essential prerequisite for raising agricultural productivity and industrial quality, spurring growth of India's building and nutrition, achieve 100 per cent enrolment at primary and secondary levels and broaden access to higher education and vocational training through both traditional and non-traditional delivery system.

6. To Provide Knowledge and Job-oriented Skills : A national network of community colleges, similar to the highly successful American system, is needed to provide knowledge and job-oriented skills to millions of young people who lake interest in or capacity for more stringent academic studies. The advent of computer and the internet –based educational methods offer an exciting new learning medium that can literally transform our concept of college and classroom from physical into virtual realities. Rapid flow of information is a catalyst for social development. Rapid expansion and extension of the country's fixed and mobile telecom infrastructure is essential for stimulating growth of both the ICT sector and the economy as a whole.

7. Computer-based Educational Methods : Experience shows that computer-based educational methods can lead to much faster rates and higher quality of learning, which is more inter-active and motivating for students at the higher education level. It is extremely effective for enhancing reading and language skills and general knowledge among the very young and even for some sophisticated professional courses such as medical and engineering. As India's IT revolution has been fuelled by the availability of a very large reservoir of well-trained engineers, its future development in many different spheres will depend on communicate development of sufficient and surplus capabilities.

8. Special Programmes for Countries which have Indian-origin Population : Countries like USA, Canada, South Africa, UK, Australia have large population of India origin. These people still keep up the Indian tradition and want to maintain their cultural roots. The younger generation in these countries, is keen to know about the culture of India and also their provincial language like Gujarati, Marathi, Tamil, Telugu etc. It would be most appropriate if suitable programmes are launched for teaching these languages to the willing people as ell as exposing them to common feature of Indian culture. Income generation should be one of the objectives of knowledge society. International markets may be explored where Indian textbooks or other materials like computer programmes can find access. Educational links through University grants commission, National council of Educational research and training, Indira Gandhi National Open university and National Council for Teacher Education will be developed and programmes will be designed to keep Indian origin persons on close touch with Indian culture and languages.

9. Providing and Promoting Indigenous Knowledge : In the knowledge society communities will assess education in quality and utility as per their own norms. The Report of UNESCO Commission on Education for 21st Century entitled : 'Learning –

there would be a continuity in the social, cultural and economic environment of life. A sound education according to him would prepare the present generation to take up activities which relate to the previous generation and ensure a continuity for the next generation. A sense of pride in the achievements of the predecessors and in the culture of the country is a prerequisite for dynamic and forward-looking society.

10. Curriculum : Review, Revision and Development : Curriculum will emphasize value education, meditation and importance of silence. It will gradually build in students higher levels of awareness to humanity to rationality to civility and to divinity. Curriculum should make students aware of positive and critical thinking and the harms of negativity and negative thinking. Curriculum will stress on joyful learning. A mechanism will be evolved to ensure that college and university curriculum as well as the curriculum of teacher education gets reviewed , revised and updated every five years. It may also be stressed that distance education and open learning systems are optimally used. Multimedia packages, CD ROMS and hyper texts need to be developed and made available in the library and students.

11. Teacher Education : All teacher education programmes pre-service as well as in-service will have substantial input of information and communication technology. The thrust area of teacher education programmes go to developing thinking capabilities in student teachers. Teacher education programmes will develop in teachers a new insight about plurality of perspectives. It is necessary that institution like UGC, NCERT, NUEPA, NCTE, SCERT and DIET and others have more collaborative.

12. Educational Management : Educational management must become effective doing the right things rather than being more efficient. All administrative units will be electronically connected and will have strong component of Educational Management Information system (EMIS). It should have more decentralization, less bureaucracy and more converging governance. In each state there will be a State Educational Council which would look into the total gamut of activities relating to school from pre-primary to university level. There will also be District Education councils with appropriate authority and responsibilities. The planning unit will become district and then subsequently block. There will be more convergence of funding. Each university will have some special programmes suited to the genius of that locality. University Education Department will undertake more programmes relating to extension and research in school education. Links will be developed between school education and higher education.

13. Examination Reforms : Often, we have witnessed that many important national examinations have been the target of attack by a select group of corrupt individuals who undermine the very fabric of secrecy and transparency of the conduct of these examinations. While we should deal with such individuals with sternness to protect the image of our national selection system and the quality, we should also find technological solution that can ensure tamperproof examination system.

Knowledge has always been the prime mover of prosperity and power. The acquisition of knowledge has, therefore, been the thrust are throughout the world and sharing the experience of knowledge is a unique culture of our country. In the 21st century a new society is emerging where knowledge is the primary production resource instead of capital and labour. Dr. A.P.J. Abdul Kalam also observed – ' Spirit of inquiry, creativity, entrepreneurial and moral leadership are the capabilities

central to nation building in a democracy. Educators should develop in our students these capacities and make them autonomous learner who are self-directed and self-controlled.

14. Education Policy Matter :

A. Role of Government :

- Invest in books, materials and equipments to provide a stimulating learning environment.
- Strengthen the training, status and remuneration of teacher in order to improve teacher performance and motivation.
- Increase the relevance of education by adjusting learning process, curriculum and content.
- Stress democratic citizenship, respect and human rights as the over-arching values of education and take measures so that they are developed at school, college and university level.
- Emphasize sustainable development as the over-arching social outcome of education and link this to curriculum development and teacher training.
- Develop accountable management systems, particularly at school, college and university level, under a clear legal framework and with appropriate capacity-building so that local information can feed into decisions and planning.
- Continue research into measuring quality, developing appropriate indicators and building local capacity to collect and interpret local data.

B. Role of Funding Agencies :

- Support the initial and in-service training of teachers as key guarantors of quality.
- Support studies into what quality means for vulnerable and marginalized groups.
- Act as a catalyst for dialogue at local and national level and between them, on developing accountable measurement systems.
- Facilitate exchange and learning between different countries and regions of the world, for teachers, educational administrators and other education practitioners.
- Support research for a better understanding and measurement of quality, in diverse national and sub-national contexts, through research studies and capacity building.

15. Conclusion :

Education is one of the most important factors in achieving the developmental goals of the country. Rapid expansion and extension of the country's fixed and mobile telecom infrastructure is essential for stimulating growth of both the ICT sector and the economy as a whole All teacher education programmes pre-service as well as in-service will have substantial input of information and communication technology. It is necessary that institution like UGC, NCERT, NUEPA, NCTE, SCERT and DIET and others have more collaborative. Strengthen the training, status and remuneration

to curriculum development and teacher training. Facilitate exchange and learning between different countries and regions of the world, for teachers, educational administrators and other education practitioners. Support research for a better understanding and measurement of quality, in diverse national and sub-national contexts, through research studies and capacity building.

REFERENCES

1. Government of India, (1966). *Report on the Education Commission -1964-66.* Education and National Commission, New Delhi : Government of India
2. Government of India, (1992). *Programme of Action : National Policy on Education -1986,* New Delhi : Government of India
3. Government of India, (1986). *National Policy on Education -1986,* New Delhi : Government of India
4. kalam, A.P.J. Abdul & Rajan, Y. S. (1998). *2020 – A Vision for the New Millennium,* New Delhi : Penguin Books India, Private Limited
5. Methew Thomas (2009). *Effective Teaching.* 2nd Ed. New Delhi : S. Chand and Company Ltd. Ram Nagar.
6. Mukhopadhyay, Marmar (2001). *Total Quality Management in Education,* NUEPA : 17-B, Sri Aurobindo Marg, www.nuepa.org.
7. Tagore, Rabindranath (1929). *Ideals of Education,* The Visvabharati Quarterly (April-July)
8. UNESCO, (1996). *Learning : The Treasure Within,* Paris
9. http://www.indiavision2020.org/kalamspeech4.htm.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

" મહાભારતમાં મૂલ્ય દર્શન : એક અભ્યાસ"

– જશુબેન એમ. પરમાર

રામાયણની જેમ महाभारत પણ ભારતવર્ષનું રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય છે. ભારતના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આ ગંન્થ અત્યંત મૂલ્યાકન અને મહત્વપૂર્ણ છે. તે ઈતિહાસ તરીકે જાણીતો છે. તેને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિન વિશ્વકોષ ' Enclopaedia' પણ કહે છે. કારણે કે તેમાં સમગ્ર જીવનની સર્વ બાજુઓને આવરી લેવામાં આવેલી છે. તે ૧ લાખ શ્લોકોની સંખ્યા ધરાવતો વિશાળકાય ગ્રન્થ છે. મહાભારતનું અધ્યયન કરતાં જણાય છે કે ધર્મ, નીતિ,તત્વજ્ઞાન,રાજનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર,મનોવિજ્ઞાન,નૃત્ય,ગીત, વાદ્ય,શિલ્પ, ધનુર્વેદ, કામશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રોનાં વિષયોની ચર્ચાથી એ સમૃદ્ધ છે. આ ગ્રન્થ અણમોલ રત્નોની ખાણ જેવો છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મહાભારતનો જ એક ભાગ છે.

મહાભારતકાર વ્યાસજીનો એવો દાવો છે કે ...... ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને વિશે જે અહીં મહાભારતમાં કહેવાયું છે, તે અન્યત્ર હશે અને જે અહીં કહેવાયું નથી તે અન્યત્ર કયાંય પણ નહીં હોય.

'' द्यर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ।

यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न ततू क्वचितू ।।''

મહાભારતની રચના મહર્ષિ વેદવ્યાસે કરી છે. તેમનું નામ કૃષ્ણદ્વૈપાયન હતું. તેઓ શ્યામ વર્ણને લીધે 'કૃષ્ણ' અને દ્વીપ પર જન્મેલા હોવાને લીધે 'દ્વૈપાયન' નામે ઓળખાય છે. મૂળમાં મહાભારતનું કદ નાનું હતું. પણ સમય પસાર થતા તેમાં પ્રક્ષિપ્ત અંશો ઉમેરાયા. આથી તેનું કદ વિશાળ બન્યું. પરિણામે તેને "सतसाहस्त्री सँहिता" પણ કહેવામાં આવે છે.

મૂલ્ય : પરંતુ મહાભારતના લેખક માત્ર લોકરંજન માટે આખ્યાનો રચનાર કવિ નહોતા પણ ઋષિ હતા, જ્ઞાની હતા, ધર્મના સૂક્ષ્મ શોધક હતા. પ્રજાને દષ્ટિ આપનાર મહાબ્રાહ્મણ હતા. એમના જ્ઞાન અને અનુભવ કેટલાં અગાધ હતાં તેનો એ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે કે "व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वमू" એવી કહેવત પડી ગઈ છે. અર્થાત્ જીવનસમ્બન્ધી એક પણ એવો વિષય નથી કે જેની ચર્ચા મહાભારતમાં ન થઈ હોય. આથી તે જ્ઞાનનો કોષ, જ્ઞાનનો નિધિ છે એમ કહેવાયું છે. જીવનનો ઘણી બાજુથી વિચાર કરી–કરીને મહાભારતના રચનાકારે પોતે જે નિર્ણયો બાંધ્યા છે, પણ જીવન કેવું હોવું જોઈએ, શી રીતે ચલાવવું જોઈએ, જીવનના આદિ અને અંત શું, એ વિષે પોતાના અંતિમ માર્ગદર્શન નિર્ણયો દર્શાવે છે.

કૌટુંબિક કલહ મનુષ્યના સમગ્ર જીવનને કેવી રીતે પાયમાલ કરી નાખે. છે એ મહાભારત દર્શાવે છે. મહાભારતના ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન, શકુનિ,યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, દ્રૌપદી વગેરે પાત્રો પ્રત્યેક કુટુંબમા આજે પણ જોવા મળે છે. વ્યાસજીએ જે સમાજની પોતાના કાવ્ય માટે કલ્પના કરી છે તે મર્યાદિત વિચારોવાળો સમાજ હતો. એ સમાજમાં યુદ્ધ કરવું અયોગ્ય જ છે, એટલે સુધી વિચાર વધ્યો જ નહોતો. પણ યુદ્ધ કરતા પહેલા એ યુદ્ધ ધર્મ્ય છે કે અધર્મ્ય એટલો જ વિચાર કરી શકે એવો એ સમાજ હતો. મહાભારતના બારમાં "शान्तिपर्व" માં જીવનની અનેકવિધ સમસ્યાઓમાં સમાધાન છે. આ

કેવી રીતે બનેલા હોય છે અને કેવી રીતે આપણી ઉપર ઉપકાર કરતા હોય છે તે ઉપદેશ પણ આજનાં યુગમાં દેશ–કાળનાં સીમાડાને ઓળંગીને એટલો જ વાસ્તવિક છે.

મહાભારતમાં ખરેખર માનવતાનાં મહામૂલ્યોનો વિન્યાસ થયેલો જોવા મળે છે. જાણે કે વેદના તત્વજ્ઞાનને વહેવારમાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો અમર વારસો જાળવનાર આ મહાકાવ્યમાં માવનજીવનને સ્પર્શતા સઘળા પ્રશ્નોની ચર્ચા છે. તેથી જ કહેવાયું છે કે "प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीतः"

મહાભારત એ પણ રામાયણની જેમ મહાકાવ્ય છે. રામાયણમાં આર્ય–અનાર્ય સંઘર્ષ મુખ્ય છે, જયારે મહાભારતમાં આર્ય–આર્ય સંઘર્ષની વાત મુખ્ય છે. રામાય આદર્શોને આલેખનું મહાકાવ્ય છે, જયારે મહાભારત જગતની વાસ્તવિકતા નિરૂપતું મહાકાવ્ય છે. જીવનના યથાતથ વ્યવહારનું એમાં આલેખન છે. એમાં માનવમનની મર્યાદાઓ અને સિદ્ધિઓનું વર્ણન છે. અહી પાત્રો ભૂલો કરે છે, સુધરે છે અને આગળ વધવા પ્રયત્ન કરે છે. મહાભારતમનાં સત્ય અને ધર્મનું દર્શન કરવતાં કૃષ્ણ, અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, ભીમ, કર્ણ, દ્રોણ, નળ–દમયંતી, તારા–હરિચંદ્ર, શકુન્તલા–દુષ્યન્ત વગેરે વિવિધ પાત્રો જાણે આપણાં વર્તમાન સમાજનાં જન હોય એવો ભાસ થાય છે. અનેક રાજયો જન્મયાં અને નાશ પામ્યાં છતાં આ પાત્રોનું રાજય જનહૃદયમાં કાયમનું છે.

મહાભારતના પાત્રો સમાજના ઘરોમાં પાસેનાં મિત્રો કરતાં વિશેષ સજીવ હોય એવા લાગે છે.સમગ્ર પાત્રોની પ્રવૃત્તિઓ જોઈ જવાથી સહેજે થયા વગર રહેતું નથી કે જયાં ધર્મ છે ત્યાં જ વિજય છે. રામાયણની જેમ મહાભારત માં પણ દુષ્ટવૃત્તિઓ સેવવાનું પરિણામ ખરાબ જ આવે છે તે દર્શાવાયું છે. કૌરવોની સ્વાર્થી, દુષ્ટ, સંકુચિત અને પાપી વૃત્તિનું પરિણામ તેમના વિનાશમાં જ આવ્યું હતું. યુધિષ્ઠિરની સત્યપ્રિયતા અને ધર્મપ્રેમનો અંતે વિજય થાય છે.

ટૂંકમાં આમાં એ મૂલ્ય વિશેષ દેખાય છે કે, ' અસત્ય અને અન્યાય સામે લડવું.' એ માવનધર્મ સવિશેષ મહત્વપૂર્ણ છે. મહાભારતમાં નીતિ– અનીતિ, ધર્મ–અધર્મ,સત્ય–અસત્ય વચ્ચેના સંઘર્ષોનું આલેખન પણ થયું છે. જે સર્વને માટે અત્યંત હિતકર હોય તે સત્ય છે અને તે ધર્મ છે. આવા વિશુદ્ધ અને કલ્યાણકારી મંત્ર નો મહાભારતે જ સૌથી પ્રથમ પ્રચાર કર્યો છે. આ મહાકાવ્યે ' જયાં ધર્મ ત્યાં જ જાય ' ના આદર્શવાળી રાજનીતિ અને યુદ્ધનીતિથી સભર એવી મુત્સદીગીરી વર્ણવી છે. રામાયણ જેમ આ દેશમાં અતૂટ સાંસ્કૃતિક એકતા ઊભી કરે છે, તેમ મહાભારતે પ્રજાનું ઘડતર કરનાર તથા તેનામાં એકતા લાવનાર બળ તરીકે કાર્ય કરતી વીરતાભરી પરંપરા આપી છે.

મહાભારત વસ્તુતઃ મહાકાવ્ય કે ઈતિહાસગ્રન્થ જ નથી પરંતુ એ તો એક વિશ્વકોશ છે. જેમાં તત્કાલીન સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક સ્થિતિ તેમજ સમસ્યાઓ પર પ્રકાશ નાંખવામાં આવ્યો છે. સ્વયં મહર્ષિ વ્યાસ જ કહે કે– " સર્વ પ્રાણીઓનાં સ્થાન, સર્વ રહસ્ય, વેદ,યોગશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, ધર્મ, અર્થ અને કામના વર્ણન કરનારા ગ્રન્થોનો સાર, આ સંસારમાં રહીને સુખપૂર્વક જીવવું એ બધી જ વાતોનું વર્ણન આ મહાગ્રન્થમાં કર્યુ છે. એમાં સાંસારિક શાસ્ત્ર અને નિઃશ્રેયસ બંને માર્ગોનું અપૂર્વ વર્ણન છે આથી તે અકાંકી નથી. " (આદિપર્વ ૧–૪૮,૪૯,૫૦) તેમાં વેદોનું રહસ્ય, ઉપનિષદ્દોનું તત્વજ્ઞાન, અંગ– ઉપાંગોની વ્યાખ્યા, ઈતિહાસ અને પુરાણના વિકાસનું અને અન્ય માધ્યમથી લોકોને ધર્મ સમજાવવાનો છે. જો લોકો ધર્મનું આચરણ કરે તો અર્થ, કામ, મોક્ષની પ્રાપ્તિ સરળતાથી કરી શકે છે. જ્ઞાનનું એવું એક પણ ક્ષેત્ર નથી કે જેને વ્યાસજીએ સ્પર્શ ન કર્યો હોય. બધા જ શાસ્ત્રોનો સાર એમાં આવી ગયો છે. મહાભારતની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા વ્યાસજી કહે છે. કે......

"चत्वार एकतो वेदा भारतं चैवमेकतः।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामापितुं पुरा ।
महत्वे च गुरूत्वे ध्रियमाणं ततोडद्यिकमू ।।

અર્થાત્ : " પ્રાચીન સમયે ભેગા મળેલા દેવર્ષિઓએ એક પલ્લામાં ચાર વેદો અને બીજામાં એકલું મહાભારત મૂકયું તો પણ મહત્વ અને ગુરુતામાં મહાભારતવાળું પલ્લું નમતું થયું " આમ મહાભારતને ' पच्चमो वेद:' પણ કહેવાય છે.

આમ, મહાભારતમાંની વાર્તાઓ, આખ્યાનો કે કથાનકોએ ભારતીય જીવન, સંસ્કાર તેમજ સંસ્કૃતિને આમૂલ સ્પર્શ કર્યો છે. પરંપરા પ્રમાણે તો એને જીવંત ઈતિહાસ માનવામાં આવે છે. નિત્ય જલસિંચન કરી ઉછેરેલા ભારતીયોનાં જીવન, સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને સભ્યતાનો તે કબીરવડ છે.

રામાયણકાલીન સંસ્કૃતિ અને સમાજની અપેક્ષાએ મહાભારતીયકાલીન સંસ્કૃતિ અને સમાજ અવનતિ–પતન તરફ આગળ વધી રહ્યો હતો. તેનાં અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે, માનવની પ્રવૃત્તિ પતન, અન્યાય, અર્ધ ના પક્ષે વધવા લાગી હતી. વ્યવસ્થાનું પથન થઈ રહ્યું હતું, તો આશ્રમ–વ્યવસ્થાની ઉપેક્ષા. નીતિનો માણસોએ જાણે ત્યાગ જ કરી દીધો હતો. અભિમાનની પરાકાષ્ઠા હતા.

મહાભારતકાલીન સમાજમાં રાજા મંત્રી– પરિષદની સલાહ અનુસાર વહીવટ કરતો હતો. પ્રજાની આવકનો છઠ્ઠો ભાગ રાજયને મળતો હતો. ન્યાય વ્યવસ્થા, નીતિ–નિયમો અને પરંપરાઓની યુકત હતી. સમાજમાં વર્ણવ્યવસ્થા –આશ્રમ વ્યવસ્થા – વિવાહ–પ્રણાલી, આનંદ– પ્રમોદ શિક્ષણ વગેરે પ્રચલિત કર્યો હતો. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સન્માનજનક હતી. મહાભારતકાલીન સમાજ વિકૃત સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો. રાજાનું જીવન વૈભવ અને વિલાસી હતું.

ટૂંકમાં કહીએ તો મહાભારત એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો માપદંડ છે. તેમાથી જગતને સામ, દામ,દંડ, ભેદની રાજનીતિની સાથે–સાથે યુદ્ધમાં સર્વ બાબત આવકારદાયક છે. તે નીતિબોધ મળે છે.અનેક ભાષાઓમાં તેમાં અનુવાદ અને જાવા, કંબોડિયા, સુમાત્રા જેવા રાષ્ટ્રો સુધીની તેની સફર જ તેની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. કર્ણ જેવું દાનવીર પાત્ર, વર્ણ નહીં પરંતુ કર્મને આધિન પરાક્રમની મહત્તા દર્શાવે છે. દ્રૌપદીનું સ્વમાની તેજસ્વી વ્યકિતત્વ, શ્રીકૃષ્ણની અર્જુન સાથેની મિત્રતા જગતને પ્રેમનો સંદેશ આપે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. संस्कृत शास्त्र मज्जुषा – डॉ. उदयशंकर झा

૨. महाभारते आदिपर्वाणि – પાર્શ્વ પ્રકાશન

૩. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ચિંતન – સંત વિનોબા ભાવે, કૃષ્ણવદન મ. શાહ.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ETHICAL ISSUES IN MARKETING

Prof. J.M. Ramanuj

Shree GK & CK Bosamia College, Jetpur

Abstract:
Marketing continues to be a mystery . . . to those who create it and to those who sponsor it. For today's marketing firms, there has been a shift from mere marketing to building, maintaining and enhancing long term relationships with customers, dealers, suppliers, government agencies, and others. Marketing people are shifting the focus from mere profit maximizing to maximizing mutually beneficial relationships..

For understanding different trends surfacing in the social responsibility and ethics in marketing. I have heavily relied on secondary data. Comprising of articles got published on the pages of newspaper, magazines and periodicals. Different websites have been good source of information for drawing clear-cut picture of rural marketing.

On the basis of present research work it is to be concluded that.

Several forces are driving companies to practice a higher level of corporate social responsibility: rising customer expectations, changing employee expectations, government legislation and pressure, the inclusion of social criteria by investors, and changing business procurement practices.

Business success and continually satisfying the customer and other stakeholders are closely tied to adoption and implementation of high standards of business and marketing conduct.

The most admired companies in the world abide by a code of serving people's interests, not only their own

ETHICAL ISSUES IN MARKETING

Introduction:

One of the greatest needs of managers of business is to understand and develop marketing programs for their products and services. Business success is based on the ability to build a growing body of satisfied customers. Modern marketing programs are built around the "marketing concept," which directs managers to focus their efforts on identifying and satisfying customer needs - at a profit. Marketing continues to be a mystery . . . to those who create it and to those who sponsor it. Often, the ad that generates record-breaking volume for a retail store one month is repeated the following month and bombs. A campaign designed by the best ad agency may elicit a mediocre response. The same item sells like hotcakes after a 30-word classified ad, with abominable grammar, appears on page 35 of an all-advertising shopper tossed on the front stoops of homes during a rainstorm! The mystery eludes solution but demands attention. Your marketing results can be improved through a better understanding of your customers. This approach usually is referred to as the marketing concept. Putting the customer first is probably the most popular phrase used by firms ranging from giant conglomerates to the corner barber shop, but the sloganizing is often just lip service. The business continues to operate under the classic approach - "Come

most business activities, including advertising, are dedicated to solving the firm's problems. Success, however, is more likely if you dedicate your activities exclusively to solving your customer's problems. Any marketing program has a better chance of being productive if it is timed, designed and written to solve a problem for potential customers and is carried out in a way that the customer understands and trusts. The pages that follow will present the marketing concept of putting the customer first. Marketing is a very complex subject; it deals with all the steps between determining customer needs and supplying them at a profit.

The Marketing Concept

The marketing concept rests on the importance of customers to a firm and states that:
All company policies and activities should be aimed at satisfying customer needs, and
Profitable sales volume is a better company goal than maximum sales volume.
To use the marketing concept, businesses should:
Determine the needs of their customers (Market Research);
Analyze their competitive advantages (Market Strategy);
Select specific markets to serve (Target Marketing), and;
Determine how to satisfy those needs (Market Mix).

***Literature Review*:**

When we start talking about Social Responsibility or Corporate Social Responsibility (CSR) and Ethics in marketing the marketer needs to know the concepts of Corporate Social Responsibility, how is it applicable in the field of marketing and ethical conflicts faced by the marketers, the concepts of Consumerism, Social responsibility and ethics in Marketing? The Natural Environment, Green Marketing, Cause Related Marketing, Social Marketing, Ethnic Marketing and its relationships in Marketing Ethics. In the following paragraphs the author explains about each aspect in length. As Weeden has noted, the relationship for social marketers has shifted from begging to partner. However, this shift is not without its perils for both sides. Businesses find that venturing into social enterprise can pose important risks to the firm's reputation when it is found to step over ethical bounds (Sarner and Anderson 1996). At the same time, non-profits organizations have found themselves in new partnerships and networks where the norms of behavior are unclear and the non-profits are at risk of being exploited intentionally or unintentionally by more powerful and more sophisticated commercial partners. In this context, we need to identify the need for ethics and social responsibility in the Marketing field. In this article, the author outlines -- with examples -- the motivations and character of what Drumwright, Cunningham and Berger (2000) have called "social alliances," partnerships between for-profit and non-profit organizations and distinguish them from strategic alliances among purely for-profit organizations. We then discuss ways in which social alliances can present ethical challenges for one or both partners. Finally, we discuss the alternatives available to social marketers to both detect and resolve ethical dilemmas in social alliances. Therefore, social responsibility and ethics in marketing is more relevant with motivations and partnerships.

Ethics in Marketing:

Kotler and Levy, in their book, Corporate Social Responsibility define corporate social responsibility as “a commitment to improve community well-being through discretionary business practices and contributions of corporate resources”.

Some of the benefits of being socially responsible include
Enhanced company and brand image
Easier to attract and retain employees
Increased market share
Lower operating costs and
Easier to attract investors.

A socially – responsible firm will care about customers, employees, suppliers, the local community, society, and the environment. CSR can be described as an approach by which a company:

(a) Recognizes that its activities have a wide impact on the society and that development in society, in turn supports the company to pursue its business successfully and

(b) Actively manages the economic, social, environmental and human rights. This approach is derived from the principles of sustainable development and good corporate governance. Marketing managers within different firms will see some social issues as more relevant than others. The relevance of a given social issue is determined by the company's products, promotional efforts, and pricing and distribution policies but also by its philosophy of social responsibility.

Focus entirely in profits (and profitable firms typically serve society well)

? Explicitly incorporate social responsibility into its day-today marketing decisions to minimize negative effects on society and enhance positive effects

? Go even further and engage in social projects that are unrelated to the corporate mission and even detrimental to profits (which could net out to be socially undesirable)

? The Success strategies of a Business formed out of abundance and grounded in ethics and

Cooperation is powerful and long-lasting and they help you feel good about yourself even while bringing in profits Management must decide which of these three levels of social responsibility to adopt and which social issues are relevant to its business.

Ethical Conflict faced by the Marketers:

Marketers must be aware of ethical standards and acceptable behavior. This awareness means that marketers must recognize the viewpoints of three key players: the company, the industry, and society. Since these three groups almost always have different needs and wants, ethical conflicts are likely to arise. Ethical conflicts in marketing arise in two contexts: First, when there is a difference between the needs of the three aforementioned groups (the company, the industry, and society) a conflict may arise. Second and ethical conflict may arise when one's personal values conflict with the organization. In either case, a conflict of interest is a possible outcome. An example of the first type of conflict is the tobacco industry. Cigarettes have for many decades been a lucrative business. So, cigarette and tobacco marketing have been for companies and good for the tobacco industry. Many thousands of people around the world are employed in the tobacco industry. So, the world economy has been somewhat dependent on cigarettes and tobacco. However, cigarettes are harmful to society. There is documented proof that cigarette smoking is harmful to health. This is an ethical conflict for cigarette marketers. An example of the second type of conflict, when one's personal values conflict with the organizations occurs when a leader in

ethical conflict: In their greed to make a profit, a marketer convinces those who may be dying from an incurable disease to buy a product that may not be a cure, but which a desperately ill person (or members of his or her family) may choose to purchase in an effort to save the dying family member suffering. Promoting and marketing such products violates rules of marketing ethics. Ethical dilemmas facing marketing professionals today fall into one of three categories: tobacco and alcohol promoting, consumer privacy, and green marketing. Standards for ethical marketing guide business in efforts to do the right thing. Such standards have four functions: to help identify acceptable practices, foster internal control, avoid confusion, and facilitate a basis for discussion.

Consumerism:

Consumerism is concerned with broadening the rights of consumers. The concepts of social responsibility and consumerism go hand-in-hand. If every organization practiced a high level of social responsibility the consumer movement might never have begun. Consumerism is a struggle for power between buyers and sellers; specifically, it is a social movement seeking to increase the rights and powers of buyers in relation to sellers. Seller's rights and powers are presented in the following list:
To introduce any product in any size and style they wish into the marketplace, so long as it is not hazardous to personal health or safety or if it is hazardous, to introduce it with the proper warnings and controls.
To price the product at any level they wish, provided there is no discrimination among similar classes of buyers.
To spend any amount of money they wish to promote the product, so long as the promotion is not defined as unfair competition.
To formulate any message they wish about the product provided that it is misleading or dishonest in content or execution.
To introduce any buying – incentive schemes they wish

In contrast, here are buyers' rights and power:
? To refuse to buy a product that is offered to them
? To except the product to be safe
? To expect the product to essentially match how the seller represented it
? To receive adequate information about the product

It is in the best interest of marketers to understand the level of consumer standards and the nature of consumer perceptions, as well as what is required to foster realism and accuracy among consumers.
***Marketing and the Natural Environment*:**
Another significant area of social concern is the environment. Marketing is ultimately dependent on the use of scarce resources to fulfill human needs, without harming or unnecessarily using scare resources.
Marketing managers should help to determine which products are produced, and which products are indirectly affecting the environment:
? The natural resources and materials used
? The amount of energy required in the production process
? The residuals (e.g., waste water) that result from production
? The consumption of resources and energy that is required to use products (cars, air

Conditioners)

? The generation of pollutants (e.g., exhaust fumes) in using products

? The amount of packaging material that may have to be discarded. (packaging comprises less than 14 percent of collectible solid waste, but consumers often estimate its share of that waste at 40 to 80 percent).

Relationship Marketing and Ethics:

Nowadays, most ethicists believe that Relationship Marketing is a reasonable practice leading to positive relationships between buyers and sellers. Relationship marketing requires that rules are not necessarily contractual. Relationship marketing allows buyers and sellers to work together. However, there are disadvantages to this approach- relationship marketing requires time to develop a list of expected conduct or "rules of behavior." According to a recently published book on this subject, a shift in emphasis in marketing ethics – towards buyers interests and away from seller's interests – characterizes the new country. If this is true, new challenges are presented for marketing ethics and professionals in the field of marketing who want to conduct business in an ethical way.

Green Marketing and Ethical Issues:

The next important area the marketer need to know about what is the relevance of Social Marketing in order to protect the environment and to improve the quality of life and are concerned with issues that include conservation of natural resources, reducing environmental pollution, protecting endangered species, and control of land use. The three Rs of environmentalism are Reduce, Reuse, and Recycle. Many companies are finding that consumers are willing to pay more for a green product. Toyota has become quite successful with their hybrid cars.

Green marketing refers to the development and distribution of ecologically-safe products. It refers to products and packages that have one or more of the following characteristics: (1) are less toxic, (2) are more durable, (3) contain reusable materials, or (4) are made of recyclable material. In short, these are products considered "environmentally responsible".

To sight an example One Canadian Executive stated that " Any marketing executive who does not put a 'green' filter on their strategies is looking at losing market share. The whole idea of disposal is going to become unacceptable". In West Germany and Canada, Procter & Gamble has found high consumer acceptance of pouches of liquid detergents and fabric softeners so consumers can refill rather than discard large plastic bottles.

Cause – Related Marketing and Ethics:

Cause-related marketing should not be confused with social marketing. A key difference is that a major purpose of cause-related marketing is to help a business. It might be used to improve the image of the firm or to increase market share. The technique involves associating a business with a cause. Social marketing, on the other hand, is generally not associated with any company and issued solely to help society by dealing with a social problem. Cause-related marketing has to be done correctly or it can hurt a company. A firm may look like it is exploiting a charity. It is important for the firm to be transparent and honest about what it is doing. There should also be a fit between the company and the cause. A good fit would be, for example, might be a

bottled water company and a cause, it deals with providing clean water for poor people in Asia and Africa.

Social Marketing and Ethics:

Social Marketing is defined as the use of marketing principles and techniques to influence a target audience to voluntarily accept, reject, modify, or abandon a behavior for the benefit of Individuals, groups or society as a whole. Social marketing is usually done by a non-profit organization, government, or quasi-government agency. The goal is either to steer the public away from products that are harmful to them and / or society (e.g., illegal drugs, tobacco, alcohol, etc.) or to direct them towards behaviors or products that are helpful to them and / or society (e.g., having family meals, praying together, etc.).

***Ethical Norms and Values for Marketers*:**

Professional associations and accrediting bodies have identified guidelines for ethics in marketing. According to one of those associations, the American Marketing Association, the following rules guide marketing behavior. The American Marketing Association commits itself to promoting the highest standard of professional ethical norms and values for its members. Norms are established standards of conduct that are expected and maintained by society and / or professional organizations. Values represent the collective conception of what people find desirable, important and morally proper. Values serve as the criteria for evaluating the actions of others. Marketing practitioners must recognize that they not only serve their enterprises but also act as stewards of society in creating, facilitating and executing the efficient and effective transactions that are part of the greater economy. In this role Marketers should embrace the highest ethical norms of practicing professionals and the ethical values implied by their responsibility toward stakeholders (e.g., customers, employees, investors, channel members, regulators and the host community).

1. Responsibility of the marketer. Marketers must accept responsibility for the consequences of their activities and make every effort to ensure that their decisions, recommendations, and actions function to identify, serve, and satisfy all relevant publics: customers, organizations and society
2. Honesty, Integrity and Quality are far more important than quick profits (Shel Horowitz)
3. Rights and duties in the marketing exchange process: - Participants should be able to expect that products and services are safe and fit for intended uses; that communications about offered products and services are not deceptive; that all parties intend to discharge their obligations, financial and otherwise, in good faith; and that appropriate internal methods exist for equitable adjustment and / or redress of grievances concerning purchases
4. Organizational relationships: - Marketers should be aware of how their behavior influences the behavior of others in organizational relationships. They should not demand, encourage, or apply coercion to encourage unethical behavior in their relationships with others.
5. Conduct your business so as to build long term loyalty. When you get a customer, you want to keep that customer and build a sales relationship that can not only last years, but also create a stream of referral business.
6. Marketers must do no harm. This means doing work for which they are appropriately trained or experienced so that they can actively add value to their

organizations and customers. It also means adhering to all applicable laws and regulations and embodying high ethical standards in the choices they make.

7. Marketers must foster trust in the marketing system. This means that products are appropriate for their intended and promoted uses. It requires that marketing communications about goods and services are not intentionally deceptive or misleading. It suggests building relationships that provide for the equitable adjustment and / or redress of customer grievances. It implies striving for good faith and fair dealing so as to contribute toward the efficacy of the exchange process.

8. Marketers must embrace, communicate and practice the fundamental ethical values that will improve consumer confidence in the integrity of the marketing exchange system. These basic values are intentionally aspiration and include honesty, responsibility, fairness, respect, openness and citizenship.

Conclusion:

Several forces are driving companies to practice a higher level of corporate social responsibility: rising customer expectations, changing employee expectations, government legislation and pressure, the inclusion of social criteria by investors, and changing business procurement practices. Companies need to evaluate whether they are truly practicing ethical and socially responsible marketing. Business success and continually satisfying the customer and other stakeholders are closely tied to adoption and implementation of high standards of business and marketing conduct. The most admired companies in the world abide by a code of serving people's interests, not only their own. The following are the suggestions that the society must use the law to define, as clearly as possible, those practices that are illegal, anti-social, or anticompetitive. Next, companies must adopt and disseminate a written code of ethics, build a company tradition of ethical behavior, and hold its people fully responsible for observing ethical and legal guidelines. And, individual marketers must practice a "social conscience" in their specific dealings with customers and various stakeholders.

References:

Drumwright, Minette E., Peggy H. Cummingham, and Ida E. Berger (2000), "Social Alliances:
Company/Nonprofit Colloboration, "Marketing Science Institute Working Paper No.
Ethics in Marketing – Shell Horowitz P. 18,19
Gundlach, Gregory D. and Patrick E. Murphy (1993), "Ethical and Legal Foundations of Relational
Marketing Exchanges, "Journal of Marketing, 57 (October), 35-46.
International Business Ethics Institute, http:// www.Business-ethics.org
John R. Boatright – Ethics and the conduct of Business, Fourth Edition.
Journal of Business Ethics 36:111-118,2002, Guilherme D. Pires, Johan Stanton.

ગુજરાત રાજ્યના "ડાંગ" જિલ્લાનો સામાજિક ઈતિહાસ"

શ્રી વિષ્ણુભાઇ જી. બાગુલ
વ્યાખ્યાતા સહાયક (સમાજસાસ્ત્ર)
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, આહવા-ડાંગ

પ્રસ્તાવના:

ભારતદેશમાં આદિવાસીઓની વસ્તી વિવિધ જાતિઓમાં વહેચાયેલી છે.આ જાતિઓમાંથી ૨૯ જેટલી આદિવાસી જાતિઓ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા ,આફ્રિકા તથા હિન્દની ભૂમિના જે વિશાલ ભાગ સમુદ્રજળની બહાર હતો તે "ગોંડવન"નામે ઓળખાતો હતો. અને આ જ પ્રદેશમાં હાલના ડાંગ,નર્મદા થી દક્ષિણનો ભાગ,તાપીનો પ્રદેશ તથા નર્મદા -તાપી વચ્ચે આવેલો રાજપીપળા વિસ્તારનો સમાવેશ થતો હતો".

<u>ડાંગનું સ્થાન:</u>

ગુજરાત રાજ્યની દક્ષિણ છેડે ૧૭૭૮ ચો.કિમી નો વિસ્તાર ધરાવતો આ નાનકડો જીલ્લો સહ્યાદ્રી પર્વતની ઉત્તર છેડે આવેલી હારના પશ્ચિમ ઢોળાવ પર આવેલો છે.

ડાંગ જીલ્લાની ઉત્તરે તાપી જીલ્લાના વ્યારા અને સોનગઢ તથા મહારાષ્ટ્રનો નવાપુર તાલુકો છે. પૂર્વમાં ધુલીયા જિલ્લાનો સાકરી તથા નાસિક જીલ્લાનો બાગલાણ ,દક્ષિણે નાસિક જીલ્લાનો કળવણ અને સુરગાણા ,તો પશ્ચિમ દિશામાં નવસારી જીલ્લાનો વાંસદા તાલુકો આવેલો છે.

ગુજરાત રાજ્યનો આ જીલ્લો વન્ય સંપતિના કારણે મહત્વ ધરાવે છે. કુદરતે જ્યાં છૂટે હાથે સૌંદર્ય વેર્યું છે.એવા નયનરમ્ય વનરાજીથી છલકતા ,આંખોને ઠરી દેતા ,મનભાવન ને હૃદય ગમ્ય એ પ્રદેશનું નામ છે 'ડાંગ' .ડાંગ એટલે જંગલ જંગલ ડાંગની અમુલ્ય મૂડી છે.આખા ગુજરાતમાં ડાંગનું જંગલ સમૃદ્ધ જંગલ ગણાય છે.

ડાંગ જીલ્લાની કુલ ૧૭૭૮ ચો.કિમી વિસ્તાર માંથી ૧૭૦૮.૩ ચો.કિમી વિસ્તાર જંગલમય છે. ડાંગ એટલે દંડકારણ્ય.

અક્ષાંશ રેખાંશ:

ડાંગ જિલ્લાનો કુલ વિસ્તાર 20°,૩૩',૪૦" ઉત્તર અક્ષાંશ વૃત અને ૭૩ °,૫૬',૩૬" પૂર્વ રેખાંશ વૃત માં સમાયેલો છે.

<u>ડાંગ જિલ્લાનો ઇતિહાસ:</u>

1. ડાંગ જિલ્લાનો પૌરાણિક ઇતિહાસ:

ડાંગ જિલ્લાનું પૌરાણિક મહત્વ પણ છે.એવું કહેવાય છે કે રામ ચૌદ વર્ષના વનવાસ દરમ્યાન સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે દંડકારણ્ય માં થઈને પંચવટીમાં ગયા હતા .ત્યારે ઈ જંગલ પ્રદેશ 'દંડકારણ્ય ' તરીકે ઓળખાતો હતો.

આ દંડકારણ્યમાં 'શબરી ' એ રામને ચાખી ચાખીને મીઠા બોર ખવડાવ્યા હતા. તે વન આહવાથી ૩૫-૪૦ કિમી ના અંતરે આવેલા છે. આજના બરડીપાડા થી સુબીર સુધીના વિસ્તાર 'શબરી વન' તરીકે ઓળખાય છે. અને તે વનની નજીક 'શબરી 'ના નામ પરથી 'સુબીર' ગામની નામ પડ્યું છે.

ડાંગી આદિવાસીઓના દેવોમાં હનુમાનજીની પૂજા વધારે થાય છે. એટલે ગામેગામ હનુમાનજીની મૂર્તિઓ હોય છે. તેને 'ગાવ હનુમાન ' કહેવામાં આવે છે.ડાંગી આદિવાસીઓના બાળકોના નામ મહતમ નામો રામાયણ ના પત્રો પરથી વધારે જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ આજે પણ 'થાળી'નામના વાદ્ય પર ડાંગી રામાયણની કથા કહેવામાં આવે છે .રામની સ્મૃતિ જંગલમય પ્રદેશ ને પાવન કરે છે.તેથીજ અહીના લોકો આગતા -સ્વાગતા કે વિદાય વખતે 'રામ-રામ ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે.

મહાભારત ના નાયક પાંડવો પણ તેમના એક વર્ષના અજ્ઞાત વાસ દરમિયાન આ પ્રદેશમાં આવ્યા હતા.જેના પુરાવારૂપે પાંડવા ગામ પાસે 'પાંડવ ગુફા 'જીર્ણ અવસ્થામાં મોજુદ છે.

2. ઈ.સ.૧૮૧૮ પહેલાનો ઇતિહાસ:

લાટ પ્રદેશ (દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલ ભૂમિ પ્રદેશ) પર દક્ષિણમાંથી ઘણી ચઢાઈઓ થતી . આ દક્ષિણ નિવાસી રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય વર્ષો સુધી આ પ્રદેશ પર હતું.દંડકારણ્ય લાટનું જ અંગ હોવાથી શાષનતંત્ર એક યા બીજા કાળમાં લાટના રાજાઓ હસ્તક જ રહ્યું.ડાંગ-વાંસદા ના ભીલી વિસ્તારો કબજે કર્યાનો તવારીખી ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ ના સમયમાં મળે છે.

ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણે (કરણ ઘેલો) જ્તીવેલા એ ડાંગમાં આશરો લીધો હતો.ડાંગ પર યાદવો થી પેશવાઈ કાલ દરમ્યાન અનેક રાજસત્તાઓ આવી ગઈ .છતાં બ્રિટીશ રાજ્ય આવ્યું ત્યાં સૂધો સાચું સ્વાતંત્ર્ય તો ડાંગ ના રજાઓ અને નાયકો ભોગવતા હતા. ડાંગના રાજા ઓં પોતાને રાજપૂત ગણતા.તે વખતે ડાંગમાં ગાઢવી, દર્ભાવતી, વાસુર્ણા, પિંપરી, ચિંચલી, ગડદ, પિપલાઇદેવી, ઝરી, ગારખડી, વગેરે પ્રાદેશિક રાજ્યો મળીને ડાંગ બનતું.આમાં રાજાઓ અને નાયકો મળી કુલ તેર ભીલ હતા અને એક કુન્બી હતો.આ સૌમાં ગઢવીનો રાજા વરિષ્ટ ગણાતો.

3. ઈ.સ.૧૮૧૮ થી ૧૯૦૨ : સમજુતીનો ગાળો:

ડાંગનો સ્પષ્ટ ઇતિહાસ ઈ.સ. ૧૮૧૮ પછી અંગ્રેજોની 'ડાંગ' ઉપર નજર પડી તે પછી નો મળે છે. ડાંગના ભીલ રાજાઓ આજુબાજુના પ્રદેશ સાથે હંમેશા યુદ્ધ કર્તા.કેમકે.તેમને તેમની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવી હતી તેમના (રાજાઓના) આક્રમણને રોકવાઅંગ્રેજોએ ડાંગને લશ્કરથી ઘેરી લીધું.

પણ ડાંગના રાજાઓ બહારના આક્રમણ નો સામનો કર્યો હતો.ગાયકવાડ લશ્કરી ની તથા ખાનદેશ ભીલ લશ્કરની કતલ કરી ડાંગી ભીલોએ ડાંગનું બહારના આક્રમણો સામે રક્ષણ કર્યું.પણ છેલ્લે ૧૮૪૨ માં ડાંગી રાજાઓએ ડાંગનું જંગલ અંગ્રેજોને 'લીઝ' પર આપીને સમજુતી કરી.આ સમજુતી સર જેમ્સ ઓટ્રેયની સુઝ ને કારણે થઈ હતી. જેણે ડાંગમાં આવીને ડાંગી પ્રજાના મન જીતી લીધા હતા.ઈ.સ. ૧૮૪૨ સુધી અંગ્રેજોએ ભીલરાજા અને નાયકોના વહીવટમાં માથું ન માર્યું.પણ છેવટે એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો કે, ગાયકવાડે ડાંગના વહીવટમાં માથું ન મારવું.

4. ઈ.સ.૧૯૦૩ થી ૧૯૩૩ સુધી જંગલ ખાતા નો વહીવટ:

ઈ.સ.૧૯૦૨ માં ડીવીઝનલ ફોરેસ્ટ ઓફિસર હોગ્સન ની નિમણુંક કરવામાં આવી.આનું પરિણામ સારું મળ્યું.

ભીલરાજાઓ તરફથી જે જંગલ કપાઈ રહ્યું હતું.તે કપાઈ અટકાવ્યા વગર ચાલે તેવુંજ નહોતું.તેના માટે ફોરેસ્ટ ઓફિસરની નિમણુંક થઈ અને જંગલ કાપે રહ્યું હતું તે અટકાવી શકાયું .અને ભીલ રાજાઓને અપાતી રકમમાં પણ ૫૦% જેટલો વધારો કર્યો.કેમકે, ડી.એફ ઓ. ની નિમણુંકથી ડાંગના જંગલની આવક વધી અને ડાંગનું જંગલ પણ કાપે જતા બચ્યું.જે ડાંગના ભાવી પેઢી માટે આશીર્વાદરૂપ બની શક્યું.

5. ઈ.સ.૧૯૩૩ થી ૧૯૪૩ સુધી ભારત સરકારનો રાજકીય વહીવટ:

ઈ.સ. ૧૯૩૩ ની ૪ થી નવેમ્બરથી પોલીટીકલ એજન્ટ પાસેથી ડાંગનો વહીવટ ગુજરાત રાજ્યને સોપવામાં આવ્યો.જેનું વડું મથક વલસાડ હતું.૧ લી એપ્રિલ ૧૯૩૭ થીપટ પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી અને એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે જંગલ ઉત્પાદનમાંથી જે આવક થાય તે ડાંગ જિલ્લના વિકાસ માટે જ વાપરવી.જેને 'ડાંગ લોકલફંડ 'કહેવામાં આવ્યું.આમ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પછી 'લીઝ'પદ્ધતિ નો અંત આવ્યો.

6. મુંબઈ રાજ્ય સાથે ડાંગનું જોડાણ:

૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ પછી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ પછી હિન્દ સરકારે ડાંગનો વહીવટ મુંબઈ રાજને સોપ્યો.અને ડાંગનો કબજો સુરત જીલ્લાના કલેકટરે સંભાળ્યો.પણ તે માત્ર ૧૫ દિવસ સુધી જ તેમના હસ્તક રહ્યો.તે પછી મુંબઈ સરકારે ડાંગને અલગ જીલ્લો બનાવ્યો અને જુદો કલેકટર નીમી સંચાલન કરવા સોપ્યું.

7. ૧ લી મે ,૧૯૬૦ થી ગુજરાત રાજ્ય સાથે જોડાણ:

૧ લી મે ૧૯૬૦ ના દિને ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર ના ભાગલા પાડ્યા.ત્યારે ડાંગને ગુજરાત રાજ્ય સાથે જોડવામાં આવ્યું.જેનું શ્રેય સ્વ. છોટુભાઈ નાયક અને તેમના નાના ભાઈ શ્રી ઘેલુભાઈ નાયકના ફાળે જાય છે.તેમાં ગુજરાત ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ અને લોકમતે પણ બહુજ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.

8. ડાંગી આદિવાસીઓમાં વિવિધ જાતિઓ:

ડાંગી આદિવાસીઓમાં કુન્બી ,વારલી, અને ભીલ મુખ્ય જાતિઓ છે. ઉપરાંત ગામિત અને માવ્ચીઓનું પણ પ્રમાણ જોવા મળે છે. ચૌધરી,કથોડીયા જાતિઓ જુજ પ્રમાણમાં છે.

9. ધર્મ અને દેવતાઓ:

ડાંગના આદિવાસીઓની મોટાભાગની વસતી હિન્દુધર્મ પાળે છે.છેલ્લા ૧૦-૧૫ વર્ષથી આદિવાસીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળ્યા છે. જિલ્લામાં લગભગ વસતીના ૧૫% લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર

કર્યો હસે. ઉપરાંત વઘઈ -આહવા જેવા સ્થળોએ મુસ્લિમોનું પ્રમાણ પણ જોવા મળે છે. અહી શીખોની વસ્તી પણ જોવા મળે છે.

આદિવાસીઓ હિંદુ દેવ દેવતાઓને તો મને જ છે.પણ. તે ઉપરાંત બીજા અનેક સ્થાનિક દેવો તથા ભૂત પીચાશાદી યોનીમાં ભટકતા આત્મા પર પણ તેઓ શ્રદ્ધા રાખે છે.

આજુબાજુના નિસર્ગમાંથી જ આદિવાસીઓના સ્થાનિક દેવો ઉદભવે છે.પરાણીઓ.વૃક્ષો.કે વિશિષ્ટ જગ્યાઓ કે જે એમના જીવનમાં અતિ ઉપયોગી કે ભયજનક હોય.તેમજ નૈસર્ગિક પરિબળો જેવા કે વરસાદ.ડુંગરો વગેરેને પણ તેઓ દેવ ગણી પુજે છે. ભીલો વાઘદેવ તથા વરલીઓ નાગદેવને ,અને કુનબીઓં હનુમાનજીને ઇષ્ટદેવ માની પુજે છે.કનસરા દેવીએ તેઓને અન્નપૂર્ણા દેવી છે. ખેતરમાં નાગલીના કણસને તેઓ કનસરા માવલી માની પૂજા કરે છે. તે ઉપરાંત તેઓ કોઠાર દેવ.પાન દેવ ,ભૂતિયા દેવ વગેરે દેવોની પૂજા કરે છે. તેઓ સુર્યદેવ, ચંદ્રદેવ ,હનુમાનજી વગેરે ને ચોખ્ખા દેવ તેરીકે પુજે છે. તો કાળસવર ,સાનીયા ,ભુંગાસવર ,ડોંગર માવલી વગેરે મલીન દેવોની પણ પૂજા કરે છે.અને તેની બાધ રાખે છે.

10. ભગત:

ડાંગી આદિવાસીઓના જીવન પર જન્મત: સુવારણ (દાયણ) અને પછીની જીન્દગી પર બીજી કોઈ વ્યક્તિ ઘણી ઊંડી અસર કરતી હોય તો તે છે ભગત.

ભગત એટલે ભક્તિ કરનાર .ભગત ઈશ્વરનો પ્રતિનિધિ હોય છે. દૈવી શક્તિ અને પવિત્ર માર્ગનું એણે અનુસરણ કરવું પડે છે.ભગત બનવું સામાન્ય બાબત નથી .ઈશ્વર પ્રણિત માર્ગ પર રહી અંત્યંત કડક નિયમોનું પાલન એણે કરવું પડે છે. ભગતના માટે તંદુરસ્તી અને વ્યવહાર કુશળતા એ બે પ્રમુખ ગુણો છે. દૈવી શક્તિને આવ્હાન કરવા માટે મંત્ર ગાવાની શક્તિ કળા પણ એમણે હસ્તગત કરવી પડે છે.

ભગત જેમ ઈશ્વરનો પુજારી છે તેમભગતના ઘરને મંદિર સમાન મને છે. ડાંગી સમાજમાં ભાગતો જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. કાગદી ભગત .મંત્રીને દાણા (ચોખા) જોવા વાળા ભગત ,સુપચોળે ભગત.માવલીના ભગત, કળશી ભગત (ડાકણના ભગત) વગેરે .

11. ડુંગરદેવની પૂજા:

ડાંગી આદિવાસીઓમાં ડુંગર દેવની પૂજા અંત્યંત મહત્વનો દેવપૂજા છે. માગશરી પુનમ પહેલા પંદર વીસ દિવસના ગાળામાં આ પૂજા કરવામાં આવે છે. પૂનમના દિવસે પરી સમાપ્તિ થાય છે. આ પૂજા કેવળ ભગત દ્વારા જ થાય છે .આ પર્વ ના બીજા દિવસે ડુંગરદેવ ની પૂજા કરવા ડુંગર પર જાય છે. ત્યાં માવલીની ખળી (સ્થાનક) પર આખી રાત નાચે છે.ને સવારે મરઘા -બકરાનો ભોગ આપવામાં આવે છે. પછી ત્યાં જ સમુહમાં ભોજન કરી સૌ ઘરે આવે છે.ડુંગરદેવ કરવાથી ઘરમાં બરકત આવે છે એમ મનાય છે.

<u>સંદર્ભ સૂચિ :</u>

1) http://gujarati.webdunia.com/entertainment/tourism/gujaratdarshan/070...

2) ગવળી, જીતેન્દ્ર, હોળીનું ઉપપર્વ – ડાંગ દરબાર, નિસર્ગ, સ.વિ.વા. કોલેજ, આહવા-ડાંગ, 2011-12

ભારતીય અધ્યાત્મની ગંગોત્રી 'યજ્ઞ'

પટેલ જીગીશા એન.
એમ. એ.બી.એડ,એમ.ફીલ, સેટ
સરકારી વિનયન વાણિજય કોલેજ કાછલ

પ્રસ્તાવના

વૈદિક સાધનાનું કેન્દ્ર છે. યજ્ઞ વેદમાં સર્વત્ર યજ્ઞની અનેક સ્વરૂપે મીમાંસા કરવામાં આવેલ છે. ઉપનિષદ જ્ઞાનપ્રધાન અધ્યાત્મવિધાના ગ્રંથો છે. છતાં વેદનોજ ભાગ છે. **वेदो मंत्रबय्मणाणात्मक:** । મંત્ર એટલે કે સંહિતા અને બ્રાહ્મણગ્રંથો મળીને વેદ ગણાય છે, મુખ્ય એકાદશ ઉપનિષદ વેદનો ભાગ છે. અને વેદ છે ત્યાં યજ્ઞ છે. જે યજ્ઞ વિના વેદને અને વેદ વિના યજ્ઞને સમજી શકાય તેમ નથી.

ઉપનિષદોમાં સર્વત્ર યજ્ઞીય પરિભાષા, યજ્ઞીય પ્રતીકો અને યજ્ઞીય ઉપાસનાઓ જોવા મળે છે. તેથી યજ્ઞના સ્વરૂપને તથા તેના અર્થને સમજવા વિના ઉપનિષદોને સમજવાનો પ્રયત્ન અધુરો અને પાંગળી રહેવાનો જ.

માંડુકયોપનિષદમાં યજ્ઞની મહત્તા દર્શાવતા સુંદર મંત્રો છે. ઉપનિષત્કાર પ્રથમ અગ્નિહોત્ર (નિત્યહોમ) વિશે કહે છે.

यदा लेलायते हयाचि: समिध्दे हव्यवाहने ।
तदाज्यभागावन्तरेणाहु ती प्रतिपादयेत ।
मु.उ : १-२-२ ।।

અર્થાત

જયારે અગ્નિ પ્રજવલિત થાય અને જવાળા નીકળે ત્યારે આજયભાગની બંને આહુતિઓના સ્થાનની વચ્ચે આહુતિઓ અર્પણ કરવી.

જે સાધક અગ્નિહોત્ર અને એની સાથે સંલગ્ન નૈમિતિક યગ્યો અને અન્ય કર્મોનું પણ યથાવિધિ પરિશીલન કરે છે. તેમની ઊર્ધ્વગતિ અંગે ઉપનિષદકાર કહે છે.

एह्येहीति तमाहु तय सुवचर्स:
सुर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रिया वाचमभिवदन्तोडर्चयान्त
एष व: पुण्य: सुकूतो ब्रह्मलोक: ॥ मु.उ : १-२-६

અર્થાત

યજ્ઞની તે દેદીપ્યમાન આહુતિઓ આવો ! આવો તમારા શુભકર્મોના ફળસ્વરૂપે મળેલો બ્રહ્મલોક છે. આ પ્રમાણે વારંવાર કહીને યજમાનનો આદરસત્કાર કરતા કરતા તેને સુર્યના કિરણો દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં લઇ જાય છે.

ઉપનિષદોમાં યજ્ઞને કેટલું મુલ્યવાન સાધન ગણવામાં આવે છે. તેના આ મંત્રો દષ્ટાંતો છે. ઉપનિષદોના રહસ્યાર્થને સમજવા માટે યજ્ઞની મહત્તા અને સ્વરૂપની સમજ આવશ્યક છે.

શ્રીમદ ભાગવતમાં ચોવીશ અવતારોની ગણનામાં યજ્ઞને ભગદવતાર ગણવામાં આવેલ છે.

ततः सप्तम आकुत्यां रुचेर्यज्ञोड भ्यजायत ।
स यामाधैः सुरग्णैरपात्स्वा यम्भुवान्तरम ।

श्रीमदा भागवतः १-३-१२

અર્થાત

પછી સાતમી વાર રુચિ પ્રજાપતિની આકૂતિ નામની પત્નીથી યજ્ઞરૂપે અવતાર ધારણ કર્યો અને યામ વગેરે દેવગણો સાથે સ્વાયમ્ભુવ મન્વન્તરની રક્ષા કરી.

ચોવીશ અવતારોમાંના યજ્ઞ સિવાયના બધા અવતારો કોઇને કોઇ જીવનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યા છે. માનવ કે માનવેતર પ્રાણીનું શરીર ધારણ કરીને અવતરણ થયું છે. પણ યજ્ઞાવતાર એક વિશિષ્ટ ઘટના છે. કેમ કે યજ્ઞ એક ક્રિયા છે. જીવ નથી અને છતાં યજ્ઞને ભગવદઅવતાર ગણવામાં આવેલ છે.

યજુવેદમાં યજ્ઞ વિશે કહ્યું છે.

इर्षेत्वोर्जेत्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्ययतु श्रेश्ठतमाय कर्मणे ।
यज्ञो वै श्रेष्ठ तमं कर्म । यज्ञो वै विष्णुः ॥

અહી યજ્ઞને શ્રેષ્ઠત્તમ કર્મ અને વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણવામાં આવેલ છે . વેદની સંહિતાઓ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં સથળે સ્થળે યજ્ઞને શ્રેષ્ઠત્તમ કર્મ અને વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણવામાં આવેલ છે. યજ્ઞની મહ્ત્તા સમજવા માટે આથી વિશેષ બીજું શું હોય શકે ?

શ્રીમદ ભગવદગીતામાં યજ્ઞવિષયક ઉલ્લેખો મળે છે. (3-16-1)

सहयज्ञाः प्रजा सुष्टवा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेषा वोडस्त्विष्ट कामधुक ।

અર્થાત

પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ કલ્પના પ્રારંભમાં યજ્ઞ સહિત પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને તેમને કહ્યુ "તમે આ યજ્ઞ દ્વારા વુધ્ધિ પામો અને યજ્ઞ તમારી ઇચ્છાપુર્તિ કરનાર બનો.:"

તમે આ યજ્ઞ દ્વારા દેવતાઓને ઉન્નત કરો અને દેવતાઓ તમને ઉન્નત કરો. આ રીતે પરસ્પર એકબીજાને ઉન્નત કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામો.

આ ઉપરાંત પણ ગીતામાં ભગવાન કહે છે,]

यज्ञ दान तपः कर्म न व्याज्यं कार्यमेव तत ।
यज्ञो दानं तपश्वैव पावनानि मनीषिणाम । ।

श्रीमदा भगवदीता : १८६

યજ્ઞને અહી પાવન કરનાર સાધન તરીકે ગણાવેલ છે. અને તેનો ત્યાગ ન કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે.

યજ્ઞનું સ્વરૂપ

પરમતત્વની બહિરંગ ઉપાસનાના બે સ્વરૂપો છે. એક અગ્નિ દ્વારા ઉપાસના અને બીજી છે મુર્તિ દ્વારા ઉપાસના. અગ્નિ દ્વારા થયેલ ઉપાસનાને યજ્ઞ કહે છે. મૂર્તિમા થયેલ ઉપાસનાને પૂજન કહે છે. અગ્નિને શાસ્ત્રમાં દેવમુખ કહેલ છે. દેવને અગ્નિ દ્વારા આહુતિ આપી શકાય છે. અગ્નિ એટલે માત્ર જવાળા નહિ. અગ્નિ એક તત્વ છે, એક દેવતા છે. અગ્નિદેવ દેવોનું મુખ છે.

વેદનો પ્રારંભજ **अग्निमीडे पुरोहितं** થી થયો છે. કોઇપણ યજ્ઞના પ્રારંભમાં અને અંતે અગ્નિપૂજન થાય જ છે. અને આ યજ્ઞના ચાર તબકકા છે. પૂર્વાંગ, નિત્યહોમ, પ્રધાનહોમ, ઉતરાંગ. આ યજ્ઞની બે પરંપરા છે. એક અધ્વર - પરંપરા અને બીજી યાગ પરંપરા. અધ્વર - પરંપરા અધ્યાત્મ માટે છે. તેમાં મંત્રો મુખ્ય છે. અને ચિતની અવસ્થા દષ્ટિ છે. બીજી પરંપરામાં યજ્ઞો કોઇક સકામ હેતું સિધ્ધ કરવા માટે થાય છે. દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનપ્રધાન યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. એમ ગીતામાં ભગવાને કહ્યું જ છે. (શ્રીમદ ભગવદગીતમ-૩૩) અગ્નિહોત્ર, રુદ્રયાગ, વિષ્ણુયાગ આદિ પ્રથમ પરંપરાનો યજ્ઞો છે. રાજસુય અશ્વમેધ વગેરે દ્વિતીય પરંપરાના યજ્ઞો છે. યજ્ઞ પરંપરા ભારતની સૌથી પ્રાચીન ઉપાસના પધ્ધતિ છે.

યજ્ઞના વિવિધ રૂપો પણ જોવા મળે છે. જેમકે આદિ યજ્ઞ, વૈદિક યજ્ઞો અને સ્માર્ત યજ્ઞો. આત્મયજ્ઞ ગીતોકિત યજ્ઞ, સંગતિ.. પુરુષ સુકતમાં સુષ્ટિની ઉત્પતિની કથા છે. અને તેમાં ઉત્તપતિ નેજ યજ્ઞસ્વરૂપ ગણાવી છે. સુષ્ટિની ઉત્પતિ એ એક યજ્ઞ છે. આદિયજ્ઞ છે. છાંદોગ્યિ ઉપનિષદના તુતીય અધ્યાયના સોળમા અને સત્તરમાં ખંડમાં આત્મયજ્ઞોપાસના બતાવી છે. ગીતામાં યજ્ઞનો અર્થ ઘણો વ્યાપક બન્યો છે. ગીતામાં સમર્પણભાવથી થયેલ કોઇપણ કર્મને યજ્ઞકર્મ ગણવામાં આવે છે. કેમકે સમર્પણભાવ જ યજ્ઞનો આત્મા છે.

યજ્ઞના પ્રધાન તત્વો ચાર છે. મંત્ર, દ્રવ્ય વિધિ અને ભાવ\. યજ્ઞક્રિયામાં દેવતા અને ક્રિયાને અનુરૂપ મંત્રોનો વિનિયોગ કરવાનો હોય છે. દેવતા અને વિધિને અનુરૂપ હુત-દ્રવ્યની પસંદગી કરવામાં આવે છે. યજ્ઞની વિધિની રચના પણ ઘણી રહસ્યપુર્ણ અને પ્રતીકાત્મક છે.યજ્ઞમાં શ્રધ્ધા અને સાનુકુળ ભાવના પણ યજ્ઞોઉપાસના ની સિધ્ધિ માટેનુ અનિવાર્ય તત્વ છે. આમ આ ચારેય તત્વો મળીને યજ્ઞોઉપાસના સિધ્ધ થાય છે.

પ્રાચીનકાળમાં આપણા દેશમાં યજ્ઞનો વ્યાપ અને યજ્ઞની મહત્તા એટલી હતી કે સમગ્ર જીવન જાણે યજ્ઞમય હતુ. રાજાઓ ઋષિઓ, વિધ્યાર્થીઓ,ગ્રુહસ્થો બધાના જીવનમાં લગભગ બધા પ્રસંગો માં યજ્ઞ તો હતો જ અને કેન્દ્રોમાં હતો.જન્મ વખતે પણ યજ્ઞ છે, લગ્ન વખતે (વિવાહ-સંસ્કાર) પણ યજ્ઞ છે અને મરણ વખતે (અગ્નિ-સંસ્કાર) પણ છેં.

આમ વેદોને પણ યજ્ઞમય અને યજ્ઞ માટે ગણવામાં આવ્યા છે. યજ્ઞમા વિનિયોગ એ જ વેદમત્રોનો હેતુ છે. અને યજ્ઞમાં જેનો વિનિયોગ થાય છે. તેવા મત્રોનો સમુહ એ જ વેદ . યજ્ઞને દેવપ્રણિત અને અનાદિ તથા અપૈરુષેય સાધના ગણવામા આવે છે. આમ પ્રાચીનકાળમાં પણ યજ્ઞ તો હતા જ. યજ્ઞથી પ્રાચીન કોઇ ઉપાસના હોવાનુ જાણમાં નથી. તેથી ભારતીય સાધનાની ગંગોત્રી યજ્ઞ છે, તેમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. વેદ અને યજ્ઞ એ ભારતીય સંસ્કુતિનુ કેન્દ્ર છે. વેદ અને યજ્ઞ એક સિક્કાની બે બાજુ જેવા છે. તેમને છુટા પાડી શકાય તેમ નથી. યજ્ઞ ને બાજુમાં રાખીને વેદને સમજી શકાય તેમ નથી.અને વેદ વિના યજ્ઞ શક્ય નથી. આપણી બધી અધ્યાત્મ સાધના ઓનુ મુળ કોઈ ને કોઇ સ્વરૂપે યજ્ઞમાં છે. આમ, યજ્ઞ ભારતીય અધ્યાત્મગંગાની ગગોત્રી છે.

- સંદર્ભ ગ્રંથો

(૧) **श्रीमद भगवदगीता : शांकराभाष्य गीताप्रेस गोरखपुर** સ. 2042)

(૨) ભાગવતપુરાણ – સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

(3) **श्रीमद भागवतीय तत्वज्ञान:**

(૪) **श्रीमदभागवतमहापुराणम - गीताप्रेस गोरखपुर** સં. ૨૦૩૯

(૫) ઉપનિષદોનું તત્વચિંતન

A STUDY OF EMOTIONAL ADJUSTMENT OF STUDENTS STUDYING IN HIGHER SECONDARY SCHOOLS IN RELATION TO THEIR GENDER AND AREA OF RESIDENCY.

Naresh G. Vaghela
Ph.D. Student, Gujarat University,
Navarangpura, Ahmedabad.

ABSTRACT

The present study is intended to examine the emotional adjustment of higher secondary school students. The variables included for the study apart from emotional adjustment are gender and area of residency. The study was conducted on a sample of 160 students (80 boys, 80 girls) randomly selected from the various higher secondary schools. A standardized questionnaire developed by A.K.Singh and A.Sengupta was adopted for this study. The data was analyzed to examine the influence of individual factors on emotional adjustment variables. 't' test was used for the calculation. The results show that there is no significant difference between the mean score of emotional adjustment in relation to boys and girls, and there is significant difference between the mean score of emotional adjustment in relation to area of residency.

1.Introduction:

Adolescence is the most important period of human life which is called the transitional period of life. It is during adolescence that rapid physical growth and changes in physiological processes take place. Adolescence is also a period of progress towards mental, intellectual and emotional maturation. Duncan (1949) defined adjustment as a means of state of harmonious relationship between a person and his environment. It also refers to a continuous process by which a person changes his own behavior or tries to change the environment or brings changes in both to produce satisfactory relationship with his environment. The interaction of adolescent with the existing socio-cultural milieu results in some new developments. It initiates a process of redefining their social relationships. Society generally does not define a distinctively definite role for adolescents. And hence, they are caught in the ambiguous overlap between the categorically defined roles of childhood and adulthood. Their psychological needs also are not appreciated in proper perspective by the society. This at times generates among them aggressive and reactionary behavior which many a time is socially disapproved. So, they need proper guidance to fulfill their emotional, social and educational needs. This made the researcher to investigate the emotional adjustment of boys and girls of higher secondary students.

2.Review of Literature:

(1)Manju Gehlawat(2011) : A Study of adjustment among high school students In relation to their.The population of the study constituted of all the class X students studying in Rohtak city. The present study was conducted on a random sample of 100 students (boys=50 and girls=50) of class X of secondary schools of Rohtak. The age of the students ranged between 14 &15 years. To measure adjustment she used Adjustment Inventory for School Students (AISS) by A.K.P Sinha and R.P.Singh. No significant differences were found in the emotional, social, educational and the total adjustment of students with respect to their gender.

(2) Nirmala Devi (2011) : A study of adjustment of students in relation to personality and achievement motivation. To measure adjustment the sample consisted of 699

students studying in high school classes in the state of Haryana. To study student's adjustment in the educational, social and emotional areas in relation to their personality and achievement motivation three tests - Adjustment inventory for school students A.K.P. Sinha and R.P. Singh, Agra; Eysenck's Personality Questionnaire (Junior) for E and NHindi adaptation by Dagar and Achievement Motivation Test- P. Mehta, Delhi were applied. It was found that achievement motivation has no effect on the adjustment, Extraversion has positive effect on social, educational and general adjustment and Neuroticism has negative effect on the emotional, social, educational and general adjustments. Effect of other secondary aspects on adjustment like sex and school location are also analyzed and found that rural students proved better than the urban students on social, Educational and General/Total adjustment.

3. Objectives:

(1) To study of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to their gender.

(2) To study of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to area of residency.

4. Hypothesis:

(1) There is no significant difference between the mean score of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to their gender.

(2) There is no significant difference between the mean score of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to area of residency.

5. Variables:

(A) Independent variables:

1. Gender: Boys and Girls
2. Area of residency: Rural area and Urban area.

(B) Dependent variables:

1. The raw score of the students for the emotional adjustment.

6. Method:

(1) Sample:

In the present study sample was selected randomly. We taken 80 boys who were studying in higher secondary schools and also 80 girls who were studying in higher secondary schools, total 160 sample was selected in this study.

Approximately 200 sample was selected in each category for the research study. After disposing off incomplete and unclear details, a total of 160 sample was selected as per primary planning.

(2) Tools:

In order to measure the emotional adjustment of the students who were studying higher secondary schools. We used adjustment inventory (HSAI) was prepared by A.K.Singh and A.Sengupta. There are 150 items. The Retest reliability is at the rate of 0.76 and the divided reliability is at the rate of 0.83. The validity of the scale of social adjustment is at the rate of 0.68 with compared bell adjustment inventory.

7. Statistical Calculations:

Obtained information analyzed as per mean, SD & 't' test method. And hence, internal effect on the independent factors was examined.

8. Result and Discussion:

Table-1

Showing mean, SD & 't' value of emotional adjustment score of boys and girls.

Sr.No	Group	N	Mean	SD	't' Value	Table Value	Level of sign.
1.	Boys	80	11.19	5.14	1.00	1.97	NS
2.	Girls	80	10.39	5.01			

As can be seen from table that't' value of **1.00** is not significant at 0.05 level. This means that the two groups under the study differ not significantly in relation to emotional adjustment. The mean score of boys group is **11.19** as against the mean score of **10.39** of the girls group. It should be remembered here that, according to scoring pattern, higher score indicate good adjustment. Thus from the result it could be said that the boys group is doing little more emotional adjustment than girls group. The hypothesis that "There is no significant difference between the mean score of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to their gender" is accepted.

Table-2

Showing mean, SD & 't' value of emotional adjustment score of rural area and urban area students.

Sr.No	Group	N	Mean	SD	't' Value	Table Value	Level of sign.
1.	Rural area students	80	11.05	5.19	2.12	1.97	0.05
2.	Urban area students	80	9.33	5.06			

As can be seen from table that 't' value of **2.12** is significant at 0.05 level. This means that the two groups under study differ significantly in relation to emotional adjustment. The mean score of rural area students group is **11.05** as against the mean score of **9.33** of urban area students. It should be remembered that, according to scoring pattern , higher score indicate good adjustment. Thus from the result it could be said that the rural area students is doing more adjustment than urban area students. The hypothesis that "There is no significant difference between the mean score of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to area of residency" is rejected.

9. Conclusions:

(1) There is no significant difference between the mean score of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to their gender.

(2) There is significant difference between the mean score of emotional adjustment of higher secondary school students in relation to their area of residency.

10. References:

(1) Agnihotry, Rekha (1991): Sense of humour as a source of variation in adjustment, Indian journal of applied psychology, Vol.28, No.1, P41-44.

(2) Sharma G.L (2000): A comparative study of personality adjustment on scheduled caste and non scheduled caste high school students of himachal Pradesh, Govt. College, Shimla-171207,H.P.

(3) Dave C.B and Sons (1986) : Statistical psychology, Viral Publishers, Ahmedabad.

(4)Manju Gehlawat(2011) : A Study of adjustment among high school students In relation to their gender.International Referred Research Journal, October, 2011. ISSN- 0974-2832, RNI-RAJBIL 2009/29954;VoL.III, ISSUE-33.

(5)Nirmala Devi (2011) : A study of adjustment of students in relation to personality and achievement motivation. Bhartiyam International journal of education and research, Volume-1, Issue-1,2011.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

MANAGEMENT BY OBJECTIVE

Patel Vishal D.
M.Com., B.Ed., M.Phil., NET

Introduction:

Managers always have been challenged to produce results, but the modern managermust produce them in a time of rapid technological and social change. Managers mustbe able to use this rapid change to produce their results; they must use the change andnot be used or swallowed up by it. Both they and the organizations they manage need toanticipate change and set aggressive, forward-looking goals in order that they mayultimately begin to make change occur when and where they want it to and, in that way,gain greater control of their environments and their own destinies.

The most important tool the manager has in setting and achieving forward-lookinggoals is people, and to achieve results with this tool the manager must: first, be able to
instil in the workers a sense of vital commitment and desire to contribute toorganizational goals; second, control and coordinate the efforts of the workers towardgoal accomplishment; and, last, help his or her subordinates to grow in ability so thatthey can make greater contributions

What is MBO?

"Management by Objectives" (MBO) as a philosophy of management was first introduced by Peter F. Drucker in his book " The Practice of Management" in 1954. The philosophy of management by objectives comprises three building blocks: formulation of objectives, process of execution, and mechanism of performance measurement and feedback.

What the business enterprise needs is a principle of management that will give full scope to individual strength and responsibility, and at the same time give common direction of vision and effort, establish team work, and harmonize the goals of the individual with the commonweal. The only principle that can do this is management by objectives and self-control ... But management by objectives and self-control may legitimately be called a "philosophy" of management.

Management by objectives (MBO) is a systematic and organized approach that allows management to focus on achievable goals and to attain the best possible results from available resources. It aims to increase organizational performance by aligning goals and subordinate objectives throughout the organization. Ideally, employees get strong input to identify their objectives, time lines for completion, etc. MBO includes on-going tracking and feedback in the process to reach objectives.

In the 90s, Peter Drucker himself decreased the significance of this organization management method, when he said:

"It's just another tool. It is not the great cure for management inefficiency... Management by Objectives works if you know the objectives, 90% of the time you don't."

Core Concepts of MBO

- According to Drucker managers should "avoid the activity trap", getting so involved in their day to day activities that they forget their main purpose or objective. Instead of just a few top-managers, all managers should:
- participate in the strategic planning process, in order to improve the implement ability of the plan, and
- Implement a range of performance systems, designed to help the organization stays on the right track.

Managerial Focus

- MBO managers focus on the result, not the activity. They delegate tasks by "negotiating a contract of goals" with their subordinates without dictating a detailed roadmap for implementation. Management by Objectives (MBO) is about setting your objectives and then breaking these down into more specific goals or key results.

Main Principle of MBO

The principle behind Management by Objectives (MBO) is to make sure that everybody within the organization has a clear understanding of the aims, or objectives, of that organization, as well as awareness of their own roles and responsibilities in achieving those aims. The complete MBO system is to get managers and empowered employees acting to implement and achieve their plans, which automatically achieve those of the organization.

Where to Use MBO?

- The MBO style is appropriate for knowledge-based enterprises when your staffs are competent. It is appropriate in situations where you wish to build employees' management and self-leadership skills and tap their creativity, tacit knowledge and initiative. Management by Objectives (MBO) is also used by chief executives of multinational corporations (MNCs) for their country managers abroad.

Setting Objectives-

- Objectives formulation is one of the most important strategic processes. It works out well-communicated hierarchy of objectives and participative determined, people-motivated, and SMART objectives.
- An objective comprises two parts: target and action. As a rule of thumb, a good objective should be SMART, that is, the target of objective should be specific, measurable, and attainable, while the action of objective should be results-focused and timely. (American Library Association)

In Management by Objectives (MBO) systems, objectives are written down for each level of the organization, and individuals are given specific aims and targets. "The principle behind this is to ensure that people know what the organization is trying to achieve, what their part of the organization must do to meet those aims, and how, as individuals, they are expected to help. This

- presupposes that organization's programs and methods have been fully considered. If they have not, start by constructing team objectives and ask team members to share in the process."
- "The one thing an MBO system should provide is focus", says Andy Grove who ardently practiced MBO at Intel. So, have your objectives precise and keep their number small. Most people disobey this rule, try to focus on everything, and end up with no focus at all.
- For Management by Objectives (MBO) to be effective, individual managers must understand the specific objectives of their job and how those objectives fit in with the overall company objectives set by the board of directors. "A manager's job should be based on a task to be performed in order to attain the company's objectives... the manager should be directed and controlled by the objectives of performance rather than by his boss."
- The review mechanism enables leaders to measure the performance of their managers, especially in the key result areas: marketing; innovation; human organization; financial resources; physical resources; productivity; social responsibility; and profit requirements

Figure 1 HIERACHY OF OBJECTIVES

Types of Objectives

- Routine objectives
- Innovation objectives
- Improvement objectives
- The objectives must be:
- focused on a result, not an activity
- consistent
- specific
- measurable
- related to time
- attainabl

Balance Between Management and Employee Empowerment

- The balance between management and employee empowerment has to be struck, not by thinkers, but by practicing managers. Turning their aims into successful actions, forces managers to master five basic operations:

  1. Setting objectives,

2. Organizing the group,

3. Motivating and communicating,

4. Measuring performance

5. Crating Hyperlink

Individual Responsibility-

- Management by Objectives (MBO) creates a link between top management's strategic thinking and the strategy's implementation lower down. Responsibility for objectives is passed from the organization to its individual members. It is especially important for knowledge-based organizations where all members have to be able to control their own work by feeding back from their results to their objectives.

- Management by objectives is achieved through self-control, the tool of effectiveness. Today the worker is a self-manager, whose decisions are of decisive importance for results.

- In such an organization, management has to ask each employee three questions:

  A. What should we hold you accountable for?
  B. What information do you need?
  C. What information do you owe the rest of us?

MBO Principles

- Cascading of organizational goals and objectives
- Specific objectives for each member
- Participative decision making
- Explicit time period
- Performance evaluation and feedback

MBO Strategy : Three Basic Parts

- All individuals within an organization are assigned a special set of objectives that they try to reach during a normal operating period. These objectives are mutually set and agreed upon by individuals and their managers.

- Performance reviews are conducted periodically to determine how close individuals are to attaining their objectives.

- Rewards are given to individuals on the basis of how close they come to reaching their goals.

Six MBO Stages

- Define corporate objectives at board level

- Analyse management tasks and devise formal job specifications, which allocate responsibilities and decisions to individual managers
- Set performance standards
- Agree and set specific objectives
- Align individual targets with corporate objectives
- Establish a management information system to monitor achievements against objectives

8 Key Result Areas Where Managers Must Pursue Clear

- Marketing
- Innovation
- Human organization
- Financial resources
- Physical resources
- Productivity
- Social responsibility
- Profit requirements

Verifiable measures

Objective appraisal with verifiable measures is better than subjective evaluation by perceptions. Verifiable measures are quantitative or descriptive. Using numbers is not the only objective way to measure. The thinking of quantitative measures only is limiting and can result in measuring what is easily quantifiable but not what is most important. Descriptive measures are complementary to quantitative ones when numbers don't make sense. (Zigon) "These measurements need not to be rigidly quantitative; nor need they be exact. But they have to be clear, simple, and rational." (Drucker)

- Productivity measurements (e.g., 100 units produced per week).
- Quality measurements (e.g., 4.5 defects per 45 units).
- Timeliness measurements (e.g., 90 percent of orders completed on time).
- Cycle time measurements (e.g., a production cycle time of 5 hours per unit).
- Resource utilization measurements (e.g., production workers utilized 75 percent of the time).
- Cost measurements (e.g., production cost of Rs.25 per unit)

MBO Advantages & Disadvantages

Advantages:

(1) MBO ensures better and more effective management. MBO forces management to think of planning for results, rather than merely planning activities. MBO also force managers to think how the objectives can be achieved and what resources would be required, MBO also provides the standards of control. All these lead to better management.

(2) MBO results clarification in organisational roles and structure and responsibilities of individuals for achieving the goals. Thus various positions are treated as

responsibility, authority and resources at their disposal. This process identifies and removes many deficiencies in the organisation.

(3) It reveals organisational deficiencies such as overlapping of authority, ineffective delegation and communication.

(4) It elicits people's commitment for performance.

(5) It furnishes objectivity and reduces the element of pure judgment.

Limitations:

1. It presupposes fixing of individual goals and responsibilities. But all work in an organisation is a group effort where activities are so closely interrelated that no single individual can be blamed or rewarded, for any end result.

2. It is difficult to make comparative ratings of individuals because each individual's goals are different from those of others in terms of complexity, etc.

3. It is difficult to appraise and identify potential. MBO only deals with performance on the present job.

4. The method is extraordinarily time-consuming.

5. MBO presumes a certain level of trust throughout the hierarchy. But the organisational life teaches people to be cautious. This inhibits honest dialogue and appropriate goal setting.

Suggestions for Improving the Effectiveness of MBO

1. It is important to secure top management support and commitment. Without this commitment, MBO con never really be a success. The top managers and their subordinates should all consider themselves as players of the some team. This means that the superiors must be willing to relinquish and shore the necessary authority with subordinates.

2. The objectives should be clearly formulated, should be realistic and achievable. For example, it is not realistic for the R&D department of on organization to set a goal of, say, 10 inventions per year. These goals should be set with the participation of the subordinates. They must be properly communicated, clearly understood and accepted by all. MBO works best when goals are accepted.

3. MBO should be on overall philosophy of management and the entire organization, rather than simply a divisional process or a performance appraisal technique. MBO is a major undertaking and should replace old systems rather than just being added to it. Felix M.Lopex has observed, when an organization is managed by objectives, it becomes performance oriented. It grows and it develops and it becomes socially useful.

4. The goals must be continuously reviewed and modified, as the changed conditions require. The review technique should be such that any deviations are caught early and corrected.

5. All personnel involved should be given formal training in understanding the basics as well as the contents of the programme. Such education should include as to how to set goals, the methods to achieve these goals, methods of reviews and evaluation of performance and provisions to include any feedback that may be given.

6. Management by Objectives (MBO) system is a major undertaking based upon sound organizational and psychological principles. Hence it should be totally accepted as a style of managing and should be totally synthesized with the organizational climate. All personnel involved must have a clear understanding of their role authority and their expectations. The system should be absorbed totally by all members of the organization.

Systems Approach to Management by Objectives

Management by Objectives has undergone considerable change over the years to become a managerial system that integrates the key management activities of planning, organizing, staffing, directing, and controlling. In 2000, Weihrich suggested a new model: the Systems Approach to MBO (SAMBO). This model integrates the well-proven aspects of management by objectives and adds some new important dimensions to it. SAMBO further recognizes the interdependence of the organization and its environment from an open systems perspective.

The Framework of SAMBO

SAMBO is a systematic model that connects a set of components interdependent to transform inputs into outputs while sensing and adjusting to external environment. The transformation process of SAMBO comprises seven elements: strategic planning and the hierarchy of objectives, setting objectives, planning for action, implementation of MBO, control and appraisal, subsystems, and organizational and management development.

FIGURE 2. A MODEL FOR A SYSTEMS APPROACH TO MBO – SAMBO

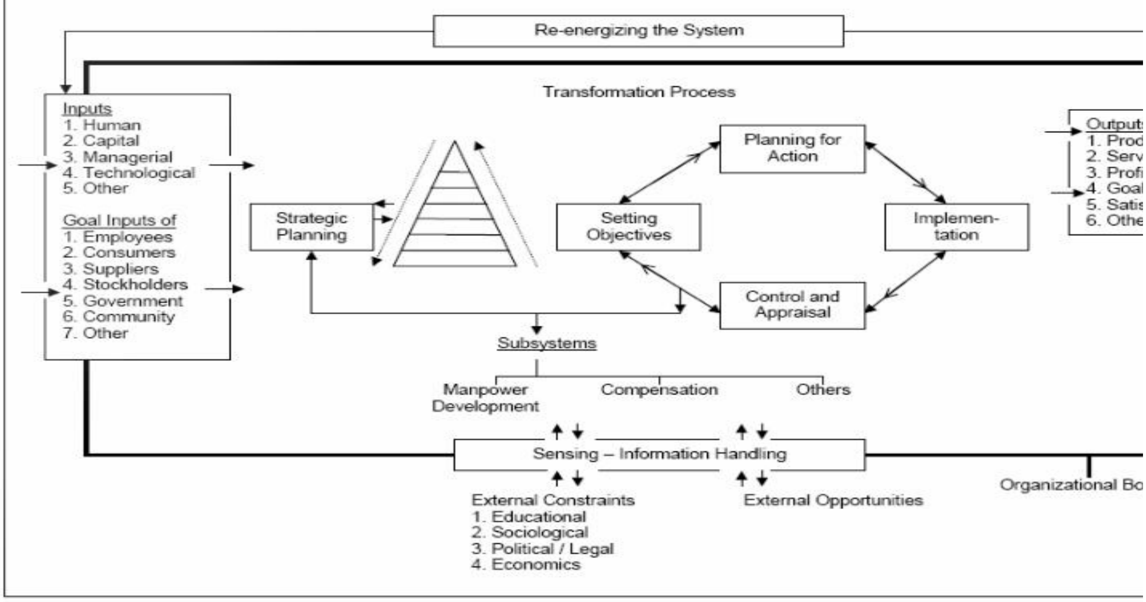

Conclusion:

Management By Objectives has evolvedand developed as a system of managing that integrates a group of processes such as planning,implementation, performance measurement and feedback, strategic planning, change management, andso forth. To be sure, it will keep changing, growing, and developing.

A successful implementation of management ofobjectives depends on lots of variables. Team work and proper use of reports and procedures areexamined as a reminder. Attaining objectives is aprogress of improvement. An effective performanceappraisal system is based on verifiable measures, stresses results and self-control, and providescontinuous and immediate feedback.

References:

1. Brim, R. (2002). A Management by Objectives history and evolution
2. Bruce Wu, The Philosophy And Practice Of Management.
3. http://en.wikipedia.org/wiki/Management_by_objectives
4. The Pfeiffer Library Volume 20, 2nd Edition. Copyright © 1998 Jossey-Bass/Pfeiffer
5. http://www.managementstudyhq.com/advantages-and-disadvantages-of-MBO.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

A REVIEW OF BUSINESS ETHICS AND CORPORATE GOVERNANCE IN INDIA

PATEL ANILKUMAR D.
M.Com.,Ph.D.(counti…)

Abstract:

The start of this century was marked by an emphasis on corporate governance, which leapt to global business limelight from relative obscurity after a string of collapses of several high-profile companies. The business world was shocked with both the scale and age of unethical and illegal operations. Ever since, the need for adoption of good corporate governance principles has only got reinforced from time to time, but inevitably and inextricably, efforts to this end have gathered further momentum each time a new corporate scandal has come to light. And India is no exception to this phenomenon.

Events of last year involving an Indian technology major, have prompted several questions and various forms of introspections on corporate governance practices, as well as brought focus on aspects relating to disciples exercised by the dominant shareholder, accountability of the management, role of the auditors (external and internal), functioning of the board and audit committee and also the value of ethical conduct in business.

Wealth has to be created before it can be distributed. The responsibility to create wealth is of business. And responsibilities and rights must go together. Hence, the society cannot disarm business of its rights which are essential for creating value. The spookiness comes in when business accords certain rights to itself by itself. The importance of wealth creation and difficulty in achieving it blurs the fine line.

As we have seen there is no silver bullet for settling issues like business ethics and corporate governance. Separations of powers just like between executive, judiciary and legislature is imperative. No one stakeholder is an apex authority. Everyone has a role to play.

Introduction

All businesses are grey. A loaded statement but one which befits today's business milieu. The debate is on the shades of the color and not the color itself. Wealth creation precedes wealth distribution, an unalterable sequence. There is a growing realization that former belongs to the exclusive domain of business and the latter to a shared domain. Businesses demand autonomy from others to create wealth and others demand accountability from businesses for the wealth created. Both, autonomy and accountability are worthless in isolation. Accountable autonomy is the panacea. Current business landscape is unprecedented. It is a world where the ends and not the means are brought in to question leading to business ethics boiling down to a personal and not an organizational call, taken every day by millions, closer to the ground to succeed and more importantly survive.

All the stakeholders-management, employees, board, investors and society are asserting their influence simultaneously. A historical perspective on corporate governance suggests different approaches (organization+stakeholder) control approach and capital-market control approach dominating at different times and in different geographies. Both approaches have come alive globally and are trying to pip each other.

The start of this century was marked by an emphasis on corporate governance, which leapt to global business limelight from relative obscurity after a string of collapses of several high-profile companies.

The business world was shocked with both the scale and age of unethical and illegal operations. Ever since, the need for adoption of good corporate governance principles has only got reinforced from time to time, but inevitably and inextricably, efforts to this end have gathered further momentum each time a new corporate scandal has come to light. And India is no exception to this phenomenon.

Events of last year involving an Indian technology major, have prompted several questions and various forms of introspections on corporate governance practices, as well as brought focus on aspects relating to disciples exercised by the dominant shareholder, accountability of the management, role of the auditors (external and internal), functioning of the board and audit committee and also the value of ethical conduct in business.

Corporate Governance & its Importance:

There are two definitions: one narrow, the other wider and more comprehensive. The narrow definition focuses on corporate governance as a source of shareholder value: good corporate governance leads to better company performance, higher profitability and efficiency. A wider definition takes into account all the company's stakeholders and corporate social responsibility. Thus corporate governance comprises the legal infrastructure organizing business (corporate law, securities law, accounting rules), business ethics and the overall business environment.

Key elements of good corporate governance principles include honesty, trust and integrity, openness, performance orientation, responsibility and accountability, mutual respect, and commitment to the organization.

Of importance is how directors and management develop a model of governance that aligns the values of the corporate participants and then evaluate this model periodically for its effectiveness. In particular, senior executives should conduct themselves honestly and ethically, especially concerning actual or apparent conflicts of interest, and disclosure in financial reports.

Commonly accepted principles of corporate governance include:

- **Rights and equitable treatment of shareholders**: Organizations should respect the rights of shareholders and help shareholders to exercise those rights. They can help shareholders exercise their rights by effectively communicating information that is understandable and accessible and encouraging shareholders to participate in general meetings.
- **Interests of other stakeholders**: Organizations should recognize that they have legal and other obligations to all legitimate stakeholders.
- **Role and responsibilities of the board**: The board needs a range of skills and understanding to be able to deal with various business issues and have the ability to review and challenge management performance. It needs to be of sufficient size and have an appropriate level of commitment to fulfill its responsibilities and duties. There are issues about the appropriate mix of executive and non-executive directors.

- **Integrity and ethical behavior**: Ethical and responsible decision making is not only important for public relations, but it is also a necessary element in risk management and avoiding lawsuits. Organizations should develop a code of conduct for their directors and executives that promotes ethical and responsible decision making. It is important to understand, though, that reliance by a company on the integrity and ethics of individuals is bound to eventual failure. Because of this, many organizations establish Compliance and Ethics Programs to minimize the risk that the firm steps outside of ethical and legal boundaries.
- **Disclosure and transparency**: Organizations should clarify and make publicly known the roles and responsibilities of board and management to provide shareholders with a level of accountability. They should also implement procedures to independently verify and safeguard the integrity of the company's financial reporting. Disclosure of material matters concerning the organization should be timely and balanced to ensure that all investors have access to clear, factual information.

Importance:

We care about corporate governance because it is part of the institutional infrastructure (laws, regulations, institutions and enforcement mechanisms) underlying sound economic performance. Evidence and experience demonstrate that cross-country differences in laws & enforcement affect ownership structure, dividend payouts, availability & cost of external finance and market valuations.

Business Ethics

Business ethics (also known as corporate ethics) is a form of applied ethics or professional ethics that examines ethical principles and moral or ethical problems that arise in a business environment. It applies to all aspects of business conduct and is relevant to the conduct of individuals and business organizations as a whole. Applied ethics is a field of ethics that deals with ethical questions in many fields such as medical, technical, legal and business ethics.

Business ethics is the behavior that a business adheres to in its daily dealings with the world. The ethics of a particular business can be diverse. They apply not only to how the business interacts with the world at large, but also to their one-on-one dealings with a single customer.

Many businesses have gained a bad reputation just by being in business. To some people, businesses are interested in making money, and that is the bottom line. It could be called capitalism in its purest form. Making money is not wrong in itself. It is the manner in which some businesses conduct themselves that brings up the question of ethical behavior.

Importance:

Discussion on ethics in business is necessary because business can become unethical, and there are plenty of evidences today on unethical corporate practices. Even Adam Smith opined that "People of the same trade seldom meet together, even for merriment and diversion, but the conversation ends in a conspiracy against the public, or in some contrivance to raise prices." Firms and corporations operate in the social and natural environment. By virtue of existing in such environments, business is duty bound to be accountable to the natural and social environment in which it survives. Irrespective of the demands and pressures upon it, business by virtue of its existence is bound to be ethical, for at least two reasons: one, because whatever the business does affects its stakeholders and two, because every juncture of action has trajectories of ethical as well as unethical paths, wherein the existence of the business is justified by ethical alternatives it responsibly chooses. One of the conditions that

brought business ethics to the forefront is the demise of small scale, high trust and face-to-face enterprises, and emergence of huge multinational corporate structures capable of drastically affecting everyday lives of the masses.

<u>Business ethics in the world of Corporate Governance:</u>

The world operates like a simple pendulum. Its microcosm, the business world is no exception. One extreme is autonomy and the other is accountability. It is hard to strike a balance between the two. Both are benign in their own space but too much of a good thing is also detrimental. Business environment has and will keep on testing both extremes. When one extreme is about to be reached, then its dire consequences are realized and businesses move back from the brink. The force which pulls them back from the disaster is so potent that it adds tremendous momentum till the other extreme is tested. This process is eternal and gives businesses a grey shade, blurring the line between right and wrong. After the corporate scandals that rocked the world in 2001-02, the pendulum has swung in the favor of accountability. This shift has happened at a time when the businesses around the world are about to peak. Hitherto unexplored markets are being forayed by organizations worldwide. Issues of business ethics, right and wrong, and corporate governance are hot debating points across the business landscape. All parties- management, board, employees, shareholders, regulators and community are asserting their presence. All of them have to collectively make a decisive move as both regulation and latitude are looking equally enticing and as doing the right things is mulling on the imperative of doing things the right way. The world is waiting!

Corporate governance is about ethical conduct in business. Ethics is concerned with the code of values and principles that enables a person to choose between right and wrong, and therefore, select from alternative courses of action. Further, ethical dilemmas arise from conflicting interests of the parties involved. In this regard, managers make decisions based on a set of principles influenced by the values, context and culture of the organization. Ethical leadership is good for business as the organization is seen to conduct its business in line with the expectations of all stakeholders. What constitutes good Corporate Governance will evolve with the changing circumstances of a company and must be tailored to meet these circumstances. There is therefore no one single model of Corporate Governance.

- Business Ethics- Individual's or Organization's

Disconnect between an employee and the ground realities widen as she moves up the ladder. Today, businesses are very target driven. At each level, targets are set and are interlinked. The performance of one's superior is determined by one's own performance and this process goes on till the very top echelons. Till such time one meets or surpasses the targets no questions are asked on the way of achieving those and disconnect mentioned earlier plays a huge role. It is only when the shortfall occurs, explanations are demanded and then also words like ethics are given a short shrift. In nutshell, only the end and not the means is what matters. In such an environment, where targets are means to not only success but more importantly survival, ethics boil down to a personal call. These calls have to be taken everyday by millions of people in real time with targets and survival at top of the mind.

- Approaches to Corporate Governance

Over the years, two very distinct approaches to corporate governance have emerged. One is the mix of organization-control perspective and stakeholder-control perspective and other is based on capital market control.

The former approach sacrifices short-term focus at the altar of long-term sustainability. It is based on 1 person 1 vote dictum. The agreed upon goal for the

management is to achieve stability and perpetuity of business. Board has representation of employees and society. Major chunk of equity comes from financial and non financial companies, which are ready to wait for longer periods for their investments to fructify. Firms are not too keen on going public thereby not lending themselves to the whims and fancies of markets. Employee welfare, obligation to local community, size and market share make up the essence of this approach. Excesses in this approach are created by managerial capitalism as executives are given a free hand in managing the show. At times, a host of objectives other than wealth creation are followed.

As the firm expands, it requires additional capital. If this capital is not forthcoming from stable sources like banks then the company has no other choice but to go public. This gives rise to capital market-control system. It is based on 1 share 1 vote dictum. The more the equity held by an investor, the more the firm is at her mercy. Investors are interested in the ends- dividends and capital gains. Hence, companies have to jostle for the mind space of these players. This brings in the short-termism of this approach. This perspective is based on Principal Agent model. Line is crossed in this approach when investor capitalism sets in. All other obligations of the firm are relegated to keeping the share price up and there is intense pressure on executives to perform consistently in the short-run leading at times to violation of norms.

Both the approaches are similar to the extent that they both give minority shareholders a short shrift. They have been taken for granted and most of their rights have remained on paper.

In the 37th National Management Convention-2010 organized by All India Management Association President of India, Prathibha Devisingh Patil, said-

"Business is for profit but it cannot be divorced from ethics. This basic principle should be the guiding principle for business houses and their management. For corporate India to become a credible partner to India's progress, a trust-based relationship between government, organizations and society at large is a must"

Ethics play a crucial role in development and progress is being publically stated by the highest government authority in India. Let us commit that the way forward will be the ethical way of doing business.

Indian Scenario:

Corporate entities in India stand out in terms of complexities in the ownership structure. The direct ownership of promoters is quite substantial and if that is not enough, the promoters indirectly have tremendous equity in and control of the firm through the rogue holding companies. It was believed that with the capital market reforms initiated in 1991, the dominance of promoters in the firms will pare. But unfortunately the last decade of the 20th century was marred by scams. The corporate entities went in for private placements making use of the relaxed regulations. These developments made the public spooky. In the last few years SEBI has put its foot down to crack down on the perpetrators and raised the disclosure standards leading to a renewed interest in the markets. The corporate are going global, a sign of their enhanced credibility..

The Current Focus:

The spotlight is now firmly on key aspects of the governance framework, with particular emphasis on the audit and finance functions which have a legal, moral and

ethical responsibility to identify and disclose aspects of a promoter-driven agenda that have the potential to impact the interests of other stakeholders adversely.

The challenge for policymakers in India is to reach an appropriate balance between legislative and regulatory reform, taking into consideration international best practices that augur well with the growth climate in India, while also fostering greater enterprise and enhancing competitiveness in a manner that can stimulate further investments. While some of the current laws and regulations in India are possibly amongst the best in the world, there are several others which are somewhat archaic. What India also needs is a more proactive, yet simplified, monitoring and enforcement framework to ensure effective levels of compliance with regulations. Undoubtedly, unless there is a genuine intention within an organization to incorporate "compliance in principle as opposed to compliance in legal form" into corporate strategy and operations, regulations will only have a limited effect

Conclusion

Wealth has to be created before it can be distributed. The responsibility to create wealth is of business. And responsibilities and rights must go together. Hence, the society cannot disarm business of its rights which are essential for creating value. The spookiness comes in when business accords certain rights to itself by itself. The importance of wealth creation and difficulty in achieving it blurs the fine line.

As we have seen there is no silver bullet for settling issues like business ethics and corporate governance. Separations of powers just like between executive, judiciary and legislature is imperative. No one stakeholder is an apex authority. Everyone has a role to play. Regulation defines these roles to a certain extent. But it can only do so much. A culture epitomized by the top management and communication of the right information do much more than regulation. At the end of the day we are all human. We think differently and have different takes on different issues. Till such time this fact is appreciated and co-opted by every stakeholder and a healthy debate continues on the rightness of business, we are certain that businesses will keep on doing what they are good at and others will keep making sure that businesses do it the good way.

REFERENCES:

[1] "International business ethics: strategies and responsibilities", Iraj Mahdavi, National University, Journal of Academic and Business Ethics

[2] Circular No. 38/10/07, No. 007/VGL/070, Government of India, Central Vigilance Commission, Dated: 29th October, 2007

[3] http://www.icmrindia.org

[4] http://www.scu.edu

[5] http://en.wikipedia.org (Business Ethics)

"હેડકી" વાર્તામાં નારી વેદનાનું નિરૂપણ

- રાઠોડ આરતી પરાગ
વ્યાખ્યાતા સહાયક, ગુજરાતી વિભાગ
ગુજરાત આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ (સાંજની),
અમદાવાદ

મોહન પરમારની "હેડકી" તેની નાયિકા કાંતાની વ્યગ્ર, વ્યથિત, હતાશ એવી મનઃસ્થિતિનું નિરૂપણ કરતી વાર્તા છે.

વાર્તામાં કાંતાની રૂધામણ ભરી મનોદશાનું મુખ્ય કારણ છે એનું નિ:સંતાનપણું. પતિ નટુનો વિચિત્ર સ્વભાવ અને જડ વર્તન અને એમાંય પતિને હવે રસ ઘટયો છે. એની સંતાન ઝંખનાને કારણે એ ગેસનો બાટલો મૂકવા આવતા કિશોર રાજસ્થાની યુવકમાં પુત્રવત શાતા અનુભવે છે. એને જોઈને કાંતાને થતું, 'પોતાને પહેલા ખોળાનો છોકરો હોત તો કદાચ આવડો જ હોત. (૧) 'રામજી પરનો કાંતાનો મમતાભર્યો ભાવ નટુ રામજી શકતો નથી. એ તો "બંને સામે શંકાભરી નજરે જોવા લાગેલા એ સમાચાર મળતાં હવે એ છોકરો આવતો નથી.

એકવાર કાંતા સમય પસાર કરવા નટુની માસીને ઘેર જાય છે. એ ઘરના કલબલાટભર્યા વાતાવરણથી એ પ્રસન્ન થઈ ઊઠે છે. માસીના નાના દીકરાની ત્રીજા નંબરની રમતિયાળ બેબીને ખોળામાં લઈને કાંતા રમાડવા લાગે છે. માસી કાંતાના અભાવ – દુ:ખને સમજે છે. એ સહાનુભૂતિ બતાવતા કહે છે, "તુ કોઈ વાતે ગભરાતી નહી", હું તારી પડખે છુ ને! (૨) એટલામાં જ ખબર આવે છે કે એની ચાલીમાં રહેતા શનાભાઈની દીકરી ડઈલીએ આપઘાત કર્યો તેના કારણમાં કાંતાને જાણવા મળે છે કે નછોરવી ડઈલીનો પતિ બે દિવસ પહેલાં બીજી સ્ત્રીને પરણ્યો તેનો આઘાત તે સહી ન શકી. એક સ્ત્રી કહે "આ જ મૂઈ વાંઝણી હતી. છોકરા ના થાય તો ધણી કયાં સુધી વાટ જૂએ... એનો ધણી સારો હતો કે સાત સાત વર્ષ સુધી સાચવી રાખી... " (૩) અહિં આપણને ડઈલીની વેદના જોવા મળે છે. સંતાન ન થવું એ એના માટે શાપરૂપ બની જાય છે. અને એનીય વાતો પાછી સ્ત્રીઓ જ કરે છે. તો શું અહીં સ્ત્રી જ સ્ત્રી ની દુશ્મન નથી શું નારી બાળકો પેદા કરવાનું મશીન છે?

આ ઘટના કાંતાના મન પર ઊંડો આઘાત કરે છે તે ખરા બપોરે નટુની માસીના ઘરે પહોંચે છે. અને માસીના નાના દીકરાની ત્રીજી દીકરી માંગી બેસે છે. "હું એને લેવા આવી છું, મારા માટે મારા ઘર માટે આપશો? " (૪) માસી એકીટશે કાંતાને જોઈ રહે છે અને ઘોડિયા તરફ સૂતેલી બેબીને જોઈને કહે છે. "તુંય ખરી છે આતો અમારૂ મોંઘુ રતન. એ તો અમારા બધાની હેવાઈ થયેલી છે. એને તારા ઘરે ન ફાવે! (૫) અહીં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે માસી કાંતાને આશ્વાસન આપતી હતી એ જ માસી અંત સમયે તેનો સાથ છોડી દે છે. જેને કારણે નિષ્ફળતા પછી ભાંગી પડેલું કાંતાના પગલાં અનાયાસે શનાભાઈના ઘરની દિશા ભણી વળયા. લેખક અહીં સ્પષ્ટ પણે કશું કહેતા નથી પણ જેમની દિકરીએ નિ:સંતાનને કારણે આપઘાત કરેલો. કાંતા જીવનની બધી જ હતાશાઓમાંથી છુટવા માટે એવા કોઈ નિર્ણય પર આવી હોય એવું દર્શાવાયું છે, પણ એવું થતું નથી. ચોમેર ઘેરી નિરાશા સિવાય કશું બચ્યું નથી તે ક્ષણે તેને હેડકી આવે છે. એટલે કે કોઈ યાદ કરતું દર્શાવાયું છે. "હેડકીના ડચ-ડચ-ડચ અવાજ વચ્ચે કયાંક મેલા-ઘેલા પગનો સંચાર વરતાયો. વાત્સલ્યે ઉછાળો માર્યો. એણે હવામાં કૂદકો મારીને શનાભાઈના ઘરની દિશા જ બદલી નાંખી." (૬)

અહીં જો નાયિકાએ આપઘાત કર્યો હોત તો ચીલાચાલુ અંત બની જાત. પરંતુ મોહન પરમારની વાતોની નાયિકાના ચિતમાં પેલા ગેસવાળા છોકરા રામજીના મેલાઘેલા પગનો સંચાર પ્રગટાવી, ભલે ઉછીના તો ઉછીના વાત્સલ્યના આધારે જીવી જવા માટે કાંતાએ વાળીને વાર્તાને કલાત્મક વળાંક આપી શકયા છે.

આ વાર્તામાં નાયિકાનું નિઃસંતાનપણું તેમજ ડઈલીના વાંઝણીપણાને કારણે આપઘાત કરવો પડે એ બે મુખ્ય બાબત છે અને એની પાછળ નારી જ નારીની વેદનાને સમજીને સહકાર નથી આપી શકી કે આપવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો એ તો સૌથી શરમજનક વાત છે.

"મોહન પરમારની આ વાર્તામાં સ્ત્રી-પુરૂષ સંબંધો જેમાં આધુનિક સમયમાં સ્ત્રીઓને જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતા નાના-મોટા પ્રગટ-અપ્રગટ પડકારો ઝીલવા પડે છે. જે વાર્તામાં સંઘર્ષ જન્માવે છે. પાત્રના મનોમંથન (કાંતાનું મનોમંથન) માનસપરિવર્તન (નટુની માસી પાસે ત્રીજી બાળકી માંગતા આવેલું પરિવર્તન) ઉદાત્તીકરણ – (કાંતાનો પોતાનો નહીં તો અન્યનો હોય એવા સંતાનનો સ્વીકાર) વગેરે પ્રસંગો ઉપજાવે છે."(૭)

આપણે આ વાર્તામાં જોઈ શકીએ છીએ કે, ડઈલીના આપઘાતનું કારણ તેમજ કાંતાની મનોવેદના, એના પતિનો એના તરફના તિરસ્કારનું કારણ તેનું નિઃસંતાનપણું છે. જેમાં એમને ગુનેગાર માત્ર તેમના પરિવારજનો જ નહીં પરંતુ પુરો સમાજ માને છે. એમને સ્ત્રી એટલે બાળક પેદા કરવાનું એક મશીનએ એહસાસ સમાજ તેમને કરાવે છે. આ બાબત માટે એક ફ્રેન્ચ નારીવાદી સિમોન દ બોવારે ચોંકાવનારા પણ સચોટ શબ્દોમાં કહયું છેઃ "આપણે સ્ત્રી તરીકે જન્મ આપતાં નથી સમાજ આપણને સ્ત્રી તરીકે ઘડે છે." "(One is not born a woman; rather than becomes a woman.)"(૮)

મોહન પરમાર દલિત સમાજની સાથે સાથે સામાન્ય માનવીના ચૈતસિક વ્યાપારોના અચ્છા પરખંદા છે એટલે દલિતેતર – ગ્રામ ચેતનાની કે નગરચેતનાની પણ ઉત્તમ વાર્તાઓ પણ તેમની પાસેથી મળી આવે છે. અનુ-આધુનિક વાર્તાસૃષ્ટિમાં સમૂળું વિષયાન્તર કરવામાં મોહન પરમારનું સ્થાન વિશેષ છે. વિષયાંતર સીવાય કોઈ અજાણ પ્રદેશની અજાણી વાતોને આડેધડ ખડકી દેવાથી સાહિત્યમાં નવો યુગ ઢસળી લાવતો નથી. કળાના પ્રદેશમાં તો કળાની શિસ્ત સાથે જ પ્રવેશ મળે. પૂર્ણ સજાગતાથી ટૂંકી વાર્તાના રૂપને ખીલવવાની તેમણે વાર્તાએ વાર્તાએ કાળજી લીધી છે.

કથા વસ્તુની રીતે જોઈએ તો તેમની વાર્તાઓમાં માનવ જીવનની સનાતનતા પ્રગટ થાય છે. એમની વાર્તાઓમાં છેવાડાના માનવીઓના દુઃખ, દર્દો, પીડા, વેદના ને વ્યકત કરતી અનેક વાર્તાઓ આપણને જોવા મળે છે. 'હેડકી' વાર્તામાં આપણે જોઈએ છીએ કે એક બાળક ન થતાં એક નારીની વેદના. નાયિકાનું નિઃસંતાનપણું જેમાં એની કોઈ જ ભૂલ નથી. પતિ નટુનો એના તરફનો અણગમતો વ્યવહાર લગ્ન જીવનરૂપી ગાડું બે પૈડાથી જ ચાલે છે. અહીં નટુનો કાન્તા તરફનો અણગમતો વ્યવહાર નાયિકાને કોરી ખાય છે. આમ મોહન પરમારે પોતાની વાર્તાઓમાં સામાન્ય માનવીના જનજીવનને આલેખ્યું છે. તેમણે જીવનમાં જે જોયું, અનુભવ્યું તે જ તેમના સાહિત્યમાં દેખાઈ આવે છે. મોહન પરમાર જાતે જ જણાવે છે કે - "મારી કથા માત્ર કથા જ નથી પણ દરેકની વ્યથા છે."(૯)

"હેડકી" વાર્તામાં કાન્તાના નિઃસંતાનપણાની વેદના, જેમાં કાન્તા જેવું સામાન્ય પાત્ર વિશેષ રૂપે પ્રગટ કરી વાર્તા સૃષ્ટિને આગળ વધારી છે. કાન્તા, નટુ, શનો, ડયલી, માસી વગેરે જેવા પાત્રો- બનતી ઘટનાઓ આજના સમયમાં સમાજમાં આપણને કયાંક ને કયાંક જોવા મળે જ છે. જેનું સુંદર નિરૂપણ વાર્તારૂપે ડૉ. મોહન પરમારે "હેડકી" વાર્તામાં કરી આપ્યું છે.

આ વાર્તામાં કયાંક વાર્તાનું અધઃપતન થાય કે વાર્તા આગળ જતાં નિરસ બની જાય તેવું કયાંક જોવા મળતું નથી – કે ઘટના તત્વોનો લોપ થતો જોવા મળતો નથી. વાર્તાનો આરંભ "આ છોકરાનું ભલું પૂછવું..."થી અંત નાયિકાના "શનાભાઈના ઘર ભણીથી દિશા બદલી નાખી." અને એ આરંભ અને અંતની વચ્ચે નાયિકા કાન્તાની વેદના જેમકે,

"કાન્તાને પહેલા ખોળાનો છોકરો હોત તો કદાચ આવડો જ હોત"

"મૂઈ હું જ નસીબની ખૂટેલ છું, છોકરુ તો ના થયું તે ના જ થયું" (૧૦)

"મમતાળો ખોળો છતાં ખાલી કેમ?"(૧૧)

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, સંતાન માટે ઝૂરતી સ્ત્રી, કેવી રીતે પતિ, પરિવાર અને સમાજથી વિખૂટી પડી – દુઃખો વચ્ચે ભીંસાય છે. નારીનું નારીત્વ હણાય છે. વાર્તાના પાત્રોની બાબતે ડૉ. મોહન પરમાર જણાવે છે કે, "હું પાત્રોની ભીતરમાં ચાલતી સંવેદનાને બાહ્યસૃષ્ટિની સાથે જોડી નિજી મુદ્રા ઉપસાવવા મથું છું."(૧૨)

સંવેદનાની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો "હેડકી" વાર્તાની સંવાદ રચના ટૂંકા વાકયો, ટચૂકડા સંવાદોથી વિકસતી જાય છે. જે ભાવકને જ નહિ વિવેચકને પણ આકર્ષતી જાય છે. આ વાર્તામાં પાત્રો કયારેક અન્ય પાત્ર સાથે, કયારેક ટોળામાં તો કયારેક પોતાની જાત સાથે વાત કરતાં સંવાદો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત વાતાવરણ, શૈલી, ઘટના સમગ્ર ઘટકતત્વોનો સમાવેશ વાર્તામાં થયેલો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

આમ "હેડકી" વાર્તામાં નિઃસંતાન નાયિકાના વ્યગ્ર મનનું નિરૂપણ છે. સ્ત્રીનું હૈયું વાત્સલ્ય ઝંખે છે. વેધક સંવાદો અને દાહક પ્રસંગો રચીને લેખક વાર્તાને કલાત્મક વળાંક આપી નાયિકાના હૈયે વાત્સલ્ય ભાવ પ્રગટ કરે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

૧. "અંચળો", વાર્તા સંગ્રહ – મોહન પરમાર - પૃ. ૪૬
૨. એજન - પૃ. ૫૧
૩. એજન - પૃ. ૫૭
૪. એજન - પૃ. ૫૮
૫. એજન - પૃ. ૫૮
૬. એજન - પૃ. ૫૮
૭. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા – આધુનિક અને અનુ આધુનિક પ્રવાહો - ધીરૂભાઈ ઠાકર - પૃ. ૨૫૭
૮. આધુનિકોતર સાહિત્ય. સંપા. સુધા નિરંજન પંડયા - પૃ. ૬૦
૯. "કોલાહલ" વાર્તા સંગ્રહ – ડૉ. મોહન પરમાર - પૃ. ૦૪
૧૦. "અંચળો" વાર્તા સંગ્રહ - મોહન પરમાર - પૃ. ૪૮
૧૧. એજન - પૃ. ૪૨
૧૨. દલિત ચેતના – જાન્યુઆરી – ૨૦૧૨ - પૃ. ૨૮

વારલીજાતિનો : પ્રદેશ, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ

–પ્રા. દિનેશભાઈ કે. ભોયા
એસોસીએટ પ્રોફેસર
ગુજરાતી વિભાગ
મહિલા આટ્ર્સ કોલેજ, વિદ્યાનગરી,
મોતીપુરા,હિંમતનગર, સાબરકાંઠા–૩૮૩૦૦૧
મો.9427687844

ગુજરાત રાજ્ય આજના ભારતનું સમૃદ્ધ અને હરિયાળીથી સભર લાંબો દરિયા કિનારો ધરાવતા ૧મે ૧૯૬૦ થી બૃહદ મુંબઇ રાજ્યમાંથી છૂટું પડીને જે ભૂમિ એકમ વહીવટી દ્રષ્ટિએ સ્વતંત્ર બન્યું છે. તે ગુજરાત રાજ્ય એવી સમજૂતી અહીં લીધી છે. આ રાજ્ય ભારતના પશ્ચિમ ભાગે આવેલું છે. આનું ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ સ્થાન જોઇએ તો તે '૨૦.૧ં ઉત્તર અને૨૪.૭ં ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૬૮.૪ં પૂર્વ અને ૭૪.૪ં પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલું છે. એની ઉત્તરે મારવાડ (રાજસ્થાન), ઉત્તર પૂર્વે મેવાડ (રાજસ્થાન) પૂર્વે માળવા (મધ્યપ્રદેશ) અને ખાનદેશ (મહારાષ્ટ્ર) દક્ષિણ પૂર્વે મહારાષ્ટ્રનો નાશિક જિલ્લો, દક્ષિણે કોંકણ (મહારાષ્ટ્ર) પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. ભૌગોલિક રીતે આ રાજ્યના કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત જેવા પાંચ મોટા વિસ્તારો પાડી શકાય. આમાંના કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને રણ તથા સમુદ્ર જેવા કુદરતી તત્વો જુદા પડે છે. અને તળ ગુજરાના ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ વિસ્તારો પણ મુખ્યત્વે નદીઓ દ્વારા જુદા પડી જાય છે. સાબરમતી અને મહી નદીઓ ઉત્તર ગુજરાતને જુદો તારવી આપે છે. આવા સોલંકીયુગમાં સુવર્ણ નગરી તરીકે ઓળખવામાં આવતું ગુજરાત આજે પણ સુવર્ણનગરી બનવા પામ્યુ છે. કુદરતી સૌંદર્યથી લચી પડેલાં જંગલો ગુજરાતમાં આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને કુદરતી સૌંદર્યની અજાયબીની અનેરી શોભા છે. પક્ષીઓનો કલબલાટ કુદરતી દેણ છે.

આખા વિશ્વમાં પ્રત્યેક દેશોમાં પોત–પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ છે. જ્યાં હજુ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી, ભૌતિકતા નથી એવા અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આદિવાસીઓનો વસવાટ છે. વિશ્વના બધા જ દેશોમાં આદિવાસી પ્રજા વસેલી છે. હજુ શિક્ષણનો અભાવ છે ત્યાં જુની પરંપરા લઇને આજે પણ વિસ્મય પમાડે એવી આદિવાસી સંસ્કૃતિ પડી છે. જેને સાહિત્યના ફલક પર મૂકી શકાય એમ છે.

આપણા ગુજરાતના દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રના સીમાડા પર વસેલી આદિવાસી પ્રજામાંથી વારલીજાતિનું લોક સાહિત્યને ફલક પર મૂકવાનો મારો અભિગમ છે. વારલીજાતિનાં પ્રદેશની થોડી રૂપરેખા વિશે જાણીએ તો દક્ષિણમાં ગુજરાતના પૂર્વ પટ્ટીમાં મહારાષ્ટ્રના સીમાડા પર ઉંમરથાણા, ડાંગ–આહવા, સાબરસિંગી, ખપાટીયા, જાંબલીયા, જેવા ડુંગરાળ વિસ્તારોમાં કયાંક કયાંક છૂટા–છવાયાં વારલીજાતિનાં પરીવારો વસેલાં છે. દક્ષિણ ભાગમાં સેલવાસ, રાન્ધા, મધુબંધ, સુથારપાડા, સાયલી, દૂધની, મહાલક્ષ્મી, દહાણું, ઉંમરગામ, સંજાણ, ભીલાડ, દમણ, દાદરા નગર હવેલી જેવા વિસ્તારમાં વારલીજાતિનાં પરિવારો વસવાટ કરે છે. ગુજરાતના દક્ષિણના પુર્વ–દક્ષિણ અને પશ્ચિમના સીમાડાના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં આદિવાસી વસેલા છે. હરિયાળા, લીલાંછમ વૃક્ષોથી ભરપુર એવા વનોમાં વિહાર કરતા જોવા મળે છે. વલસાડ જિલ્લાના ઉંમરગામ, પારડી, ધરમપુર, કપરાડા તાલુકામાં મહત્તમ વારલીજાતિનાં પરીવારો વસવાટ કરે છે. મોટાભાગના આદિવાસીઓ પહાડી પ્રદેશોમાં વસેલા છે. તેમ વારલીજાતિના લોકો પણ આવા ડુંગરાળ, પહાડી, જંગલો, કોતરો, નદી વનરાજીમાં જન્મેલા છે. એટલે નાનપણથી સાહસિક, ખંતીલા અને પરિશ્રમી છે. ગુજરાતના પારડી તાલુકાના ઉદવાડા થી દમણના દરિયા કિનારાના વિસ્તારમાં વારલીજાતિના લોકો રહે છે. છતાં પ્રમાણમાં ગુજરાત સાથેનો નાતો ઓછો જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના સીમાડા પર રહેતા હોવાથી મહારાષ્ટ્ર સાથેનો નાતો વધારે છે. ત્યાંની સંસ્કૃતિ, રીતિ– રિવાજ, પહેરવેશ પણ મરાઠી છે. ધરમપુર થી નાશિક તરફ જતાં આશરે પચાસ કિ.મી.ના અંતરે આજુબાજુનો વિસ્તાર વીસ થી ત્રીસ કિ.મી.ના અંતરે વારલીજાતિ વસે છે. મુંબઇ થી અમદાવાદ અને ભીલાડ થી સુરત આશરે ૧૫૦ કિ.મી.ના

આજુબાજુનો વિસ્તાર ભરપુર પાણી શેરડી, કેળાંના લીલાંછમ ખેતરો ચીકૂ, નાળિયેર, આંબા, જામફળ જેવા ફળઝાડની વાડી ડાંગર, જુવાર, અડદ, તુવર,ચણા, વાલ જેવા અનાજ–કઠોળના પાકો થાય છે. આવા હરિયાળા ખેતરોમાં કામ કરતા મજુરો વારલીજાતિના છે. લીલાંછમ ખેતરો ફળાઉ વૃક્ષોથી લચેલી વાડી, ચોમાસામાં ભરપુર વરસાદ ગુજરાતનું પોંડીચેરી કહેવાય છે. આવા વિસ્તામાં વારલીજાતિનાં પરિવારો પરિશ્રમ કરી ગુજરાન ચલાવે છે. નદીઓ અને સમુદ્રના કિનારે રહેતા હોવાથી સાહસિક અને તરવૈયા પણ છે. સેલવાસ, દાદરા નગર હવેલી, ઉમરગામના વિસ્તારમા નાળિયેરી, ખજૂરી અને તાડના વૃક્ષો વધારે છે. ખજૂરી અને તાડના ઝાડમાંથી નીકળતો રસને તાડી કહેવામાં આવે છે. વારલીજાતિના પુરૂષો ઉંચા ઝાડ પર ચઢી છેદ કરી માટલા બાંધી રસનો સંગ્રહ કરે છે. આવું કામ અઘરું અને સાહસિક છે. આવું કામ કરી પેટીયું રળનારને ' તલવાડા ' કહેવાય છે. આમ તો તાડી નશીલો પ્રવાહી હોવાથી વેચવાનો ગુનો છે. પણ સ્વાસ્થય માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. પરિણામે ગુજરાત સરકારે પ્રોસેસ કરી નીરાના વેચાણની મંજૂરી આપી છે. વારલીજાતિનાં ઘરો માટીની દિવાલ લાકડા અને વાંસના છાપરા જેવા હોય છે. હવે તો પરિસ્થિતિ સુધરતાં પાકાં મકાનો જોવા મળે છે. જન્મજાતથી ખંતીલા છે. આજે તો શિક્ષણનો વ્યાપ હોવાથી શહેરોમાં પણ મકાનો ધરાવનારા વારલીજાતિના પરિવારો જોવા મળે છે. યુવા પેઢી તો શહેરી સંસ્કૃતિથી પરિચિત અને અનુકરણીય પણ છે. પરંતુ એમની ભાતીગળ સંસ્કૃતિ અનોખી છે. કુદરતી સૌંદર્ય એમને વિધાતાએ બક્ષેલુ છે. એની જાળવણી કે માવજત કરી " ઉમાશંકરે કવિતામાં પ્રકૃતિ પીવાની વાત કરી છે " પણ આ જાતિ તો પ્રકૃતિને જીવે છે. આમ આ જાતિની ખાસિયત એ છે કે એમને કુદરતી વાતાવરણ મળેલું છે. એને માણવાની, વનની પેદાશોને ઓળખવાની મઝા કંઈક અલગ પ્રકારની છે.

(૨) ભૂમિગત માળખું :

ગુજરાતની ભૂમિગત સરહદે અરવલ્લીની પર્વતમાળાથી શરૂ કરી પૂર્વમાં વિંધ્યાચલ અને સાતપુડાની પર્વતમાળા આવેલી છે. ત્યાંથી આગળ આવેલી સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળા સુધીનો વિસ્તાર જંગલ વિસ્તાર ગણાય છે. આ વિસ્તારમાં મોટાભાગના આદિવાસીઓ વસવાટ કરે છે. ભૌગોલિક રીતે વિભાજન જોઇએ તો બનાસ થી મહી, મહી થી નર્મદા, નર્મદાથી તાપી અને તાપી થી વાપી સુધી વિભાગો પડે છે. જાતિગત જુથો ભૌગોલિકતાની દ્રષ્ટિએ વહેંચાયેલા જોવાં મળે છે. ગુજરાતના આદિવાસીઓ ઉત્તર–ઇશાન, પૂર્વ–દક્ષિણ એવી સરહદોમાં વસવાટ કરે છે. રાજયની સમગ્ર પૂર્વ સરહદ પર આવેલા ડુંગરાળ વિસ્તારમાં પથરાયેલા છે. આ સમગ્ર વિસ્તારને પૂર્વ પટ્ટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેની સરહદે ત્રણ પડોસી રાજ્યો રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર આવેલાં છે. પ્રાદેશિક સંદર્ભમાં જોઇએ તો રાજસ્થાનનનો મેવાડ, મધ્યપ્રદેશ, માંડવા અને નિમાડ, મહારાષ્ટ્રના ખાનદેશ અને થાણા જિલ્લામાં વિવિધ આદિવાસી સમુદાયો વસવાટ કરે છે. મોટા ભાગના આદિવાસી સમુદાયો રાજકીય વહીવટ અને વહેંચાઇ ગયા છે. જેમકે ભીલોની ભાષાકીય ધોરણે વસ્તી ગુજરાત કરતાં મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં વધારે સંખ્યા રહે છે. આદિવાસીઓ રાજકીય રીતે વહેંચાયેલા હોવા છતાં સાંસ્કૃતિક રીતે રહેણી કરણી અને બોલીથી જાતિ જુથના પ્રભાવે એક પ્રકારની એક્તા ભોગવતા આવ્યા છે ગુજરાતના આદિવાસીઓ વિવિધ પ્રકારની બોલી અને પેટા બોલીનો ઉપયોગ કરે છે. રાષ્ટ્રિય સ્તરે આદિવાસીઓની વસ્તી ગણતરીની દ્રષ્ટિએ ગુજરાત રાજ્યનો પાંચમો ક્રમ આવે છે. ગુજરાતના સત્તાવીસ જિલ્લાઓમાં વિવિધ પ્રકારના આદિવાસી સમુદાયો વસવાટ કરે છે. પરંતુ વારલીજાતિના લોકો મોટાભાગે ડુંગરાળ અને સીમાડાના ડુંગરોની ભેખડો કે કોતરોમાં વસવાટ કરે છે.

(૩) ગુજરાતના આદિવાસીઓની લાક્ષણિકતાઓ :

ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં મુખ્યત્વે ઓસ્ટ્રોલોઇડ જાતિ તત્વ રહેલું છે.ભીલો સામાન્ય રીતે પ્રિદ્રાવિડિયન વંશના મનાય છે. તેઓ કાદરને મળતા આવે છે.ગામીતો પણ ભીલ મળતા આવે છે. બાકીની જાતિઓમાં ઓસ્ટ્રોલોઇડ જાતી તત્વ જોવા મળે છે. શારીરિક દ્રષ્ટિએ આદિવાસી લોકો આર્યવંશના જણાય છે. ગોંડ જન્મજાતિ આદિ દ્રવિડોના વંશજો હોવાનું મનાય છે. ધોડિયા અને ચૌધરી જાતિ પોતાને રાજપૂત વંશજો મનાવે છે. ધાણકા પણ રાજપૂત વંશના માને છે. વારલીજાતિમાં નિગ્રો જાતિનું તત્વ જોવા મળે છે. આ જાતિનો શરીર વર્ણ નિગ્રો જાતિને મળતો આવે છે.

(૪) લાક્ષણિકતાઓ :

- પ્રણાલીગત નિશ્ચિત સીમા હોય છે.
- વ્યવસાય વાર ફળિયા અથવા વર્ણ વાર ફળિયા
- ગ્રામદેવતાનું સ્થાન
- સમૂહ જીવન
- અલગ રહેઠાણ
- પંચપ્રથા
- સમુહગત નૃત્યો
- સંરક્ષણ
- સહકારમય આંતરવ્યવહાર
- દરેક ગામની ઓળખ હોય છે. વેમાં પૂર્વજ પૂજા,ગોત્ર, ધંધો વગેરે સંદર્ભની સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કરાય છે.
- સામુહિક જરૂરિયાત મુજબ નેતૃત્વમાં મતદાર, વળતણીઓ, ભૂવો,ભગત પૂજારી એમ પ્રણાલિગત નેતૃત્વ હોય છે.

આમ આવા અનેક લક્ષાણો ધરાવતા ગુજરાતની દક્ષિણની પૂર્વમાં ડુંગરાળ વિસ્તારોમાં વસવાટ કરતા વિવિધતાવાળા ગુજરાતના વિવિધ આદિવાસી સમુદાયોમાં જોવા મળે છે. આમ તો હંમેશા આનંદ અને ઉલ્લાશમય મસ્તીમાં રહેતા લોકો છે.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

કુંકણાજાતિનાં લગ્નનાં વિધિ–વિધાનો

–ડૉ.કુસુમબેન વી. ગાંવિત
એસોસીએટ પ્રોફેસર
અધ્યક્ષ
ગુજરાતી વિભાગ
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિદ્યાનગરી,
મોતીપુરા,હિંમતનગર,
સાબરકાંઠા–૩૮૩૦૦૧
મો.9428312611

કુંકણાજાતિ મહારાષ્ટ્રના કોંકણ પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવેલી જ્ઞાતિ છે. પરિણામે એમનો પહેરવેશ , રીતિરીવાજો મહારાષ્ટ્રના છે. કુંકણાઓમાં લગ્નની પ્રથામાં છોકરા–છોકરી ના સંમતિથી માબાપ લગ્ન ગોઠવતાં હોય છે. અમુક વ્યકિતને ત્યાં કન્યા છે. તેની ખબર વચેટીયા મારફત અથવા તો સીધેસીધી રીતે ઓળખ થતાં છોકરાનાં માબાપ કુંટુંબના નજીકના સગાંઓની બેચાર વ્યકિતઓને સાથે લઇને કન્યાના ઘરે જોવા જાય છે. એ વખતે જો આગળ વધવા જેવું લાગે તો પછીથી દિવસ નકકી કરીને કન્યા પક્ષવાળા છોકરા પક્ષવાળાના ઘરે ઘરબેઠક જોવા જાય છે. એ વખતે બંન્ને પક્ષને સંબંધ કરવાનું યોગ્ય જણાય તો છોકરા પક્ષવાળાએ સગાઈ જેવા વિધિ માટે કન્યાપક્ષવાળાને ત્યાં છોકરા પક્ષવાળાના કુંટુંબીજનો જવાની તિથિ નકકી કરે છે.

- **નાનીપેન–મોટીપેન (સગાઈ)**

બિન આદિવાસીઓમાં સગાઇ કહેવામાં આવે છે. તેવા પ્રકારનો આ પ્રસંગ છે. કુંકણા બોલીમાં બોલ શબ્દના અર્થ થાય છે.'વચન^ પેનનો અર્થ ' પીણું થાય છે. આ છોકરા –છોકરીનો સંબંધ બાંધવા માટેનું બંને પક્ષનું વચને બંધાયાનું પીવાનું પીણું. આને નાનીપેન (એટલે કે મોટીપેન^ના પૂર્વરૂપ સગાઇનું પીણું)સગાઈનો જ આ પ્રસંન છે. તરીકે પણ ઓળખાય છે. આમાં પહેલેથી નકકી થયેલાં વાર–તીથિએ વરપક્ષવાળા કન્યાપક્ષવાળાને ઘેર જાય છે. આ વિધિમાં બંને પક્ષના પાંચ પાંચ માણસો પણ સામસામા બેસે છે. એ વખતે ગામનો (મુખી) પાટીલ, કારભારી અને અન્ય અગ્રણીઓને પણ નિમંત્રણ અપાતું હોઈ તેઓ પણ હાજર રહે છે. દહેજ પણ આ વખતે બંને પક્ષ છોકરા–છોકરીનો સંબંધ બંનેની સંમતિ મેળવી કબૂલ રાખે છે. આના સાક્ષીરૂપે બંને પક્ષના સામસામે બેઠેલાઓ દારૂના અથવા સુધારાની માન્યતાવાળા હોય તો ચાના પડિયા હાથમાં આપવામાં આવે છે. આ પીણું તેઓ પીવે પછીથી હાજર રહેલા સહુને તે પાવામાં આવે છે. આ પીણું તેઓ પીધા પછી આ સગાઇ નિયત થઈ ગઈ ગણવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ' મોટીપેન ^ તરત ભરવાની હોય તો તેની તીથિ નકકી કરવામાં આવે છે.' પેન ^ પુરી થયા બાદ કન્યાને તૈયાર કરીને હાજર રહેલા વડીલોને પગે પાડવા માટે બહાર કાઢવામાં આવે છે. પગે પડે ત્યારે સહુ શકિત અનુસાર રોકડ રકમ તેને આપે છે. આ પછીથી દારૂના કે ચા માટે ના દડિયા તેમજ બીજો બધો પડેલો કચરો એક મોટા ટોપલામાં ભરવામાં આવે છે. ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન વિધિ પૂર્ણ થયા બાદ થોડો વખત સહુ આનંદ દર્શાવતું પ્રસંગને અનુરૂપ ગીતો ગાઈ નૃત્ય કરે છે. આ પ્રસંગ પતાવીને છોકરાવાળા રસ્તે ગીતો ગાતાં ગાતા પોતાના ગામ પાછા ફરે છે. આ પછીથી બંને પક્ષે નકકી કરેલા વાર તિથિએ મોટી ' પેન ^ ભરવામાં આવે છે. ' મોટીપેન ^ એટલે મોટુપીણું અર્થાત્ એ એક રીતે જોતાં લગ્નપૂર્વે નો છોકરા–છોકરીને સમાજમાન્ય પતિ–પત્નિ ગણાવાતો પ્રસંગ છે. લગ્નનો વધારે ખર્ચાળ હોય છે. આવું મોટું ખર્ચ ભોગવવા માટે મોટાભાગના વારલીઓની આર્થિક સ્થિતિ હોતી નથી. તેથી આ પ્રસંગ દ્વારા આ જાતિએ શાણપણ ભર્યો રસ્તો કાઢી લીધો હોય તેમ જણાય છે. મોટીપેન ભરવા જતી વખતે છોકરાના વડીલ ગામના ફળિયાવાળાને લઇને સાંજે કન્યા પક્ષના ત્યાં ઘેર જાય છે. રસ્તે જતાં રસ્તામાં સ્ત્રીઓ લગ્નગીતો ગાતી જતી હોય છે. અને પુરૂષો તૂર,

થાળીનું વાજિંત્ર વગાડતા હોય છે. આ લોકો કન્યાના ઘરે જતાં પહેલાં ગામના આગેવાન પાટીલને સાથે લઇ લે છે. વરપક્ષવાળા લોકો કન્યાપક્ષવાળા ત્યાં રાત રોકાય છે અને રાત્રે જ મોટીપેન નો વિધિ પૂરો કરવામાં આવે છે.

આ વિધિમાં ગામનાં પાટીલ (મુખી) અને અન્ય આગેવાનોની હાજરીમાં વરપક્ષવાળા પેન ભરવાની જે સામગ્રી લઇને આવ્યા હોય તેને યોગ્ય રીતે રામ રામ કર્યા બાદ રજૂ કરે છે. આ રજૂ કરવા માટે તે કન્યાના પિતા પાસે ' થાટ ભરવાનો હૂકમ ^ અથાત્ એ સામગ્રીને થાળી માં મૂકીને રજૂ કરવાની રજા માંગે છે. કન્યાના બાપની સંમતિ મળતાં થાળી ભરવાનો વિધિ શરૂ થાય છે. આમાં પ્રથમ વરપક્ષવાળા વરના હાથમાં એક થાળી પકડાવે છે. એ વખતે વિધૂર કે વિધવા ન હોય તેવી ત્રણ બહેનો અને બે ભાઇઓ મળીને પાંચ જણ ઘરની અંદરના બારણાંની બહાર ઉભાં રહે છે. એટલાં જ કન્યાપક્ષનાં માણસો બારણાંની અંદર ઉભાં રહે છે. પછી કન્યા આવીને થાળીમાં રાખેલા કંકુમાંથી પ્રથમ વરને ચાંદલો કરીને તરત એ પક્ષની પાંચ વ્યકિતઓ ચાંદલો કરે છે. વરપક્ષ આ જ રીતે કન્યા પક્ષને ચાંદલો કરે છે. ત્યાર બાદ વરકન્યા અને બંને પક્ષની દશ વ્યકિતઓ મળીને કૂલ બારેય જણાં જમણી બાજુથી શરૂ કરીને ' ઉખળા ^ ફરતે પાંચ આંટા ફરે છે. આ ફેરા પુરા થયા બાદ વરના હાથમાંની થાળી કોઠી પર મૂકી દેવામાં આવે છે. વરનો બાપ કન્યાના બાપને આ સમયે દહેજની રકમ ચૂકવી દેતો હોય છે. એના પછી ઉખળા પાસે બેસીને આ બાર જણાં પ્રથમ દારૂ પીવે છે. ત્યાર બાદ હાજર રહેલા સહુને પીવડાવામાં આવે છે. સુધારાવાળા લોકો હવે દારૂને બદલે ચાનો અથવા ઠંડાપીણાંનો ઉપયોગ કરે છે. આ વખતે વરપક્ષ તરફથી ગોળ પણ વહેંચવામાં આવે છે. અમુક સારી સ્થિતિના હોય તો હાજર રહેલા સહુ ને જમાડે પણ છે. જમણ પુરો થતાં ગીતો ગાઈ નૃત્ય કરીને સહુ ઊંઘી જાય છે. બીજે દિવસે સવારે કન્યા વિદાયનો પ્રસંગ શરૂ થાય છે. વરપક્ષ તરફથી આવેલાં કપડાં ઘરેણાં પહેરાવીને કન્યાને વિદાય માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. કન્યાની સાથે તેનાં માબાપ, બહેનપણીઓ અને ગામના કેટલાક લોકો પણ જાય છે. કન્યા ગામના વડીલોને પગે લાગે છે. તેને કેટલાક રોકડ રકમ ભેટ આપે છે. કન્યાની વિદાય વખતે વિદાય ગીતો પણ ગવાય છે. આ પછીથી સહુ ત્યાંથી વિદાય થઈને છોકરાના ઘેર આવે છે. અહીં છોકરાનો બાપ સહુનો યોગ્ય સત્કાર કરે છે. તેઓ રાત રોકાય છે. રાત્રે તેઓને જમાડવામાં આવે છે. ત્યારબાદ બંને પક્ષવાળા આખી રાત નાચગાનની મઝા માણે છે. બીજે દિવસે સવારે કન્યાને મૂકીને કન્યાપક્ષવાળા સહુ પોતાના ઘેર જવા રવાના થાય છે. લગ્નમાં મ્હાલતો આખો સમાજ પ્રસંગને માણે છે. ઘરના પરિવારોમાં પણ ખુશી સમાય ન શકે એટલી હદે આનંદિત હોય છે. લગ્ન કર્યા વગર પણ દિકરીને વળાવવાનો રીવાજ હતો. પરંતુ શિક્ષિતોનું પ્રમાણ વધવાથી નીચે પ્રમાણે લગ્ન થાય છે.

માંડવો અને લગ્ન :

કુંકણાજાતિમાં લગ્ન ખૂબ ખર્ચાળ પ્રસંગ છે. મુખ્યત્વે દારૂ, તાડી અને મટનનો ખર્ચ વધારે છે. લગ્ન માટેના મંડપ રોપાણનાં તિથિવાર નકકી થાય તેની આગળના પાંચ અથવા બે દિવસ અગાઉ વરકન્યાને રોજ બે ત્રણ વખત પીઠી ચોળવામાં આવે છે. કન્યાને પીઠી ચોળવાની હળદર પણ સફેદ કપડાંની પોટલીમાં એક સાડી, ચોળીનું કાપડ બાંધીને વરને ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. પીઠી લઈ જનારને ' ચોળી પાતળિયો ^ કહેવામાં આવે છે. મંડપ મુહુર્તના દિવસે બે લીલા વાંસ અને આંબાનાં પાનના તોરણ ખાસ વડીલ વ્યકિત મંડપ મુહુર્ત કરે છે. આ જાતિમાં કન્યા વરને ત્યાં પરણવા જતી હોઇ,કન્યાની જાન નીકળે છે.જાન નીકળતાં પૂર્વે ઘરમાં ગૃહદેવતાનું પૂજન કરવામાં આવે છે. જાનમા લોકો પગે ચાલીને જતા. હવે આમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.હવે બળદગાડાં પછી હવે વાહનો દ્વારા જાનો જતી થઇ છે. આખે રસ્તે સ્ત્રીઓ લગ્નગીતો ગાતી હોય છે. વરના ગામમાં આવી પહોંચતાં તેને ઉતારો આપવામાં આવે છે. આ તરફ વરને પણ શણગારીને સારાં કપડાં પહેરાવી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ વર કન્યાને ઉખળા પર લાવે છે. ઉખળા પર ઊભાં રહે ત્યારે વર– કન્યાની છેડાછેડી બાંધવામાં આવે છે. બાકીનો વિધિ વરકન્યા ઉખળાં ફરતાં પાંચ પાંચ ફેરા ફરે છે. આની સાથે કુમારિકાઓ પણ ફેરા ફરે છે. આ વિધિ પૂરો થયા બાદ વરકન્યા ને મંડપમાં લાવીને પૂર્વાભિમુખ પાટલા પર બેસાડવામાં આવે છે. તેઓને માથે બારસિંગ વર– કન્યાના કપાળે બાંધવામાં આવે છે. (બારસિંગ એટલે આંબાડીના છોડની નાની લાકડી તાડના પાન કાચના મણકાની બનાવેલી માળાની

હાર) બારસિંગને અમુક વિસ્તારમાં ' સીમગારા ^ પણ કહે છે. આની સાથે પેલી દસ છોકરીઓ પણ બેસે છે. આ બધાં લોકોએ સવાર સુધી મંડપમા બેસવાનું હોય છે. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ હરીફરી શકે છે. પણ તેઓ નાચગાનમાં ભાગ લઇ શકતાં નથી. વર–કન્યા તથા આ દસ કુમારિકાઓને મંડપમાંથી ઘરમાં લઈ જઈને જમાડવામાં આવે છે. એ વખતે સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતી હોય છે. પુરૂષો માદળ (ઢોલક જેવું વાજિંત્ર)ના તાલે નાચતા હોય છે. તમાશાવાળા આવ્યા હોય તે મંડપમાં ' નેવુરદેવ ^ નું સ્થાપન કરીને તેની સંમુખ માદળની પૂજા કરે છે. તમાસાવાળા પુરૂષો ગીતો ગાય છે. તેમાં ઘણાં દેવોના નામો આવતાં હોય છે. તમાસા આખી રાત ચાલુ હોય છે. મનોરંજન કરતાં પણ આંતરિક ઉમંગ ખુબ મહત્વનો છે. આખા ગામના લોકો પરીવાર સાથે આવીને તમાશો જોવા બેસે છે.

વહેલી સવારે બે ઢોંગી (જેને નટવા કહે છે) આ ભવાઈના ડાગલા જેવા છે. તેઓનું કાર્ય પ્રેક્ષકોને હસાવવાનું હોય છે.પહેલો ડાગલો ' ડવર પાટીલ ^ કહેવાય છે. તે આવીને ગીતો ગાતા હોય છે. ત્યાં બીજો ' લુખ્યા ^ નામનો ડાગલો હાથમાં થાળી, બાટલી અને મરઘી લઇને બબડતો બબડતો આવીને ખેલ કરે છે. આ પુરું થયાબાદ વરકન્યા તથા અન્ય સહુ દાંતણપાણી કરી સવારે કન્યા વિદાયનો પ્રસંગ શરૂ થાય છે. વરપક્ષ તરફથી આવેલાં કપડાં ઘરેણાં પહેરાવીને કન્યાને વિદાય માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. કન્યાની સાથે દાદી કે વડીલ સ્ત્રી, બહેનપણીઓ જાય છે. કન્યા ગામના વડીલોને પગે લાગે છે. તેને કેટલાક રોકડ રકમ ભેટ આપે છે. કન્યાની વિદાય વખતે વિદાય ગીતો પણ ગવાય છે. આ પછીથી સહુ ત્યાં થી વિદાય થઈને છોકરાના ઘેર આવે છે. અહી છોકરાનો બાપ સહુનો યોગ્ય સત્કાર કરે છે. તેઓ રાત રોકાય છે. રાત્રે તેઓને જમાડવામાં આવે છે. ત્યારબાદ બંને પક્ષવાળાઆખી રાત નાચગાનની મઝા માણે છે. બીજે દિવસે સવારે કન્યાને મૂકીને કન્યાપક્ષવાળા સહુ પોતાના ઘેર જવા રવાના થાય છે. આ રીતે રાત્રી પસાર થાય છે.

સવારે વર અને કન્યા બંનેને તેડીને ગ્રામદેવતાના સ્થાનકે પગે લગાડવા લઈ જવામાં આવે છે. ગ્રામદેવતા સમક્ષ મુખ્ય માણસ નાળિયેર અને ચોખાથી વધાવી તેને વંદન કરે છે. વર–કન્યાને પગે લગાડીને આ દેવની સંમુખ છેડાછેડી છોડી નાખવામાં આવે છે. સહુ કોપરાનો પ્રસાદ લઈને પાછા આવે છે. મંડપમાં વર–કન્યા પરસ્પરને ખાંડ અથવા ગોળ ખવડાવી મીઠું મોઢુ કરાવે છે. ફરી પાછા તમાશા શરૂ થાય છે. ગામ લોકો જોવા આવ્યા હોય છે સાંજે તમાશા બંધ થાય તે પહેલાં વરકન્યાને પણ નચાડવામાં આવે છે. આ પછીથી સાંજે કન્યા જ્યારે વરના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે તેનો દિયર બારણામાં આડો ઊભો રહીને તેને પ્રવેશ કરતાં રોકે છે. કન્યા પાસેથી ભવિષ્યમાં તેને પરણાવશે એવું વચન લીધા પછીથી જ પ્રવેશવા દે છે. પ્રવેશ બાદ વર–કન્યા પરસ્પરને નવડાવે છે. ત્યારબાદ પાંચ જણ વરકન્યા પાસે નાળિયેર વધેવરાવે અને સોપારી ભંગાવે છે. બીજા દિવસે વરકન્યાના ' બારસિંગા^(માથાના મુગટનો શણગાર) ઉતારી નાખવામા આવે છે. આવાં લગ્ન પૂર્ણ થતાં સમસ્ત કુંટૂંબ ખૂબ આનંદિત બની જાય છે. પછીથી પાંચ દિવસ બાદ કન્યાપક્ષવાળા કન્યાને તેડવા માટે આવે છે. આને ' આણાં ^ આવ્યા કહેવાય છે. કન્યાને તેડી જઈને પિયરપક્ષ પાંચ દિવસ સુધી પિયરમાં રાખે છે. ત્યારબાદ વરપક્ષ આવીને તેને સાસરે પાછી તેડી જાય છે. મહારાષ્ટ્રના સીમાડા પર રહેતા હોવાથી રીવાજો મરાઠી છે. બોલી પણ મરાઠી છે. લગ્ન થયા પછી કન્યા તરત જ વરના ઘરે આવી જાય છે. નાની ઉંમર હોવા છતાં પણ કન્યા મા–બાપના ઘરે રહી શકતી નથી. આમ તો ખૂબ નાની ઉંમરમાં લગ્ન થતાં હોય છે. ગતેતેવું ઘર હોય તો પણ કન્યા સાસરીમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે. કન્યાનો હક લગ્ન પછી માતાપિતાના ત્યાં રહેતો નથી.

ઘોડિયાજાતિમાં દિવાસાના તહેવારનું મહત્વ

–પ્રા. એમ.એન. પટેલ
એસોસીએટ પ્રોફેસર
અધ્યક્ષ
ગુજરાતી વિભાગ આર્ટ્સ કોલેજ,
રાજેન્દ્રનગર, તા. ભિલોડા જિ. સાબરકાંઠા

ગુજરાતની ભૂમિગત સરહદે અરવલ્લીની પર્વતમાળાથી શરૂ કરી પૂર્વમાં વિંધ્યાચલ અને સાતપુડાની પર્વતમાળા આવેલી છે. ત્યાંથી આગળ આવેલી સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળા સુધીનો વિસ્તાર જંગલ વિસ્તાર ગણાય છે. આ વિસ્તારમાં મોટાભાગના આદિવાસીઓ વસવાટ કરે છે. ભૌગોલિક રીતે વિભાજન જોઇએ તો બનાસ થી મહી, મહી થી નર્મદા, નર્મદાથી તાપી અને તાપી થી વાપી સુધી વિભાગો પડે છે. જાતિગત જુથો ભૌગોલિકતાની દ્રષ્ટિએ વહેંચાયેલા જોવાં મળે છે. ગુજરાતના આદિવાસીઓ ઉત્તર–ઇશાન, પૂર્વ–દક્ષિણ એવી સરહદોમાં વસવાટ કરે છે. રાજયની સમગ્ર પૂર્વ સરહદ પર આવેલા ડુંગરાળ વિસ્તારમાં પથરાયેલા છે. આ સમગ્ર વિસ્તારને પૂર્વ પટ્ટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેની સરહદે ત્રણ પડોસી રાજ્યો રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર આવેલાં છે. પ્રાદેશિક સંદર્ભમાં જોઇએ તો રાજસ્થાનનનો મેવાડ, મધ્યપ્રદેશ, માંડવા અને નિમાડ, મહારાષ્ટ્રના ખાનદેશ અને થાણા જિલ્લામાં વિવિધ આદિવાસી સમુદાયો વસવાટ કરે છે. મોટા ભાગના આદિવાસી સમુદાયો રાજકીય વહીવટ અને વહેંચાઇ ગયા છે. જેમકે ભીલોની ભાષાકીય ધોરણે વસ્તી ગુજરાત કરતાં મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં વધારે સંખ્યા રહે છે. આદિવાસીઓ રાજકીય રીતે વહેંચાયેલા હોવા છતાં સાંસ્કૃતિક રીતે રહેણી કરણી અને બોલીથી જાતિ જુથના પ્રભાવે એક પ્રકારની એક્તા ભોગવતા આવ્યા છે ગુજરાતના આદિવાસીઓ વિવિધ પ્રકારની બોલી અને પેટા બોલીનો ઉપયોગ કરે છે. રાષ્ટ્રિય સ્તરે આદિવાસીઓની વસ્તી ગણતરીની દ્રષ્ટિએ ગુજરાત રાજ્યનો પાંચમો ક્રમ આવે છે. ગુજરાતના સત્તાવીસ જિલ્લાઓમાં વિવિધ પ્રકારના આદિવાસી સમુદાયો વસવાટ કરે છે. પરંતુ ઘોડિયાજાતિના લોકો મોટાભાગે ડુંગરાળ અને સીમાડાના ડુંગરોની ભેખડો કે કોતરોમાં તેમજ સારી જગ્યાએ પણ તેઓ વસેલા છે. શહેરમાં પણ હવે તો એમના ઘરો છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી સમાજમાં ઘોડિયાજાતિ શિક્ષણ અને સામાજીક રીતે આગળ છે. નવસારી અને વલસાડ જિલ્લાના મોટાભાગના વિસ્તારોમાં આ જાતિનો વસવાટ કરે છે. મોટાભાગના દક્ષિણ ગુજરાતના લોકો તહેવારો અને જીવન આનંદ અને ઉલ્લાસમય રીતે જીવન જીવનારા છે. કોઈ પણ તહેવાર હોય આનંદથી જ ઉજવાય છે. લોકો હંમેશા ઉત્સવ પ્રિય છે. બધા જ તહેવાશો ખુબ જ સારી રીતે ઉજવાય છે. આ જાતિ આરામ પ્રિય છે. એમને ખેતરમાં ગમે તેટલું કામ હોય તો પણ બપોરના સમયમાં આરામ કરવાનું તો અવશ્ય જોઈએ. ખેતર અને પશુઓ એમનો ખાસ વ્યવસાય છે. આજના સમયમાં હવે તો શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતાં નોકરી કરનારો મોટો વર્ગ ઉભો થયો છે. છતાં પણ એમની સંસ્કૃતિતો અજાયબી ધરાવનારી છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં મોટા ભાગની સારી અને ફળદ્રુપ જમીનો ઘોડિયા જાતિની આવેલી છે. અમદાવાદ થી મુંબઈ નેશનલ હાઈવેના આજુબાજુના વિસ્તારમાં એમની આંબા અને ચીકુ તેમજ મોટા પ્રમાણમાં શેરડીનાં ખેતરો પથરાયેલાં છે. કેળાનો પાક પણ સારી રીતે આ લોકો પકવે છે. અન્ય આદિવાસી કરતાં આ જાતિ આર્થિક રીતે પણ મજબૂત છે.

દિવાસાનો તહેવાર ઘોડિયા માટે ખુબ પ્રિય છે. આ દિવસ તૂર વગાડીને નાના બાળકોથી માંડીને બધા જ લોકો આનંદ લૂટે છે. નાચે છે. નવા કપડા પહેરીને વરસાદમાં પલળવાની કોઈ મજા જ અલગ પ્રકારની છે. માનવ મહેરામણ નદીના કિનારે કે વહેળાના કિનારે ઉમટી પડે છે. બજારમાં

લોકોના ટોળેટોળાં ઉમટી પડે છે. ખાસ કરીને અહીં આ દિવસે એકબીજાના હાથમાં મૂકીને શ્રીફળ ફોડવાનો રીવાજ છે. જેનું શ્રીફળ ફૂટે તેની જીત કહેવાય છે. ફુટેલું શ્રીફળ જીતનારો લઈ લેતો હોય છે.

આ તહેવાર વરસાદ આવ્યા પછીનો હિન્દુનો પહેલો તહેવાર છે. અખાત્રીજ પછી આવતો અષાઢના અમાસે દિવાસો આવે છે. નાનામોટા સૌ કોઇ ભેગા મળી ઉજવે છે. સમગ્ર લોકો પોતપોતાના ઘરોને સ્ત્રીઓ લીંપણથી સ્વચ્છ કરી શણગારે છે. દરેક ઘરમાં જુવારની ધાણી ફોડી દળીને ગોળ ભેળવીને ખાય છે. આ વાનગીને ' કોંડી ' કહે છે. બજારમાં લોકો શ્રીફળ ફોડવાની રમત રમે છે. નાના બાળકો ઢીંગલી બનાવી વાંસના તરાપામાં મૂકી દિવો પ્રગટાવી નદીમાં કરૂણ હ્દયે પધરાવે છે. તૂર જેવા વાજિંત્રો વગાડી ઢીંગલીને વિદાય કરવામાં આવે છે. દિકરીઓ ગીતો ગાય છે. દિવાસાના દિવસે શાકાહારી તેમજ માંસાહારી આમ બંને પ્રકારના ભોજનમાં રોજ કરતાં જુદી અને સારી વાનગીઓ બનાવવામાં આવે છે. આનંદ ઉલ્લાસથી આ તહેવારની ઉજવણી થાય છે. દિવાસો પછી શ્રાવણ સુદ પાંચમે આવતો પાંચમનો તહેવાર ધોડિયાજાતિમાં મહત્વનો છે. આ દિવસે પોતાની ઝુંપડીની દિવાલ પર ચોખાના લોટના સફેદ રંગનું ચિત્ર ઝાડની ડાળીની પીંછી બનાવીને ચીતરવામાં આવે છે. તેની સંમુખ દિવો કરીને તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. સિંદૂરથી બળદોનાં શીંગડા રંગવામાં આવે છે. મોટાભાગના તહેવારો પશુ અને ખેતી આધારીત વધારે હોય છે. કેમકે આ જાતિ અનાજને પકવનારી, જતન કરનારી, કનસરી દેવી તરીકે પૂજનારી હોવાથી પ્રત્યેક તહેવારે પણ પશુ કે ખેતીના ઓજારોને ભૂલતા નથી. દિવાસો અને પાંચમ એનું મહત્વ સરખું છે.

દિવાસા કે પાંચમના દિવસે બંને સરખા તહેવાર છે. આ દિવસે ઘરનો વડીલ ચોખાનું લોટ અને સિંદૂર ખાખરાના પાન ઉપર લઈને પાણીથી પલાળીને ઘરની દિવાલના પશ્ચિમ તરફ ખેતીમાં વપરાતા ઓજારો કે હળ, બળદો, માથે ભાથુ લઈ જતી સ્ત્રી કેડમાં નાનું બાળક હોય પુરૂષ હળ હાંકતો હોય એવું કલાત્મક ચિત્રો દોરવામાં આવે છે. આમ તો અભણ હોવાં છતાં પણ એમનામાં કલાઓ કુદરતી રીતે પડી હોય છે. બીજો દિવાસાનો તહેવાર ન આવે ત્યાં સુધી આ ચિત્રોને સાચવી રાખવામાં આવે છે. તહેવાર આવતાં છાણના લીંપણથી લીપીને ભૂંસી નાખી નવું ચિત્ર દોરવામાં આવે છે. આજના સમયમાં કેટલાક ડિઝાઈનરોએ તો કપડાંમાં પણ ધોડિયા પેઈન્ટસ તરીકે ડિઝાઈનો પ્રખ્યાત થઈ છે. તહેવાર માનવ માત્રનો એક ઉમંગ આનંદનો માહોલ હોય છે. વળી આ તો ગામડાંના ભોળા અને અભણ લોકો એટલે પુરેપુરો ન્યાય આપી શકે છે. વરસાદના સમયમાં આ તહેવાર આવતો હોવાથી ' કાલીદાસનું કાવ્યના વાતાવરણની યાદ અપાવે છે. ઝરમર વરસાદમાં ભીંજાતાં લોકોના હૈયામાં ઉમળકો ભરપૂર છે.

આખા વિશ્વમાં પ્રત્યેક દેશોમાં પોત–પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ છે. જ્યાં હજુ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી, ભૌતિકતા નથી એવા અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આદિવાસીઓનો વસવાટ છે. વિશ્વના બધા જ દેશોમાં આદિવાસી પ્રજા વસેલી છે. હજુ શિક્ષણનો અભાવ છે ત્યાં જુની પરંપરા લઇને આજે પણ વિસ્મય પમાડે એવી આદિવાસી સંસ્કૃતિ પડી છે. જેને સાહિત્યના ફલક પર મૂકી શકાય એમ છે.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

પ્રાચીન ભારતીય સમાજમાં નારી

ડો. મેહુલ ભોગીલાલ શાહ
સંસ્કૃત વિભાગ,
શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ કચ્છ

ભારતીય સમાજમાં નારીના મહત્ત્વ વિશે પાશ્ચાત્યોએ પ્રારંભ કરેલી ગવેષણા હજુ અવિચ્છિન્ન છે. આગવેષણાને વધુ આગળ વધારવી હોય તો વેદોનું પુનરન્વેષણ કરવું પડે. વેદોના અભ્યાસ પરથી એ વાત ઘણે અંશે સ્વીકાર્ય બને છે કે વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થાનઅને મહત્ત્વ વિશે પૂરતી સ્પષ્ટતા હતી. માતા, પત્ની અને પુત્રી એ ત્રણેય સ્વરૂપે સ્ત્રી સમ્માનનીય હતી. 'પત્ની જ ઘર છે'[1] એ માન્યતા સર્વમાન્ય હતી. જે પાછળના સમયમાં પણ 'गृहिणी गृहमुच्यते' સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહી.

ગૃહસ્વામિની સ્વરૂપે સ્ત્રીનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત હતું. સ્ત્રી વગરનો પુરુષ વૈદિક સમાજને માન્ય નહોતો.[2] આવા પુરુષને યજ્ઞકાર્યનો અધિકાર પણ નહોતો.[3] પત્ની પતિનું અડધું અસ્તિત્વ જ છે એવી માન્યતા વૈદિક કાળથી મહાભારત[4] અને છેક પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય[5] સુધી વિસ્તરી છે. આ ગૃહસ્વામિની સ્વરૂપે વૈદિક નારી માત્ર પતિના જ નહીં વરન્ સંપૂર્ણ પરિવાર અને સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રવૃત્ત રહે છે. અથર્વવેદ કહે છે[6]

स्योना भव श्वसुरेभ्यः स्योना पत्ये गृहेभ्यः ।
स्योनास्यै सर्वस्यै विशे स्योना पुष्टायैषां भव ।।

અર્થાત્ 'હે દેવી ! શ્વસુરાદિ વૃદ્ધ પુરુષો માટે સુખ દેનારી બન. પતિ તથા અન્ય સભ્યો માટે સુખ આપનારી બન અને પુરુષો માટે પુષ્ટિ અને ઉન્નતિ લાવનારી બન.

આવી સંસ્કારી અને કલ્યાણી પત્ની ઈશ્વરનું વરદાન ગણાતી. ઋગ્વેદની એક પ્રસિદ્ધ ઋચા[7] માં વર નવવધૂને કહે છે '(હે કન્યા !) સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ માટે તારા હાથને ગ્રહણ કરું છું. મારી સાથે તું જરાવસ્થા સુધી જીવવા વાળી બન. ભગ, અર્યમા, સવિતા, પૂષા તથા (અન્ય) દેવો તને મારા પ્રતિ સોંપી ચૂકયા છે.'

આ ઋચા એવું પણ સૂચવે છે કે વૈદિક કાળમાં બહુપત્નીત્વનું પ્રચલન[8] હોવા છતાં એકપત્નીત્વનું સામાજિક સમ્માન વિશેષ હતું. ઋગ્વેદના દસમા મંડળનું ૮૫મું સૂક્ત સૂર્યા સાવિત્રીના માધ્યમથી એક પતિ અને એક પત્નીના સહ દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાર્થના કરે છે. અથર્વવેદ[9] તો પતિ પત્નીને ચક્રવાક દંપતી સાથે સરખાવે છે, જે પછીથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પતિ પત્નીના અખંડ પ્રેમનું પ્રતીક બની રહયું છે. વૈદિક સમયમાં બહુપત્નીત્વ ઉચ્ચ વર્ણોમાં વ્યાપ્ત હતું પણ મધ્યમ અને નિમ્ન વર્ણોમાં તે પ્રશંસનીય નહોતું બન્યું તેવું જણાય છે.[10]

વળી વૈદિક સમયમાં સ્ત્રી પતિની દાસી નહોતી પણ મિત્ર હતી. વિવાહ સમયે વર નવવધૂને પોતાની સખા બનવાનું આહ્વાન આપતાં બંને એક મન વાળાં બની સદા જોડાયેલાં રહી જીવનનો આનંદ માણે તેવી ઉત્તમ કામના વ્યક્ત કરે છે.[11]

વિવાહ સમયે કન્યાની મરજી બાબતે પણ વેદમાં પૂરતી સ્પષ્ટતા છે. આ કાળમાં વિવાહ બે પ્રકારે થતાં. ઉચ્ચ વર્ણની, ખાસ કરીને ક્ષત્રિય વર્ણની, કન્યાઓ સ્વયંવર રચાવતી પણ મહદ્અંશે વિવાહ માટેના પાત્રનો નિર્ણય માતાપિતા દ્વારા થતો.[12] આમ છતાં કન્યાની ઈચ્છાને ધ્યાનમાં તો લેવાતી જ. વેદમાં અનેક જગ્યાએ એવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે જે કન્યાને પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરવાની છૂટ અપાતી તેવું સૂચવે છે. અથર્વવેદ કહે છે "કન્યાને તેની સાથે જ પરણાવવી જોઈએ જેની તે કામના કરે છે."[13] તો અન્ય જગ્યાએ કહેવાયું છે "કન્યા દ્વારા વરની પસંદગી થયા બાદ જ લગ્ન સમારંભ થવો જોઈએ.[14]

વેદમાં સ્ત્રીનું એક નામ ' अनुमति ' છે કારણકે વિવાહાદિ કાર્યોમાં તેની અનુમતિ આવશ્યક ગણાતી. અથર્વવેદ[15] કહે છે

एमं यज्ञमनुमतिर्जगाम सुक्षेत्रतायै सुवीरतायै सुजातम् ।
भद्रा ह्यस्य प्रमतिर्बभूव सेमं यज्ञमवतु देवगोपा ।।

તે સમયે વિવાહ બંધનો અતૂટ રહેતાં કારણકે વિવાહનો આધાર પરસ્પરનો પ્રેમ હતો. વેદમાં અનેકત્ર વર–વધૂ બંનેની પૂર્ણ પ્રસન્નતાથી વિવાહ થવો જોઈએ અને બંનેએ એક બીજાના પૂરક બનીને ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ તેવું કહેવાયું છે.

आ रोह तल्पं सुमनस्यमाना ।[16]
परिष्वजस्व जायां सुमनस्यमानः ।[17]
हसामुदौ महसां मोदमानौ ।[18]

अन्तः कृष्णुष्व मां हृदि, मन इन्नौ सहासति ।[१९]

ममेदं सस्तवं केवलो नान्यासां कीर्तयाश्चन ।[२०]

આ જ સંદર્ભે પતિ અને પત્નીએ એકબીજાને અનુકૂળ થવું જોઈએ અને પરસ્પરની સંભાળ લેવી જોઈએ તેવું પણ વેદ કાળમાં અપેક્ષિત હતું. જેમકે,

मृदुर्निमन्युः केवली प्रियवादिन्यनुव्रता ।

અર્થાત્ "(તે દેવી) કોમળ સ્વભાવના, ક્રોધ રહિત, પતિવ્રતા, મધુરભાષિણી અને પતિને અનુવ્રતા બને."

ब्रह्मणस्पते पतिमस्यै रोचय चारु संभलो वदतु वाचमेताम् ।[२१]

અર્થાત્ હે જ્ઞાનના સ્વામી ! આ વધૂ માટે પતિને સદા અનુકૂળ (તથા) એક રુચિ વાળો બનાવ જેથી (તે) સારી રીતે પત્નીનું પોષણ કરતો આ મધુરવાણી બોલે.

આમ, વેદોની રચનાના આ કાળમાં ગૃહસ્થધર્મનું મહત્ત્વ સવિશેષ હતું અને ગૃહસ્થાશ્રમના બે સ્તંભો સમાન પતિ અને પત્નીનું મહત્ત્વ પણ સમાન હતું. આટલી સુંદર સમાજ વ્યવસ્થાને કારણે સમાજમાં સ્વૈરાચાર નું પ્રમાણ પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં નહીંવત્ હતું. બ્રહ્મજ્ઞાનની શિક્ષા માટે ઋષિઓના અકસ્માત્ આગમનના અવસરે કૈકય અશ્વપતિ તેઓને કહે છે,[૨૨]

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

न नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

અર્થાત્ મારા રાજયમાં કોઈ ચોર, અસંસ્કારી, મદ્યપાન કરનાર કે અવિદ્વાન્ નથી. કોઈ સ્વૈરી પુરુષ પણ નથી તો સ્વૈરિણી સ્ત્રી તો ક્યાંથી હોય ?

આવા ઉત્તમ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન સમ્માનનીય જ હોય તે નિઃશંક છે. આ કારણે જ તે સમયે કન્યા ભ્રુણ હત્યા, સતીપ્રથા, પડદાપ્રથા જેવાં દૂષણો તો નહોતાં પણ વિધવા વિવાહ પણ માન્ય હતા. ઋગ્વેદ સ્ત્રીને મૃતક પાછળ આંસુ વહેવડાવવાનું છોડી પુનઃ આભૂષણોથી યુક્ત બની સધવા બનવાનું કહે છે.[૨૩]

સ્ત્રીઓના આટલા મહત્ત્વપૂર્ણ સામાજિક દરજ્જા છતાંય મહદ્અંશે સ્ત્રીઓને વેદાધ્યયનના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવતી તેની પાછળ તેનું સંતાનોત્પત્તિ નું મુખ્ય કર્તવ્ય કારણભૂત હોઈ શકે આ ઉપરાંત ૧૪ થી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે વિવાહ થઈ જવાથી સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન ન થાય જેથી અશુદ્ધોચ્ચારણનો દોષ સર્જાય જે તે સમયમાં સ્વીકાર્ય નહોતું.[૨૪] આમ છતાં સ્ત્રીઓને વેદાધ્યયનનો અધિકાર નહોતો જ તેમ કહેવું વધારે પડતું ગણાશે કારણકે વૈદિક મંત્રોનું દર્શન કરનારા ઋષિઓની સાથે લગભગ ૨૦ જેટલી ઋષિકાઓના નામો પણ મળે છે.[૨૫] લોપામુદ્રાએ અગત્સ્ય ઋષિની સાથે મળીને પહેલા મંડળના ૧૭૯ જેટલાં સૂક્તો રચ્યાં હતાં.

'સંસ્કારપ્રકાશ' નામના ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત સ્મૃતિ વચન અનુસાર આ સમયમાં કન્યાઓ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતી અને તે ઓને અધ્યાપન અને વેદાધ્યનનો અધિકાર હતો.[૨૬]

આ કાળમાં સ્ત્રીઓનું ગૃહિણીરૂપ વિશેષ સમ્માન્ય હોવા છતાં જે સ્ત્રીઓ સ્વૈચ્છિક રીતે અપરિણીત રહી વિદ્યાધ્યયન કરવા ઈચ્છતી હોય તો તેમ કરવાનો તેમનો અધિકાર રહેતો. જે સ્ત્રીઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરી લગભગ ૯ વર્ષો સુધી લલિત કળાઓ, ધાર્મિક વિધિ વિધાનો વગેરેનો અભ્યાસ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી તેઓને 'सद्योद्वाहा' કહેવાતી અને જે સ્ત્રીઓ બ્રહ્મના ચિંતનમાં પોતાનું સમગ્ર જીવન વ્યતીત કરતી તેઓને 'ब्रह्मवादिनी' કહેવાતી.[૨૭] ગાર્ગી, મૈત્રેયી આદિ ઉપનિષદ્ કાળની જાણીતી બ્રહ્મવાદિનીઓ હતી.

આ ઉપરાંત અધ્યાપન કરાવનાર સ્ત્રી આચાર્યાઓને 'ઉપાધ્યાયા' કહેવાતી (ઉપાધ્યાયની પત્નીને 'ઉપાધ્યાયાની' કહેવાતી) તો આપિશલિનું વ્યાકરણ ભણનાર કન્યાઓ 'आपिशला' કહેવાતી.[૨૮] બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પતંચલની પત્ની અને પુત્રી બંને માટે 'गन्धर्वगृहिता'[૨૯] એવો શબ્દ વપરાયો છે જેનો અર્થ શંકરાચાર્યએ 'જ્ઞાનવતી' એવો કર્યો છે.

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ।। (ઋગ્વેદ ૧.૩.૧૧) એ ઋચાનું વિવેચન કરતાં 'શ્રુતિ વિચાર સપ્તક'[૩૦] ત્રણ બાબતોને દર્શાવે છે.

૧. સ્ત્રીઓએ મધુર તથા સત્ય વચન બોલવું અને બીજાઓને તેમ કરવા પ્રેરવાં.

૨. પતિ તથા અન્ય લોકોને સલાહ આપવી.

૩. યજ્ઞાદિનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ઋગ્વેદમાં અન્યત્ર પણ સરસ્વતી (વિદુષી સ્ત્રી)ને આ જ અર્થમાં સંબોધાઈ છે.[૩૧]

વળી, પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર સીતાયાગ, રૂદ્રયાગ અને રૂદ્રબલિ જેવા યજ્ઞો કરાવવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓનો છે તેમ જણાવે છે.[૩૨] તો સ્વગૃહે સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર રીતે યજ્ઞ કરતી તવો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.[૩૩]

આ રીતે વૈદિક નારીનું ગૃહસ્વામિનીની સાથે સાથે વિદુષી તરીકેનું મહત્ત્વ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ છે. તેવી જ રીતે પૈતૃક વારસાની અધિકારિણી તરીકે તેમને સર્વથા નકારી શકાય તેમ પણ નથી. આ કાળમાં પતિને ન પામેલી અને પિતૃગૃહે રહેતી પુત્રીનો પિતાની સંપત્તિમાં ભાગ મેળવવાનો અધિકાર રહેતો.[૩૪] તે જ રીતે અભ્રાતૃકા કન્યા પોતાના પિતાની સંપત્તિની વારસ ગણાતી. જો કે આમ કરતાં તેણીનો પુત્ર તેણીના પિતાને પિંડદાન કરશે તેવી શરત માન્ય રાખવી પડતી.[૩૫] અલબત્ત, પરણેલી ભ્રાતૃકા (जामि) કન્યા પિતાની સંપત્તિમાં હક્ક ધરાવી શકતી નહીં.

પત્ની તરીકે તે પતિની સંપત્તિમાં હક્કદાર રહેતી. પતિએ પત્ની માટે ધનની કાયમી ગોઠવણ રાખવી પડતી. જો તે બીજા લગ્ન કરે તો પહેલી પત્નીના ભરણપોષણની સંપૂર્ણ જવાબદારી તેની જ રહેતી. વૈદિક સાહિત્ય પરિણીત સ્ત્રીને વારસાની હક્કદાર ગણવામાં ઘણે અંશે અવઢવમાં હોય તેમ જણાય છે પણ લગ્ન સમયે મળેલા ધનની હક્કદાર તો સ્ત્રીને જ ગણાવાઈ છે.[૩૬] પુત્રવતી વિધવાઓનો પતિની સંપત્તિ પણ કોઈ અધિકાર નહોતો. નિયોગ પ્રથાને લીધે ખૂબ ઓછી સંખ્યામાં જોવા મળતી આવી અપુત્રા સ્ત્રીઓ આવો હક્ક મેળવી શકતી.[૩૭]

આમ, સમગ્રતયા જોતાં એવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે વેદકાલીન સમાજ, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની બાબતમાં, ખૂબ પ્રગતિશીલ હતો. આ કાળમાં સ્ત્રીઓના મહત્ત્વને સ્મૃતિકાળના સંદર્ભમાં મૂલવવો યોગ્ય નથી. તેના માટે તો સ્વયમ્ વેદોનો જ આધાર લેવો પડે. અને તો જ આ ગવેષણાને તેના યોગ્ય અંત તરફ લઈ જઈ શકાય.

સંશોધનપત્રનો સાર

ભારતીય સમાજમાં નારીના મહત્ત્વ વિશે પાશ્ચાત્યોએ પ્રારંભ કરેલી ગવેષણા હજુ અવિચ્છિન્ન છે. આગવેષણાને વધુ આગળ વધારવી હોય તો વેદોનું પુનરન્વેષણ કરવું પડે. વેદોના અભ્યાસ પરથી એ વાત ઘણે અંશે સ્વીકાર્ય બને છે કે વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થાનઅને મહત્ત્વ વિશે પૂરતી સ્પષ્ટતા હતી. માતા, પત્ની અને પુત્રી એ ત્રણેય સ્વરૂપે સ્ત્રી સમ્માનનીય હતી. ગૃહસ્વામિની સ્વરૂપે સ્ત્રીનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત હતું. ગૃહસ્વામિની સ્વરૂપે વૈદિક નારી માત્ર પતિના જ નહીં વરન્ સંપૂર્ણ પરિવાર અને સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રવૃત્ત રહેતી. વળી વૈદિક સમયમાં સ્ત્રી પતિની દાસી નહોતી પણ મિત્ર હતી. વિવાહ સમયે કન્યાની મરજી જરૂરી ગણાતી. સ્ત્રીની પુરુષ પ્રત્યે જે જવાબદારી હતી તેટલી જ પુરુષની સ્ત્રી પ્રત્યે પણ હતી. આટલી સુંદર સમાજ વ્યવસ્થાને કારણે સમાજમાં સ્વૈરાચાર નું પ્રમાણ પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં નહીંવત્ હતું.

સ્ત્રીઓને વેદાધ્યયનના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવતી આમ છતાં સ્ત્રીઓને વેદાધ્યયનનો અધિકાર નહોતો જ તેમ કહેવું વધારે પડતું ગણાશે. આ કાળમાં સ્ત્રીઓનું ગૃહિણીરૂપ વિશેષ સમ્માન્ય હોવા છતાં જે સ્ત્રીઓ સ્વૈચ્છિક રીતે અપરિણીત રહી વિદ્યાધ્યયન કરવા ઈચ્છતી હોય તો તેમ કરવાનો તેમનો અધિકાર રહેતો. આ રીતે વૈદિક નારીનું ગૃહસ્વામિનીની સાથે સાથે વિદુષી તરીકેનું મહત્ત્વ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ છે.

તેવી જ રીતે પૈતૃક વારસાની અધિકારિણી તરીકે તેમને સર્વથા નકારી શકાય તેમ પણ નથી. આમ, વૈદિક સમયમાં નારી સમ્માનની ભાવના વિશેષરૂપે પ્રતિષ્ઠિત હતી તેનો નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી તેવું દર્શાવવાનો આ સંશોધનપત્રનો વિષય છે.

१ जायेदस्तम् । ऋ. वे. ३.५३.४

२ अर्धो ह वा एष आत्मनो यत्पत्नी । श. ब्रा. ५.२.१६ गृहाः वै पत्न्यै प्रतिष्ठाः ।

३ अयज्ञो वा एषः योऽपत्नीकः । तै. ब्रा. २.२.२६, ऐ. ब्रा. ३.७.१

४ अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखाः । મહાભારત શાંતિપર્વ

५ रघुवंशे प्रथम श्लोकः ।

६ અથર્વવેદ ૧૪.૨.૨૭

७ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्याजरदष्टिर्यवासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ।। ऋ. वे. १०.८५.२७

८ ऋ. वे. १.६२.११, ३.१८.२, ४.५८.८, ८.२६.३

९ इहेमाविन्द्र संनुद चक्रवाकेव दंपती ।
प्रजयेनौ स्वस्तकौ विश्वमायुर्व्यश्नुताम् ।। અ. વે. ૧૪.૨.૬૪

१० Status of women in Vedic Times by Dr. Leela Samtani, Maharshi Academy of Vedic Science P. 51

११ सखा सप्तदा भव ------ संव्रता समुचित्तान्यकरवम् ।। એજન પૃ. ૪૭

१२ 'वैदिक साहित्य और संस्कृति' લે. પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય, ૫મું સંસ્કરણ પૃ. ૪૨૧
१३ तयोपप्रतारय यो वरः प्रयिकाम्यः । અથર્વ ૨.૩૬.૫
१४ અથર્વ ૧૪.૧.૯
१५ એજન ૭.૨૦.૫
१६ એજન ૧૪.૨.૩૧
१७ એજન ૧૪.૨.૩૯
१८ એજન ૧૪.૨.૪૩
१९ એજન ૭.૩૫.૪
२० એજન ૭.૩૮.૪
२१ એજન ૧૪.૧.૩૧
२२ 'वैदिक साहित्य और संस्कृति' पृ. ४२६
२३ ઋ. વે. ૧૦.૧૮.૭
२४ Status of women in Vedic Times पृ. १००
२५ એજન પૃ. ૩૬
२६ पुराकल्पे कुमारिणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवंदनं तथा ॥
२७ 'वैदिक साहित्य और संस्कृति' पृ. ४२४, ४२५
२८ आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी । મહાભાષ્ય Vol. २, पृ. २०५
२९ બૃ. ઉપ ૩.૩.૧, ૩.૭.૧
३० 'શ્રુતિ વિચાર સપ્તક' સં. ડો. વિષ્ણુદત્ત રાકેશ
પ્રકાશક : શ્રી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ અનુસંધાન પ્રકાશન કેન્દ્ર, હરિદ્વાર, ૨૦૦૧, પૃ. ૪૭૮
३१ ઋ. વે. ૧.૩.૧૦–૧૨, ૧૦.૧૭.૭–૯
३२ પાર. ગૃ. સૂ. ૨.૧૭, ૩.૮–૧૦
३३ ઋ. વે. ૫.૨૮.૧
३४ એજન ૨.૧૭.૭
३५ न जामये ----- ऋन्धन् । એજન ૩.૩૧.૨
३६ Status of women in Vedic Times પૃ. ૭૫
३७ એજન પૃ. ૭૬

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

વાર્તાકાર તરીકે ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફની તુલના

–ડો. કનૈયાલાલ .એલ. પટેલ
પ્રિન્સીપાલશ્રી
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિદ્યાનગરી,
હિંમતનગર જિ. સા. કાં–૩૮૩૦૦૧

ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફ બંને સમકાલીન વાર્તાકારોએ વાર્તાકારોએ મલયાનિલ પછીની ટૂંકીવાર્તાને જુદો જ વળાંક આપવાનું ઐતિહાસિક કર્તવ્ય બજાવ્યું હોવાથી અને પોતપોતાની કલાદ્રષ્ટિથી તેમજ જીવનદ્રષ્ટિ થી એક જ સમય મર્યાદામાં રહીને ટૂંકીવાર્તાના કલેવર પર પ્રભાવક અસરો પાડી હોવાથી આ બંને સમર્થ સમકાલીન વાર્તાકારોને સ્વ. ચૂનિલાલ મડિયાએ ' બળિયા જોદ્ધા બે ' કહીને બિરદાવ્યા છે.

ટૂંકીવાર્તાને 'તણખો ' કહીને (Spark) ટૂંકીવાર્તાની સાચી સમજ તરફ દોરી જનાર ધૂમકેતુ જ. તણખામંડળના વિવિધ ભાગોમાં શરૂ થયેલો ધૂમકેતુનો વાર્તાવિહાર દોઢેક ડઝન વાર્તાસંગ્રહોમાં ૫૦૦ જેટલી વાર્તાઓ સુધી વિસ્તર્યા ટૂંકીવાર્તા સાથેનું સંવનન ધૂમકેતુએ લગભગ છેલ્લી ઘડી સુધી કર્યું છે. અને ટૂંકીવાર્તાના પ્રજાપતિ તરીકેનું યોગ્ય બિરુદ પ્રાપત કર્યુ છે.

જયારે એમના જ સમકાલીન રા.વિ. પાઠકે એમની વાર્તાઓ દ્વિરેફની વાર્તાના ત્રણ ભાગમાં ચાલીસ (૪૦) વાર્તાઓ પણ એટલી જ વજનદાર છે.

ધૂમકેતુ પાસે ભર્યુ ભર્યુ હૃદય પડયું છે. એ હૃદયમાં માનવીની માનવતાનો, ઉદાત્તતાનો ભર્યો ભર્યો રણકાર છે. જીવનની ઉન્નત ભાવનાઓનો ગગનવિહાર કરવાનો એમને સવિશેષ ફાવે છે, ભાવે છે. આથી જ ભાવનાની ઘેરી રંગરેખામાં સજે થયેલી તોફાની ભાર્યા સાવિત્રી, કોચમેન, અલીડોસા, ભૈયાદાદા, પારઘી સોહન, મસતાનો આનંદ મોહન અને મસતાની દુલારી, તાજની કન્યા સિતારા અને વિધુશેખર, મશહુર ગવૈયા ને વાઘજી મોચી,જુમો ભિસ્તી ને ભીખુ ભીખારીની ભાવનાથી ભીની ભીની પાત્ર સૃષ્ટિ તણખામંડળમાં આલેખાઈ છે. નકકર વાસ્તવિકતાની રેતાળ ભૂમિ પર તરફડતાં, ભાવના સૃષ્ટિનાં મીન જેવા ધૂમકેતુના પાત્રો વેવલાં લાગે તેટલી હદ સુધી ઉર્મિમયતા લઈને વાર્તામાં અવતાર ધારણ કરે છે. રંગરૂપ દેશવેશ, ન્યાત–જાત–ભિન્ન ભિન્ના હોવાં છતાં એમના આત્મગુણો, એ સૌ એક જ માટીના બન્યા હોય તેવા ' જુજવે રૂપે ' પણ અંતે તો ' હેમનું હેમ ' જેવા પ્રતીત થાય છે પાત્રોની આ આંતરીક એકવિધતા કેટલીકવાર કંટાળો જન્માવનારી બને છે. જીવન જીવવાનું બળ લગભગ હારી બેઠાં હોય તેવાં, દુનિયાની દોરંગી લીલામાં કયાંય પોતાનું સ્થાન જોઈ ન શકે તેવાં (વાઘજી, જુમ્મો,અલી) લાગે છે.

ત્યારે દ્વિરેફની નવલિકાઓનાં પાત્રોમાં વાસ્તવિકતાનો ડર નથી. વિષકતાનો થાક નથી. જીવન જીવવાનું બળ છે. સરકારી નોકરને સતીનો પતિ, જક્ષણીનો ઉપાસક રસોઈઓ, ખેમીને ઘનિયો, રજનું ગજ કરતો સમાજ, મુકુંદરાય, તેજી, ' શો કળજગ છે ના ' ની બાળસૃષ્ટિ, ' સાચો સંવાદ ' નાં નાયક–નાયિકા, પ્રથમ ઈનામ વિજેતા હરજીવન અને નવે અવતારે આવેલ ઝમકુ ડોશી– આ સૌ પાત્રો આપણી આસપાસની વાસ્વવિકતા સૃષ્ટિનાં પાત્રો છે. એ સૌ માંય વિષમતાઓ છે, પણ જીવનની હારની કબૂલાત નથી, વળી કોઈનામાં ભાવના વિહારનાં ઉંચા ગિરિશૃંગો પણ નથી. ભાવનામયતાના તીવ્ર ઉદ્‌ગારો પણ નથી કે નથી ધૂનીપણાની કલ્પનાપ્રચૂર વળગણ. આ ધૂળધોયાં પાત્રોને એમની પોતીકી વિશિષ્ટતાઓ છે, તેથી વિવિધતા ખીલી રહે છે. ધુમકેતુ પાત્રોનાં હૈયાં ખોલીને પ્રગટ કરવામાં રસ લે છે, તો દ્વિરેફને રસ છે પાત્રના માનવ વ્યાપારની સૃષ્ટિમાં. દ્વિરેફનાં પાત્રો કેળવાયેલાં હોય છે. અને ખાસ નહીં ભણેલી સ્ત્રીઓ પણ સમકાલીન બનાવો, કળા, સાહિત્ય–વગેરેની ચર્ચાઓ, ઉંચી બૌધ્ધિક સપાટીએથી કરી શકે છે. નાયકો–વકીલો શિક્ષક કે લેખક જેવા વર્તુળમાંથી પસંદગી પામે છે. ધૂમકેતુની

પાત્રસૃષ્ટિ અર્વાચીન હોવા છતાં ય પૌરાણિક લાગે છે. અને દ્વિરેફની પાત્રસૃષ્ટિ આપણી આસપાસના જગતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

ધૂમકેતુને પ્રસંગ નિરૂપણમાં ઘેરા રંગો ઉપસાવવાની ટેવ છે. આ પ્રમાણે ' જુમો ભીસ્તી, ' ' મદભર નૈના,' હૃદય પરિવર્તન ' આદિ કથાના પ્રસંગો તરત સ્મરણે ચડી આવશે. પ્રાસંગિક ઔચિત્ય, કથાવસ્તુ સાથેનો પ્રસંગનો અવિનાભાવિ સંબંધ–આદિ કલાતત્વો ધૂમકેતુના પ્રસંગનિરૂપણમાં જળવાયાં છે. ' સામંતના બહારવટાની કથા ' માં ને ' હૃદય પરિવર્તન ' માં પ્રસંગોની નજાકત જોવા મળે છે. આવા પ્રસંગોમાં ધૂમકેતુની કલ્પનાશિલતા, કાવ્યછાયા અને કરૂણતા – ત્રણેનો ત્રિભેટો રચાતો હોય છે. આવુ જયારે નથી બનતુ ત્યારે પ્રસંગો નહીં, કથા કથળી જાય છે. જેમ કે ' એકભૂલ ' ના અંતનો પ્રસંગ, ' કેસરી વાઘા ' નો અંત ભાગ.

જયારે દ્વિરેફને પ્રસંગ કરતાંય પરિસ્થિતિઓમાં વિશેષ રસ છે. કથામાં કશું જ બનતુ ન હોય અને છતાં કથા હોય એ દ્વિરેફની લાક્ષણિકતા છે. 'એક પ્રશ્ન, ' જમનાનું પુર, ' કપિલરાય'– વાર્તાઓ આનાં ઉદાહરણો છે. પરતુ પ્રસંગયોજના પણ એમને ફાવે છે ખરી. દા. ત. મુકુંદરાય, ખેમી અને જક્ષણીના પ્રસંગો કલાકારની સૂક્ષ્મસૂઝથી આલેખાયેલા લાગે છે. સ્થૂળ બનાવોમાં દ્વિરેફને રસ નથી, એમને રસ છે ચર્ચામાં, માનવ સંચલનોમાં અને માનવ સ્વભાવની કેટલીક હાસ્યજનક લાક્ષણિકતાઓમાં આ કારણ જ એમની મોટાભાગની વાર્તાઓ વાર્તા થવાને બદલે વાતો થઈને ઉભી રહે છે. દ્વિરેફમાં ઘટનાઓ બનતી નથી, ગોઠવાય છે. પ્રસંગો રજૂ થતા નથી ચર્ચાય છે. તેથી ઘણીવાર કથાનું પોત પાતળુ થઈ જાય છે અને એનો રસ સૂકાવા લાગે છે. એક પ્રશ્ન, સાચી વાર્તા, કપિલરાય, સાચો સંવાદ, વાર્તાઓને આ દ્રષ્ટિએ જોવા જેવી છે. સમકાલીન બનાવો અને વિચારોની ચોવટ મૂકીને દ્વિરેફ જયારે વાર્તાકાર થાય છે, બૌધ્ધિક સ્તર પરથી, ભાવનાના સ્તર પર પગ માંડે છે. ત્યારે ખેમાના, રઘુનાથ ભટ્ટના જીવનના હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગો સુરેખ થઈને ઉભા રહે છે. બૌધ્ધિક દ્રષ્ટિએ જીવનને જોનાર દ્વિરેફ ભલે મંગલ મર્મ રજૂ કરે અને ધૂમકેતુની મોં ભાગી નાખે તેવી મીઠાસને પડછે સ્વાદ ફેરની લિજજત આપે. પરંતુ આત્માની તરસ તો ધૂમકેતુ જ છીપાવશે, દ્વિરેફ નહીં એમની ઉત્તમોત્તમ વાર્તામાં પણ (ખેમી, મુકુંદરાય) દ્વિરેફનો બુધ્ધિસંયમ, લાગણીની તીવ્રતાની ધાર કાઢવામાં ઉણો ઉતરે છે, ત્યારે ધૂમકેતુમાં એ ધાર એટલી બધી નીકળી જાય છે કે એમની તમામ સૃષ્ટિ અપાર્થિવ થઈ રહે છે.

ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં આંતર–બાહય સંઘર્ષ, સંસ્કૃતિસંઘર્ષ તેમજ ભાવના વાસ્તવિકતાનો સંઘષ આછાઘેરા રંગમાં જોઈ શકાય છે. વીતેલી સંસ્કૃતિનું કરૂણગાન સંભળાવતા ધૂમકેતમાં નિરાશા, હતોત્સા અને ભગ્નતાનું વાતાવરણ જામે છે. સામંતનો આંતર–બાહય સંઘર્ષ, આમ્રપાલીનો આંતરસંઘર્ષ, વાઘજી, ભૈયાદાદા અને અલીકોચમેનનો ભાવના અને વાસ્તવિકતાનો સંઘર્ષ યાદ આવ છે. ' પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ' અને ' હૃદયપરિવર્તન ' નવલિકાઓ સંઘર્ષની લગભગ અનુપસ્થિતિ છે.તેમની વાર્તામાં સંપષ નહિવત આવે છે. ' ખેમી ' માં પણ આ તત્વ પાંખુ છે. ' મુકુંદરાય ' માં ફકત બે પેઢીની ભાવનાઓનો સંઘર્ષ રજૂ થયો છે.

ધૂમકેતુને યાંત્રિકયુગ માટે સૂત્ર છે. તેથી વિવિધ પ્રકારનું ચિંતન ' પોષ્ટઓફિસ ', ' ભૈયાદાદા', ' અખંડજયોત', ' કેસરીવાઘા ' અને ' પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ' માં ડોકિયાં કરે છે. કયાંક કયાંક તો વાર્તાને આવશ્યક એવાં ચિંતનોનાં થીગડા ચોટયાં છે. તો કયાંક કયાંક તો પ્રગટ બોધ આપવાની સ્થિતિ સુધી વાર્તાકાર ગયા છે. અને શિક્ષક થઈ રહયા છે. વાસ્તવિકતા અને સમકાલીનના પ્રશ્નો ભકિત ગઈ છે, ત્યારે કલા અભડાઈ છે.

દ્વિરેફ અધ્યાપક છે, નિરીક્ષક છે, વિવેચક છે તેથી સમકાલીન પ્રશ્નો વિચારધારાઓ– વગેરેની ' રનીંગ કોમેન્ટ્રી ' વાર્તાઓ છૂટે હાથે વેરે છે. અસહકાર સાહિત્યમાં ચોરી, સ્ત્રી પુરૂષ સમાનતા, નવોદિતોની ઝંખના, કલા વગેરેની ચર્ચાઓ જોવા મળશે. આ બધી અધ્યાપક પ્રવૃતિ છે. પોતાના દ્રષ્ટિકોણથી વિપરિત સ્થિતિને સ્વીકારવા બે માંથી એકેય વાર્તાકાર રાજી નથી. ફેર માત્ર એટલો કે

ધૂમકેતુ આકળા થઈને ઉગ્ર થઈ જાય છે અને દ્વિરેફ ફિલસૂફની તટસ્થતાથી હઈવાશથી હસીને રહી જાય છે.

ધૂમકેતુ કરતાં દ્વિરેફમાં સમકાલીનતા વિશેષ સાકાર થઈ છે. તેમની વાતો ગુજરાતના તસ્કાલીન જીવનની તરતી વાતો છે. તેથી કલ્પનાનો આશ્રય દ્વિરેફને બહુ ઓછો લેવો પડે છે. કલ્પનાની લાંબી ત્રિજયાનું ઉંડાણ તો ધૂમકેતુમાં છે. દ્વિરેફની બુધ્ધિનિષ્ઠાએ એમને એક તરફથી સંયમી બનાવ્યા છે, તો બીજી તરફથી એમની વાર્તાઓને ઉત્કટ થતી અટકાવી, તીવ્રતા મોળી કરવાનો દોષ વહોર્યો છે. ધૂમકેતુની હૃદયભકિત ચેતલપણા સુધી લંબાઈ છે.

બંનેની આ પ્રકૃતિને કારણે ધૂમકેતુની વાર્તાઓની બાની કાવયમય છે, દ્વિરેફની નહી. ધૂમકેતુ એટલે ' મદભરનૈયા ' દ્વિરેફને એવા નયન ન હોય અને તેથી ' પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ', ' આમ્રપાલી ', ' સોનેરીપંખી ' ના લખલખતા વાતાવરણને તોલે દ્વિરેફની એકેય વાર્તા ઉભી નહી રહો શકે. હા, ' જમનાનું પુર ' માં ' કીડી કે પાંવમે પાયલ ' બાજે છે ખરાં. વાતાવરણને કાવ્યનું અવિભાજય અંગ બનાવવાની કળા ધૂકકેતુને વરી છે. દ્વિરેફતો રસ જમાવટ માટે ટૂચકાઓ અને દ્રષ્ટાંતો મુકે છે. દા. ત. ' એક પ્રશ્ન ' માં કર્ણનું દ્રષ્ટાંત અને ' મુકુંદરાય ' માં વિમળશાનું દ્રષ્ટાંત, તો આંખને ભીની કરવાનું દ્વિરેફને ફાવે નહી. એ તો મરક મરક હસ્યા કરે, કટાક્ષ ફેકતા રહે, એમની આંખોમાં ટિખળ ઉછળવાનું રહે, દાંમ્પત્યની વાર્તાઓમાં હળવો શાંત મિશ્રિત શૃંગાર દ્વિરેફને વિશેષ પ્રિય છે.

દ્વિરેફની વાતોને કોઈ નિશ્ચિત પ્રારંભ નથી એ ગમે ત્યાંથી શરૂ થઈ શકે, જેમકે ' રજનું ગજ ' , ' સાચી વારતા ', કપિલરાય. તેથી એમની વાર્તાઓમાં અંત પણ ચુસ્ત નથી એટલે કે સંવિધાનનું પોત પાતળું છે. ('મુકુંદરાય' અને ' ખેમી ' સિવાય) કટાક્ષ અને વિનોદને લીધે જ એમની વાર્તાઓ જીવી જાય છે, જયારે ધૂમકેતુમાં સુરેખ આકાર, આદિ–મધ્ય અને અંતની સુશ્લિષ્ટતા આકર્ષક છે., જેમને ' સોનેરી પંખી ', ' હૃદયપરિવર્તન ', ' અરીસો ', વગેરે વાર્તાઓ જો કે ' એક ભૂલ ' અને હૃદયદર્શન કથળેલી વાર્તાઓ છે.

ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં વિષય, માનવહૃદયના ઉદાત્તભાવોની આસપાસ ફરનારા છે. પ્રેમ, સ્વાર્પણ, બલિદાન, ત્યાગ, વિલાસ, કલાશોખ વગેરે વાર્તાઓમાં આવે છે. દ્વિરેફને રસ દાંમ્પત્યમાં છે. દા.ત. ' ખેમી ', ' જક્ષણી', ' સાચો સંવાદ ' વગેરે વાર્તાઓ. મંગલત્રિકોણનો આ કવિ પ્રસન્ન દાંમ્પત્યનો કાર પણ છે. દ્વિરેફની વાર્તાનું વિશ્વ ધૂમકેતુના વિશ્વ જેટલું વિશાળ નથી લાગતું.

જીવનને જોવાના વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ ધરાવતા, આ બંને વાર્તાકારોની જીવન વિભાવના ભિન્ન ભિન્ન છે. ' શેષ ' ની દર્શન વાર્તાકારોની જીવન વિભાવના ભિન્ન ભિન્ન છે. ' શેષ ' ની દર્શન સૂઝ ' સ્વેરવિહારી' નો મર્મ, વિવેચનનું તાટસ્થ્ય, તર્કશાસ્ત્રીના અભ્યાસનું તર્કબધ્ધ સંકલન, મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીનું ભાવ પૃથ્થકરણ આ બધાં તત્વો, દ્વિરેફની વાર્તાનું ઘાટ ઘડતર કરનારાં છે. તો કવિની કલ્પના, સંસ્કૃતિ ભકતની સંસ્કારેષણા, મદભર મિજાજની મસ્તી, જીવનના ઉપાસકની પૌઢી અને ભાવના વિહારીની રમણા ધૂમકેતુની વાર્તાઓને ઘડનારાં બળો છે. ધૂમકેતુ સ્વપક્ષના પક્ષપાતી ખરા., દ્વિરેફમાં સ્વપક્ષ અને પ્રતિપક્ષ–બંનેમાં સમભાવ છે.

પણ તુલનાને આ સિધ્ધાંત સાહિત્યમાં બહુ ઠીક નથી. દરેકને આગવી વિશિષ્ટતા છે., એટલે બંનેને પરસ્પરના પ્રેરક વાર્તાકાર માનીએ તો કશું ખોટું નથી, જો કે કેટલાક માને છે કે ધૂમકેતુની મીઠાશને પડ છે. દ્વિરેફ આવ્યા એટલે જામી ગયા. બાકી ધૂમકેતુ ન હોત તો કદાચ દ્વિરેફની હસ્તી ન હોત– આ છેડાના અભિપ્રાય સુધી આપણે જઈ શકીએ નહીં, પરંતુ ટૂંકીવાર્તાની ઉપાસના દ્વિરેફ કરતાં ધૂમકેતુમાં વિશેષ છે. અને ઐતિહાસિક સત્ય છે. દ્વિરેફ પોતે જ વાર્તાલેખનને પોતાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ માની નથી, જયારે ધૂમકેતુની તો એ જીવન આરાધના છે. ગમે તેમ પણ બંનેની વાર્તાસૃષ્ટિએ ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યને સમુદ્ર કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. એ ધ્યાનમાં લઈએ તો મડિયાએ આપેલ ઓળખ બહુ સાચી લાગશે. ?

અનુવાદકળા

પ્રા. ભીખાભાઈ ગો. સોલંકી
કા.આચાર્યશ્રી સૌરભ આર્ટ્સ કોમર્સ કોલેજ,
મુ. વિસણવેલ, તા.માળિયા હાટીના, જિ. જૂનાગઢ

પ્રસ્તાવના :

અનુવાદ શબ્દ હિંદી અને અન્ય કેટલીક ભારતીય ભાષામાં પ્રયોજાય છે. અનુવાદ માટે 'ટેન્સ લેશન' શબ્દ પ્રયોજાય છે. આ શબ્દ ફ્રેન્ચ શબ્દ 'ટેન્સ લેટર' માંથી ઉદ્દભવ્યો છે. આનો વ્યુત્પતિમૂલક અર્થ છે પરિવહન એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાનબિંદુ સુધી લઈ જવું.

અનુવાદ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ છે. અનુ ઉપસર્ગ છે. વદ્ કહેવું વાદ–કથન અનુ એટલે ફરીથી અથવા પુનઃ આથી અનુવાદનો શબ્દાર્થ છે. પુનઃકથન સ્પષ્ટ છે કે એક ભાષામાં કહેલી વાત બીજી ભાષામાં ફરીથી કહેવી એ અનુવાદ છે. કહેવાને બદલે લખવી એ લેખિત અનુવાદ છે અને કહેવી એ મૌખિક છે.

અનુવાદનો અર્થ વ્યાખ્યા :

ભારતીય ભાષાઓમાં 'અનુવાદ' અન્ય કેટલાય પર્યાય શબ્દો પ્રયોજાય છે. 'અનુવાદ (ગુજરાતી), અનુવાદ (આસામી), અનુવાદ (હિન્દી) તર્જુમો, (ઉર્દૂ) (તરજૂમો) .

અનુવાદમાં બે ભાષા હોવી જરૂરી છે. આ બન્ને ભાષાઓને અનુવાદ વિજ્ઞાનમાં 'સ્રોતભાષા' અને 'લક્ષ્યભાષા' નામ આપવામાં આવ્યાં છે. જે ભાષાનું સાહિત્ય ભાષાંતર થાય તે સ્રોતભાષા અને જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય તે લક્ષ્યભાષા.

અનુવાદની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે.

વ્યાખ્યા

અનુવાદની ચર્ચામાં જેમ સ્રોતભાષા અને લક્ષ્યભાષા બે ઘટક છે તેમજ અર્થ અને સ્વરૂપનું પણ તત્ત્વ છે. સ્વરૂપનો સંબંધ શિલ્પ સાથે છે. આવી સંકલ્પનાઓના આધાર પર અનુવાદની અનેક પરિભાષાઓ કરવામાં આવી છે. કેટલીક પ્રસિધ્ધ પરિભાષા અને તેનું મહત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે.

અનુવાદના મૂળ ભાવોને જાળવીને તેને બીજી ભાષામાં રજૂ કરવું.

લેખકે જે કંઈ કહ્યું છે. અનુવાદકે તેનો અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો જ છે જે રીતે જે પ્રકારે કહ્યું છે તેના પરિપાલનનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મેથ્યુ આર્નોલ્ડ : 'અનુવાદ એવો હોવો જોઈએ કે જેનો એવો પ્રભાવ પડવો જોઈએ કે જે મૂળ કૃતિને વાંચતા પહેલા શ્રોતાઓ પર પડયો હોય.

ભોલાનાથ તિવારી એ અનુવાદની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે. ''એક ભાષામાં વ્યકત વિચારોને યથા–સંભવ સમાન અને સહજ અભિવ્યકિત દ્વારા બીજી ભાષામાં વ્યકત કરવાનો પ્રયાસ એ અનુવાદ છે.''

નવલરામ ''પૂર્ણ ગુણવત્તાવાળુ તો કયાંથી પણ સારું કહેવાય તેવું ભાષાંતર કરવું બહું અઘરું છે. નવો ગ્રંથ લખવા કરતાં પણ ભાષાંતર કરવું એ અનુભવી વિદ્વાનો વધારે વિકટ ગણે છે.''

ઉમાશંકર : "મૂળ ભાષામાં કલાકારની પ્રતિભાની જે મુદ્રા હોય છે તે બીજી ભાષામાં ઉપસાવવી શકય નથી. શકય તો એટલું જ છે કે મૂળ કલાકૃતિની વધુમાં વધુ નજીકની કૃતિ આપવી"

અનુવાદની ઉપયોગિતા :

વિશ્વમાં અનેક ભાષાઓ પ્રયોજાય છે. એમાંથી ઘણી ભાષાઓ જેવી છે. જેનું સાહિત્ય ઘણું સમૃધ્ધ છે. કોઈપણ વ્યકિત માટે એ સંભવી ન શકે કે તે બધી જ ભાષા શીખીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેથી તેને અનુવાદનો આશ્રય લેવો પડે છે. ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં સાહિત્યનું જ્ઞાન પોતાની ભાષામાં હોવું જોઈએ.

દુનિયાના દેશોની ભાષા, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, સામાજીક, રાજનૈતિક–આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક પરિવેશથી પરિચિત થવું હોય તો એ અનુવાદ દ્વારા જ સંભવી શકે.

અનુવાદના કારણે જ એક પ્રજા બીજી પ્રજાના સંપર્કમાં આવે છે. અનુવાદ બે સંસ્કૃતિને જોડે છે જગતના વિચારગ્રંથો અને સાહિત્યગ્રંથોનું પરિશીલન અનુવાદથી જ થઈ શકે. અનુવાદને કારણે જ પત્રકારત્વની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. અને દુનિયાના સમાચાર પત્રો પોતપોતાના પ્રદેશની ભાષામાં પ્રગટ થાય છે. તો જુદી–જુદી ભાષાઓમાંથી ભાષાંતરિત થઈને મળતા હોય છે. એટલે જગતના વર્તમાનપત્રને અનુવાદ વગર ચાલે તેમ નથી. વળી, દેશી ભાષાઓના પત્રોને તો અનુવાદ વગર ઘડી પણ ચાલી શકે તેમ નથી.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે ચીની અને જાપાની ભાષાના અનુવાદની ઉપકારકતા બતાવી છે. પ્રજાના સંસ્કાર, સમૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે પ્રજાના વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પારંગત માટે પ્રજાનું માનસિક સ્તર સમૃધ્ધ કરવા માટે અનુવાદ ઉપયોગી છે.

નગીનદાસ પારેખ અનુવાદની મહત્તા જણાવતા કહે છે કે 'અનુવાદ' એ જગતના સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું મહત્ત્વનું સાધન હોઈ એ આપણા દેશની વિચારણા અને સર્જનપ્રવૃતિને ઉત્તેજે છે. તેની ષ્ટિએ વિશાળ બનાવે છે. અને ભિન્ન–ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ભિન્ન–ભિન્ન વ્યકિતઓએ મેળવેલી સિધ્ધિના દર્શન કરાવી એવો જ પુરૂષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

શ્રી કાકા સાહેબ કાલેલકરે અનુવાદકને સંસ્કૃતિનો એલચી કહ્યો છે. તે સર્વથા યોગ્ય છે.

અનુવાદની ઉપયોગીતા ટૂંકમાં જોઈએ તો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

(૧) અનુવાદથી વિશ્વની બધી ભાષાના સાહિત્યને સમજી શકાય.

(૨) અનુવાદથી વિશ્વની પ્રજાનો વ્યવહાર ચલાવી શકાય.

(૩) અનુવાદ સેતુરૂપ છે. તે ભાષાને જોડે છે. એક ભાષાના વૈભવો બીજી ભાષામાં લાવી શકાય, બે સંસ્કૃતિને જોડે છે.

(૪) વિશ્વના વિચારગ્રંથો અને સાહિત્યગ્રંથોનું પરિશીલન કરી શકાય.

(૫) અનુવાદથી પત્રકારત્વની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે.

(૬) અનુવાદથી જ્ઞાનને વિકસાવી શકાય.

(૭) અનુવાદથી માનવતાનો વિકાસ થઈ શકે.

(૮) જગતના વિકસતા દેશો પાસેથી નવી ટેક્નોલોજી તથા વિજ્ઞાનના સાહિત્યનું જ્ઞાન અનુવાદથી મેળવી શકાય અને તેના દ્વારા આપણા દેશમાં એવી ટેક્નોલોજીનો વિકાસ કરી શકાય.

(૯) કેટલીક વારતો અનુવાદ સભાનપણે થતો હોય છે. જયારે આપણે બીજી ભાષાના પુસ્તકો વાંચીએ છીએ ત્યારે બીજી ભાષાનું આપણી ભાષામાં રૂપાંતર કરીએ છીએ આ પ્રવૃતિએ જ અનુવાદ.

અનુવાદકની સજજતા :

આદર્શ અનુવાદક તેજ હોઈ શકે કે જેનો સ્ત્રોત ભાષા અને લક્ષ્યભાષા બંને પર સારો એવો અધિકાર હોય. ખાસ કરીને લક્ષ્યભાષા પર વધારે અધિકાર હોવો જરૂરી છે. સ્ત્રોત ભાષાની સામગ્રીનો અર્થ બરાબર સમજવો જરૂરી છે. પરંતુ ઉચિત અભિવ્યકિત માટે લક્ષ્યભાષા પર સારો એવો અધિકાર હોવો જરૂરી છે. અર્થગ્રહણ કરતાં અભિવ્યકિત અધિક કઠણ પ્રક્રિયા છે.

અનુવાદક સહૃદય હોવો જોઈએ. મૂળકૃતિના દેશકાળ પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ બધું પકડવું જોઈએ. મૂળકૃતિના સર્જકના હૃદયની લાગણી, ભાવના, સંવેદના એના મનની અંદર આશા, માનસિકતા, મનોકામના વગેરેને લક્ષ્યભાષામાં વ્યકત કરવા માટે અનુવાદકમાં સજ્જતા હોવી જરૂરી છે. આ માટે અનુવાદકમાં મૂળભાષા કે સ્ત્રોતભાષા અને લક્ષ્યભાષા પર કાબુ હોવો જોઈએ. આત્મીયતા હોવી જોઈએ.

અનુવાદકનું કાર્ય લેખનની જેમ વિશેષ દક્ષતાની અપેક્ષા રાખે છે. દા.ત., અંગ્રેજી જાણવાથી અંગ્રેજીમાં લખાયેલા સાહિત્યનો અનુવાદ ન થઈ શકે. અનુવાદક ફકત ભાષાગત જ્ઞાનના બળ પર સંભવી ન શકે. મૂળ કૃતિમાં રૂઢિ પ્રયોગો, પદાવલી વગેરે હોય છે. આદર્શ અનુવાદક અનુવાદ કરતી વખતે વિવેકથી કામ લે છે.

આદર્શ અનુવાદક જયારે કૃતિનો અનુવાદ કરતો હોય ત્યારે તે કૃતિની ભાષા, તેનું સ્વરૂપ(Genre), તેનું અંતઃસ્તત્ત્વ, તેના સર્જકનો ઝોક વગેરેનો ખ્યાલ હોય છે. તેના આધારે અનુવાદ કરે છે. એ માટે અનુવાદકને ભગીરથ

પુરૂષાર્થ કરવો પડે છે. આવા અનુવાદક પાસે ભાષાના છંદોલયના, પદવિન્યાસના, પ્રાસ રચના, છંદોલયજન્ય, સંગીતત્વના પર્યાયો વગેરે પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. એના અનુવાદકે શુઝ સમજ અને શકિતમતિ મુજબ ઉકેલ લાવવાનો હોય છે.

અનુવાદકે દ્વિભાષી જ માત્ર નહિ, પણ દ્વિસાંસ્કૃતિક પણ બનવું જોઈએ. સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો અનુવાદમાં આવવા જોઈએ. અનુવાદ વાંચતી વખતે મૂળકૃતિ વાંચતા હોય એ જણાવું જોઈએ. આદર્શ અનુવાદકે સાહિત્યના જુદા–જુદા પ્રકારની શૈલી પ્રમાણે અનુવાદ કરવનો હોય છે. ધર્મક્ષેત્ર કે પ્રાદેશિક વ્યકિતગત સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ આદિ અનેક તત્ત્વો ભાષા સાથે સંકાળાયેલા હોય છે. અનુવાદકે આ તત્ત્વો સાથે સંયોજિત ભાષાનો પ્રયોગ કરવાનો હોય છે. આ માટે તેણે સામગ્રીની વિશેષ પૃષ્ઠભૂમિનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

અનુવાદકે રૂચિ, યોગ્યતા, ઉંમર પૃષ્ઠભૂમિ વગેરે અનુસાર જ અનુવાદનો પ્રકાર સ્વીકારવો જોઈએ. જેમ કે ગહન વૈજ્ઞાનિક લેખનો અનુવાદ વિદ્વાન સંશોધક માટે કરવામાં આવે ત્યારે એક–એક શબ્દનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે આ કડકાઈની આવશ્યકતા નથી. જે સ્તરના વાચકો માટે મૌલિક કૃતિઓના રૂપાંતર કે અનુવાદ કરવામાં આવે છે, તેમના સ્તરની લક્ષ્યભાષાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આદર્શ અનુવાદક માટે પ્રતિભા અભિપ્રેત છે. તે એવા પ્રકારના અનુવાદ કરે કે જે અનુવાદ ન લાગતા મૌલિક લાગે અનુવાદક સર્વ રીતે સજ્જને ઘડાયેલો હોવો જોઈએ. ઉત્તમ અનુવાદકોનું વિશાળ વાંચન હોવું જરૂરી છે. અનુવાદ પૂરી લગનથી અને નિષ્ઠાથી કરવો જોઈએ. અનુવાદકમાં ગંભીરતા હોવી અનિવાર્ય છે.

આમ, મૂળકૃતિને ન્યાય આપે એવા અનુવાદ કરવો એ જ આદર્શ અનુવાદ છે. આમા અનુવાદકને મળેલી સફળતાનું મૂલ્યાંકન અનુવાદકળાના વિશેષજ્ઞ જ આંકી શકે છે. આના માટે અનુવાદકમાં ભાષાનો વિશેષ અનુભવ જરૂરી છે. અનુભવ અનુવાદમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અનુવાદમાં જે શબ્દમાં અનુવાદ થાય એ શબ્દનો જ અનુવાદ કરવો જોઈએ. જે શબ્દનો અનુવાદ ન થાય એ શબ્દનો અનુવાદમાં અનુવાદકો મૂળ શબ્દનો જ ઉપયોગ કરે છે. જયારે કેટલાંક મૂળ શબ્દને છોડી દેતા હોય છે. અનુવાદકમાં સર્જક પ્રતિભા હોવી જોઈએ.

કેટફોર્ડના કથન અનુસાર અનુવાદમાં અનુવાદક સ્ત્રોતભાષામાં આપેલા મૂળ પાઠને લક્ષ્ય ભાષામાં સહપાઠના રૂપમાં ફરી રચે છે. મૂળપાઠ અને લક્ષ્ય ભાષાના પાઠ એક સમાન હોવા આવશ્યક છે.

અનુવાદએ એવા સેતુ બંધનનું કાર્ય છે કે જેના વગર વિશ્વની સંસ્કૃતિના વિકાસનો સંભવ નથી. અનુવાદથી આપણે વિશ્વપરિવારમાં સંપૂર્ણ એકતા અને સમજદારીની ભાવના વિકસીત કરી શકીએ એના દ્વારા જ આપણે સંકુચિત પ્રાંતવાદમાંથી મુકત થઈને આપણે વિશ્વએકતાના મુકતબિંદુ સુધી પહોંચી શકીએ.

સંદર્ભગ્રંથ

અનુવાદકળા *લે. એન. ઈ. અય્યર*

'आधुनिक नारी' वैदिक दृष्टि में

राजपरा मनिष
M.A.,M.Phil.

आज नारी उत्थान हेतु जितने प्रयास किये जा रहे है, उसे हर क्षेत्र में वरीयता दी जा रही है, चाहे वह शिक्षा हो या राजनीति हो अथवा व्यापार का क्षेत्र हो या चिकित्सा का । कही शुल्क मुक्ति के रूप में कही आरक्षण देकर, कही आर्थिक संरक्षण देकर, ये समस्त सुविधायें क्या नारी की अपेक्षाओ की सम्पुर्ति कर रही है ? आज हमे लगता है की नारी शिक्षित होते हुये स्वावलम्बी हो रही है, उसकी जागरूकता बढ रही है। पहले की अपेक्षा निर्भीक एवं मुखरित हो रही है । किन्तू अभी भी ग्रामीण क्षेत्रे मे सतर प्रतिशत नारी समाज अशिक्षित है जो शिक्षा के महत्व को स्वीकार नही कर पाती ,वह परिश्रम करने पर भी अपनी मौलिक आवश्यकताओं को स्वेच्छा से पुरा नहिं कर सकती । उसे दीनता का जीवन ही बिताने को मजबुर किया जाता है । क्योंकि वे स्त्री शिक्षा को अंग्रेजी का प्रभाव मानते है । ऐसी स्थिति में आज के समाज में यह अवधारणा विकसित करना आवश्यक है कि स्त्रियों के लिए शिक्षा, उच्च शिक्षा की धारणा वैदिक काल से ही प्रचलित है । इसलिए नारी का सामाजिक कौटुम्बीक, धार्मिक महत्व समजने के लिए वैदिक काल की नारी की स्थिति जानना आवश्क है ।

आज पिछली कीतनी शताब्दीयों में नारी के लिए 'अबला' एवं 'दासी' जैसे अनुचित, हीन शब्दों का प्रयोग किया जाता है, जिसके संस्कार नारी मन मैं भी गठरे बैठे है तथा समाज भी उसे इसी रूप में देखना चाहता है । इस संदर्भ में यदि हम वैदिक चिन्तन की और लौटकर अपनी धरती मौलिक मंत्र को ग्रहण करना चाहें तो यजुर्वेद से हमें ज्ञात होता है कि 'नारी सहस्रवीर्या' है, उसमें सहस्रो प्रकार की शक्ति निहित है ।

आषाढासि सहमाना सहस्वराती, सहस्व वृतनायतः ।
सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व ॥ (1)

इस मंत्र में नारी को अजेय कहा गया है । सहसवीर्या पद से यह संकेत प्राप्त होता है की नारी अपनी आवश्यकतानूसार अनेक प्रकार के पराकम प्रकार कर सकती है । वस्तूतः यह कथन स्त्री की असाधारण आत्मशकित का द्योतक है ।

तैतिरीय संहिता में भी इन्द्राणी को सेना की देवता कहा गया है । और वह ही सेना में तेजस्विता लाती है । यह उदाहरण नारी जाति के लिए गौरव का विषय है ।

इन्द्राणी वै सेनायै देवता ।
सैवास्य सेनां सं श्यति ॥(2)

स्त्रियों की लज्जाशीलता और सूकुमारता के आधार पर आज उन्हें अबला समझा जाता है, यह भ्रान्त धारणा है । अर्थववेद में यह स्पष्ट कहा गया है कि स्त्री अबला या निर्बल नही, वह वीर है, वीरों की जननी है, वीरो की पत्नी है ।

अवीरमिव मामयं शशरूरभिमन्यते ।
उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरूत्सखा,
वीश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥(3)

ज्ञान विज्ञान की बात करे तो भारतीय संस्कृति में सरस्वती को विद्या की अधिष्ठात्री देवी के रूप में माना जाता है । सरस्वती को ज्ञान विज्ञानवती विदूषी नारी का पर्याय बताकर महर्षि दयानन्द ने यह संकेत किया है कि श्रेष्ठ समाज का आधार सुशिक्षिता नारी ही है ।[4] उसे सरस्वती इस लिए कहा गया है कि उसके अन्दर प्रशस्त विद्या सलिल तरंगित होता है । वह अपने विद्या जलों से सबके जीवनों को पवित्र करती है और सन्मार्ग पर चलने की प्रेरणा देती है ।[5]

विदुषी नारी यानि सरस्वती केवल सुशिक्षित एवं ज्ञान विज्ञान सम्पन्न ही न हो, अपितु 'वाङमती' भी हो ताकि अपना ज्ञान दुसरो तक सम्प्रेषित कर सके । इसीलिए उसे वाणी के समान कहा गया है । जैसे वाणी सुशिक्षा की प्रापिका और ज्ञापिका होती है, वैसे ही शुध्ध ज्ञान सम्पन्न वाङमती नारी । जैसे नदी अपनी प्रबल वेगयुक्त लहरों से पर्वतों की प्रखर उन्नत शिलाओं को युँ तोड देती है जैसे कोई अनायास कमलनाल को तोडिता है, वैसे ही विदुषी नारी अपनी बलवती वाणियों और प्रज्ञा से विरोधियों के कुतर्कों को काट देती है और इनके शब्दजाल रूप पारावार को भेट देती है । ऐसी विदुषी नारी वस्तूतः वन्दनीय है ।

इयं शष्मेभिर्बिसखाइवा रूजत्सानु गिरीणां तविषेभि रूर्मिभिः ।
पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ।।[6]

वेदों मे ऐसी विदूषी नारी ऋषिकाओं के सूक्त मीलते है । जैसे लोपामुद्रा, अपाला, रोमशा, सूर्या, श्रध्धा कामायनी, शश्वती आंगिरसी, विश्ववारा आत्रेयी इत्यादि ।

आर्य नारियों में नैतिकता पूर्ण रूपेण विद्यमान थी । वे शोभन आचरण तथा सदाचार के लिए सर्वत्र प्रसिध्ध थी । कन्या बाल्यकाल में पिता के आश्रय में रहती थी और विवाह होने पर पति के घर मे वह पतिव्रत धर्म का पुर्ण पालन करती थी । इसलिए गृहिणी को ही गृह कहा गया है ।

न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते ।।

उक्त तथ्यों में हमे नारी के उदात स्वरूप का दर्शन होता है । आज की नारी यदि इन उदात भावों को स्वीकार कर ले तो उसका मनोबल अधिक पुष्ट होगा, उसकी कार्यदक्षता अधिक विकसित होगी, उसकी आत्मशकित जागृत होगी, उसकी आत्मशकित उसे उँचाई तक पहुँचने में सक्षम बना सकती है । वह परीवार की ही नहीं अपि तु पुरे राष्ट्र की स्वामिनी बन कर विविध क्षेत्रों के उत्तरदयित्वों को सम्हालती हुई अपनी सहस्रवीर्या शक्ति को उदबुध्ध कर सकती है । ऐसी शक्ति सम्पन्न महिलायें ही समाज में फैली कूरीतियों एवं विकारों को दूर कर एक स्वस्थ समाज का निर्माण कर सकती है, जिसकी आज महती आवश्यकता है । अत :-

यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः कियाः ।।

1. यजुर्वेद 13/26
2. तैतिरीय सहिता 2/2/8/1
3. अथर्ववेद 20/26
4. दयानन्द भाष्य ऋ 2/30/8 2/41/8
5. दयानन्द भाष्य यजु 20/85
6. ऋग्वेद 6/61/2

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

CORPORATE GOVERNANCE

Prakash P. Parmar
M.com., D.T.P., B.Ed., MBA (Finance), NET

Corporate Governance: An understanding

Before delving further on the subject, it is important to define the concept of corporate governance. The vast amount of literature available on the subject ensures that there exist innumerable definitions of corporate governance. To get a fair view on the subject it would be prudent to give a narrow as well as a broad definition of corporate governance.

In a narrow sense, corporate governance involves a set of relationships amongst the company's management, its board of directors, its shareholders, its auditors and other stakeholders. These relationships, which involve various rules and incentives, provide the structure through which the objectives of the company are set, and the means of attaining these objectives as well as monitoring performance are determined. Thus, the key aspects of good corporate governance include transparency of corporate structures and operations; the accountability of managers and the boards to shareholders; and corporate responsibility towards stakeholders.

While corporate governance essentially lays down the framework for creating long-term trust between companies and the external providers of capital, it would be wrong to think that the importance of corporate governance lies solely in better access of finance.
Shleifer and Vishny (1997) define corporate governance as referring to the way in which suppliers of finance assure themselves a return on their investment. Because returns to suppliers of finance depend on myriad legal and contractual arrangements, the operation of various markets, and the behavior of different types of players, corporate governance has evolved into various sub-literatures (e.g., Zingales, 1998; Becht, Bolton, and Röell, 2003; Hermalin, 2009).

Global Landmarks in the Emergence of Corporate Governance

There were several frauds and scams in the corporate history of the world. It was felt that the system for regulation is not satisfactory and it was felt that it needed substantial external regulations. These regulations should penalize the wrong doers while those who abide by rules and regulations, should be rewarded by the market forces. There were several changes brought out by governments, shareholder activism, insistence of mutual funds and large institutional investors, that corporate they invested in adopt better governance practices and in formation of several committees to study the issues in depth and make recommendations, codes and guidelines on Corporate Governance that are to be put in practice. All these measures have brought about a metamorphosis in corporate that realized that investors and society are serious about corporate governance.

Companies around the world are realizing that better corporate governance adds considerable value to their operational performance:

- It improves strategic thinking at the top by inducting independent directors who bring a wealthof experience, and a host of new ideas
- It rationalizes the management and monitoring of risk that a firm faces globally
- It limits the liability of top management and directors, by carefully articulating the decision making process
- It assures the integrity of financial reports

- It has long term reputational effects among key stakeholders, both internally and externally

In a broader sense, however, good corporate governance- the extents to which companies are run in an open and honest manner- is important for overall market confidence, the efficiency of capital allocation, the growth and development of countries' industrial bases, and ultimately the nations' overall wealth and welfare.

It is important to note that in both the narrow as well as in the broad definitions, the concepts of disclosure and transparency occupy centre-stage. In the first instance, they create trust at the firm level among the suppliers of finance. In the second instance, they create overall confidence at the aggregate economy level. In both cases, they result in efficient allocation of capital.

More specifically on the question 'Who should corporate governance really represent?' This issue of whether a company should be run solely in the interest of the shareholders or whether it should take account the interest of all constituents[1] has been widely discussed and debated for a long time now. Two definitions of Corporate Governance highlight the variation in the points of view:

‘Corporate governance is concerned with ways of bringing the interests of investors and manager into line and ensuring that firms are run for the benefit of investors'.[2] Corporate governance includes 'the structures, processes, cultures and systems that engender the successful operation of organizations'

World Bank on Corporate Governance

The World Bank, involved in sustainable development was one of the earliest economic organization o study the issue of corporate governance and suggest certain guidelines. The World Bank report on corporate governance recognizes the complexity of the concept and focuses on the principles such as transparency, accountability, fairness and responsibility that are universal in their applications. Corporate governance is concerned with holding the balance between economic and social goals and between individual and communal goals. The governance framework is there to encourage the efficient use of resources and equally to require accountability for the stewardship of those resources. The aim is to align as nearly as possible, the interests of individuals, organizations and society. The foundation of any corporate governance is disclosure. Openness is the basis of public confidence in the corporate system and funds will flow to those centers of economic activity, which inspire trust. This report points the way to establishment of trust and the encouragement of enterprise. It marks an important milestone in the development of corporate governance.

Corporate governance : History in India

There have been several major corporate governance initiatives launched in India since the mid-1990s. The first was by the Confederation of Indian Industry (CII), India's largest industry and business association, which came up with the first voluntary code of corporate governance in 1998. The second was by the SEBI, now enshrined as Clause 49 of the listing agreement. The third was the Naresh Chandra Committee, which submitted its report in 2002. The fourth was again by SEBI — the Narayana Murthy Committee, which also submitted its report in 2002. Based on some of the recommendation of this committee, SEBI revised Clause 49 of the listing agreement in August 2003. Subsequently, SEBI withdrew the revised Clause 49 in December 2003, and currently, the original Clause 49 is in force.

Corporate Governance Objectives

Corporate Governance has several claimants - shareholders, suppliers, customers, creditors, the bankers, employees of company and society. The committee for SEBI keeping view has

prepared primarily the interests of a particular class of stakeholders namely the shareholders this report on corporate governance. It means enhancement of shareholder value keeping in view the interests of the other stack holders. Committee has recommended C.G. as company's principles rather than just act. The company should treat corporate governance as way of life rather than code.

Ownership and Incentives

We begin with an overview of the ownership structures of firms in Asia, followedby a discussion of the causes of the ownership structures. We then discuss how the ownership structures delineate the incentivesof managers and owners of the firms,how they affect corporate policies, and theroles of ownership structures in affectingthe economic performance and valuation of firms.

Stakeholders' protection:

Shareholder primacy is embodied in the finance view of corporate governance, which is a special instance of the principal-agent framework in economic theory. In terms of the finance view, the primary justification for the existence of the corporation is to maximize shareholder wealth. Since ownership and control are separate (for purposes of liquidity, risk sharing and specialization), the central corporate governance issue from this perspective is aligning the objectives of management with the objective of shareholder wealth maximization.

While companies are encouraged to foster long-term relationships with stakeholders by taking their interests into account, there is no concomitant pressure to build into corporate governance, structures and processes that would ensure company accountability towards stakeholder groups. It is frequently argued that attempts to mediate stakeholder claims may obscure performance evaluation and therefore facilitate discretionary behavior by management.

The issue raised in the stakeholder theories is whether the recognition of a wider set of claims than those of shareholders alone is the legitimate concern of corporate governance.

It is argued that the new high technology world has significantly reduced the opportunity, ability, and motivation of consumers to engage in rational decision making. Therefore, the development of loyal, inclusive stakeholder relationships, rather than the production of a better product at a lower price, will be the most important determinant of commercial viability and business success.

The main intention of the stakeholder's concept as theory is to affirm and show that the company together with its executive board is responsible not only for shareholders but also for individuals or groups that have a stake in the actions and decisions of such organization. Concerning the concept of company, the theory implies understanding the company as a social institution that conforms a plural project in which distinct groups with rights and demands take part.

With reference to company manageability, this theory implies searching for a balance among the distinct company interest groups - shareholders, workers, clients, suppliers, banks, subsidiaries, local communities, pressure groups and the like- on part of the executive board. Furthermore, the executive board should also look for participation of those individuals and groups - either directly or by means of representatives- that are somehow linked to the organization aims.

OECD Principles

Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) was one of the earliest non-governmental organizations to work on and spell out principles and practices that should govern corporate in their goal to attain long-term shareholder value.

The OECD were trend setters as the Code of Best practices are associated with Cadbury report. The OECD principles in summary include the following elements.

i) The rights of shareholders
ii) Equitable treatment of shareholders
iii) Role of stakeholders in corporate governance
iv) Disclosure and Transparency
v) Responsibilities of the board

The OECD guidelines are somewhat general and both the Anglo-American system and Continental European (or German) system would be quite consistent with it.

Corporate Governance Abuses and the General Scene

In the Indian business groups, the concept of dominant shareholders is more amorphous. The promoters' shareholding is spread across several friends and relatives and also corporate entities. It may be difficult to establish the total effective holding of this group.

However, the aggregate holding of all these entities taken together is typically swell below a majority stake. Since financial institutions have historically played a passive role, it paves the way for the promoters acting as the dominant shareholders, despite they may not even be the largest single shareholder. The promoters are thus enabled to play all the games that a dominant shareholder can play, namely structuring of businesses and transfer of assets between group companies, preferential allotments of shares to themselves, payment for "services" to closely held group companies and the like. This has led to the situation of what could be termed, "There may be many financially sick companies but no financially sick promoters". Thus corporate governance abuses perpetrated by a dominant shareholder poses a difficult regulatory dilemma; The regulatory intervention is therefore required to be concerned with micro—management which are related to routine business decisions. The general scene with regard to the Indian corporate sector, as perceived by Dilip Kumar Sen may be noted, which are as follows:

• Companies are often run as if they were the managing director's or CEO's personal freedom;

• Those at the helm are only about the principal shareholders' interests, any benefit to other shareholders is only consequential;

• Majority of directors are unaware that they are agents of shareholders and their position is one of trust and faith

• Participation of non-executive directors in meetings whether of the board or any committee thereof is inversely proportional to the health of the bottom line—better the bottom line lesser the participation.

• Most directors do not consider it necessary to update themselves on changes in laws, regulations;

• Non-executive directors do not see themselves as watch-dog of the owners.

• Boardrooms are invariably filled up by 'yes' men who do not raise relevant questions.

• Except in a crisis even nominee directors tend to play a passive role at board meetings and do not oppose the proposals of the management.

Therefore, the author of the above article, concludes, "Hence, no amount of regulation can enforce the true spirit of good corporate governance practices in a company unless it comes from within the organization".

Good Governance and Value Addition

What benefits or value addition, the corporates are likely to achieve through sound and effective corporate governance practices? The answer, as provided by ICSI runs as follows and the road map is Factors which add greater value through good governance, may be summarised as follow:

• Adoption of good governance practices stability and growth to the enterprise.

• Good governance system, demonstrated by adoption of good corporate governance practices, builds confidence amongst stakeholders as well as prospective stakeholders. Investors are willing to pay higher price to the corporate demonstrating strict adherence to internationally accepted norms of corporate governance.

• Effective governance reduces perceived risks, consequently reduces cost of capital; it also enables board of directors to take quick and better decisions which ultimately improves bottom line of the corporates.

• In to-day's knowledge driven economy, demonstrating excellence in skills has become the ultimate tool in the hands of board of directors to leverage competitive advantage.

• Adoption of good corporate governance practices provides long-term sustenance and strengthens stakeholders' relationship.

• A good corporate citizen becomes an icon and enjoys a position of respect.

• Potential stakeholders aspire to enter into relationships with enterprises whose governance credentials are exemplary.

Recent Developments:

It is observed that the scale and scope of economic reform and development in India over the past 20 years has been impressive. The country has opened up large parts of its economy and capital markets, and in the process has produced many highly regarded companies in sectors such as information technology, banking, autos, steel and textile manufacturing. These companies are now making their presence felt outside India through global mergers and acquisitions.

As mentioned above, a lesser known fact remains about India is that in April 1998 the country produced one of the first substantial codes of best practice in corporate governance in Asia. It was published not by a governmental body, a securities regulator or a stock exchange, but by the Confederation of Indian Industries (CII), the country's peak industry body.

Further reforms have been made over the past decade to modernize both company law and securities regulations. The Companies Act, 1956 has been amended several times, in areas such as postal ballots and audit committees, while committees were appointed in 2002 and 2004 to recommend improvements. The latter committee, chaired by Dr J.J Irani, was charged with undertaking a comprehensive review of the 1956 Act and its recommendations led to a rewrite of the law and a new Companies Bill, 2008. (This bill was resubmitted as the Companies Bill, 2009 following national elections in 2009. It is still waiting to pass Parliament.)

In the area of securities regulation, SEBI has made numerous changes in recent years including: revising and strengthening Clause 49 in relation to independent directors and audit committees; revising Clause 41 of the Listing Agreement on interim and annual financial results; and amending other listing rules to protect the interests of minority shareholders, for example in mergers and acquisitions.

References:

1. Zingales, 1998; Becht, Bolton, and Röell, 2003; Hermalin, 2009
2. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/1558/10/10_chapter1.pdf
3. National Foundation for Corporate Governance , Discussion Paper : CorporateGovernance in India : Theory and Practice
4. Principles of Corporate Governance : A report by OECD Task Force onCorporate Governance. (1999)
5. Ministry of Corporate Affairs, Government of India. Corporate GovernanceVoluntary Guidelines 2009.

FORENSIC ACCOUNTING

(A GREAT WEAPON AGAINST ACCOUNTING FRAUDS AND MALPRACTICES IN CORPORATE WORLD)

- HUKMARAM D. PAWAR
(M.COM, MBA, M.PHIL, NET, SET)

ABSTRACT:-

India's image on tackling corruption has not improved with Transparency International's Corruption Perception Index (CPI) placing it at 94th rank out of 176 nations this year[1]. In recent times, there have been an increasing number of frauds and white collar crimes in all the sectors of the world economy. In India, number of infamous corporate scandals like Harshad Mehta (1992), Kingfisher Airlines credit card fraud (2007), Ketan Parekh (2008) and Satyam Computers (2009) etc. have adversely affected the development of the corporate and non-corporate sectors. Frauds, in the different sectors like bank, insurance, stock market, cyber world etc., need a sharp scientific tool, for investigation and settlement of disputes. The researcher hopes that Forensic Accounting will prove as "Brahmastra" (infallible weapon) against accounting frauds, malpractices in the corporate world.

Type of paper: Conceptual Paper

Key words: Forensic Accounting, Accounting Frauds, Malpractice, Investigation

Introduction:

India's image on tackling corruption has not improved as Transparency International's Corruption Perception Index (CPI) placed it at 94th position out of 176 nations this year[2]. In recent times, there have been an increasing number of frauds and white collar crimes in all the sectors of the world economy. In India, number of infamous corporate scandals like Harshad Mehta (1992), Kingfisher Airlines credit card fraud (2007), Ketan Parekh (2008) and Satyam Computers (2009) etc. have adversely affected the development of the corporate and non-corporate sectors. Frauds, in the different sectors like bank, insurance, stock market, cyber world etc., need a sharp scientific tool, for investigation and settlement of disputes. The researcher hopes that Forensic Accounting will prove as great against accounting frauds, malpractices and the white collar crime world.

Concept of Forensic Accounting:

According to the Webster's, Dictionary "forensic" means "belonging to, used in or suitable to courts of judicature or to public discussion and debate".

Forensic accounting is the application of a specialized knowledge and specific skills to act upon the evidence of fraudulent economic transactions.

Forensic Accounting utilizes accounting, auditing, and investigative skills to conduct an examination into a company's financial statements. Thus it provides an accounting analysis that is suitable for court.[3]

Literature review:

---

[1] http://www.indianexpress.com

1) [2] http://www.indianexpress.com

2) [3]http://www.investopedia.com/terms/f/forensicaccounting.asp

Sherlock Holmes considered as the first forensic accountant worldwide; however the contribution of some of the historic characters in India cannot be ignored. In India Kautilya was the first person to mention the famous forty ways of embezzlement in his famous Kautilya Arthshastra during the ancient Mauryan times. The research is triggered in India with a great speed and Pradeep Akkunoor pioneers the topic and has done a good research about the contribution of kautilya in Forensic accounting. Pradeep who heads journal of forensic accounting in India have called Kautilya back in to the 21st century and have started the series of conversations between the computer and Kautilya.[1]

According to the Webster's Dictionary Forensic Accounting means, belonging to, used in or suitable to courts of Judicature or to public discussion, debate and ultimately dispute resolution. It is also defined as an accounting analysis that is suitable to the court, which will form the basis for discussion, debate and ultimately dispute resolution.

U.S. news and world report listed "Forensic accountant" as one of the 20 not job tracks" of the Future and has made this branch of accounting trendy. But Kessler International experts said that the field's popularity has attacked many in experience accountant who lack skills too carefully and cost effectively conduct inquiries.

However, Forensic Accounting is different from the old debit or credit accounting as it provides an accounting analysis an accounting analysis that is suitable to the organization which will help in resolving the disputes that arise in the organization.

A good forensic accountant is like a three-layer wedding cake," says Larry Crumbley, KPMG Peat Marwick Mitchell Endowed Professor at Louisiana State University and editor of the Journal of Forensic Accounting. The largest, bottom layer is a strong accounting background. A middle, smaller layer is a thorough knowledge of auditing, internal controls, risk assessment and fraud detection. However, the auditing procedures for a fraud auditor may be quite different than those audit procedures used by an external auditor. In general, an external auditor is responsible for finding only deliberate misstatement of financial statements. The smallest top layer of the cake is a basic understanding of the legal environment. The icing on the cake is a strong set of communication skills, both written and oral. In general, a forensic accountant is engaged in a combination of fraud detection and litigation support.[2]

Forensic accountants utilize accounting, auditing and investigation skills while conducting an investigation. These accounting are trained to look into the dispute in a number of ways. They often retain to analyze, interpret summarize and present a complex manner which is understandable and probably supported. Also they are often involved in various activities such as investing and analyzing financial Evidence developing computerized, exhibiting documents and presenting the evidence obtained.

This new and ground-breaking accounting has two main areas which are:

1) [1] Report by India forensic Research Foundation, http://www.indiaforensic.com/fraudsinindia.pdf
2) [2] http://www.bus.lsu.edu/accounting/faculty/lcrumbley/Fraud%20finders.htm

i) Litigation support and investigation and

ii) Dispute resolution.

The former represents the factual presentation of economic issues related to existing litigation.

In this capacity, the forensic accounting sustained by parties involved in the legal disputes and can assist in resolving dispute, even before they reach the contraction, if dispute researchers the courtroom , the forensic accountant may testify as an expert witness on the other hand the latter is the out of determining, whether criminal matters such as securities fraud which include financial settlement, identify theft and insurance fraud etc. in such complex cases forensic accountants make some recommendations/actions that can be taken to minimize future risk or loss

Objectives of study:

The Main objectives of this paper are as below:

1. To Know and discuss the concept of Forensic Accounting.
2. To explore the need and role of forensic accounting in solving financial problems like frauds and malpractice in corporate world.
3. To Understanding and utilizing Forensic accounting as a weapon against accounting frauds and malpractices.
4. To describe the role of forensic accountant.

Methodology:

The study based on a theoretical analysis of the role of forensic accountant in solving the financial problem of corporate world, it used the secondary source of data collection by making use of available literature on forensic accounting and its application in modern corporate world.

Need of Forensic Accounting:

Need of forensic accounting comes due to failure auditing. Even audited account has no guarantee that there has no any mistake and frauds. It is more difficult and painful for auditor to detect accounting frauds as compare to accounting error because frauds are committed intentionally and purposefully. The auditor has to be reasonably careful in auditing accounts. So naturally he cannot audit accounts with the assumption that there is some error or fraud. When employees of an organisation, come together to commit fraud, even the auditor cannot detect it. Apart from this prejudice of auditor, influence of managerial personnel, political factors or presser are also some reasons of failure of auditing and emerging need of forensic accounting.

A nationwide study conducted by **Kessler International**[1]

showed that 39 percent of organizations have considered the need for a forensic accountant within the past. 28 percent said they already sought help from a forensic accountant, 18 percent said they required no assistance and 15 percent were unsure of whom or where they should turn to for help. According to other studies, the results are indicative of the stock market woes and the sluggish economy, which have forced organizations to take a harder look at their numbers and seek help in determining why they suffered a financial loss. The experts elaborated and said, Forensic accountants are being employed heavily because of company downsizing, noting that some management and control layers within firms have been eliminated causing fraudulent activities to go unnoticed.

Forensic accountants are now in a position to turn the Satyam scandal into an opportunity during tough times for getting jobs, as the country needs more than 6,000 such professionals to check corporate frauds in India, a latest report suggests.

"There is an acute shortage of forensic accounting skill sets in India. At least 6,000 forensic accountants are required to fight corporate frauds in the country effectively," said a latest report by India forensic Consultancy Services on forensic accounting in India.

"Huge demand for forensic accountants has come up in the wake of the requirements from the investors after the Satyam fiasco," said Mayur Joshi, CEO of Indiaforensic Consultancy Services, a Pune-based anti-fraud education and consultancy service provider.

According to the report, there are only 400 forensic accountants in the country though India loses approximately $40 billion because of frauds.

"There is one forensic accountant to handle the fraud worth $0.1 billion (Rs 480 crore). If the shortage continues then India might witness some really serious frauds," Joshi said.

Forensic accountants are trained to detect evidence of frauds in financial statements. "Forensic accountants go beyond the numbers and try to analyse 100 per cent of the data as against the sampling procedures used by auditors. When the extended procedures are invoked, cases like the overvaluation of the sales or debtors become easy to investigate,"[1]

Experts in the field pointed out that the instance economic pressure, with more companies facing insolvency jobs and careers are at risk and employees feel pressured to maintain and support performance levels, forcing many to commit corrupt acts. Whatever the reasoning may be, more and more forensic accountants are being called upon to strictly search through documents, discover new information, and help in putting together the irregular pieces of a company's financial puzzle to solve the difficult problems. The following are some of the important reasons which indicate the need of forensic accounting:

[1] Hindustantimes reports, http://www.hindustantimes.com/business news/sectorsinfotech/india-needs-6-000-forensic-accountants/article1-373489.aspx

- Internal audit and audit committees as a part of the management function could not highlight on different facts and other hidden aspects.
- Rotation of the statutory auditors touches a part of the problem while it requires emphasis but it adversely needs longer duration. The method of appointing the statutory auditors itself not foolproof as its brook collusion and lobbying.
- The certificated of the auditors are hardly scrutinized carefully, especially when the reports are unclean and qualified.
- The internal auditors can surely detect what was happening but they are hardly in a position to initiate proper action in proper time.

The Role of Forensic Accountant:

A forensic accountant is often retained to analyze interpret summarize and present complex financial and business transactions in a manner, that is both understandable and properly supported. A forensic accountant is also involved in the investigating and analyzing financial evidence, development computerized application to assist in the analysis and presentation of financial evidence and communicating their finding in the form of reports. Exhibits and collection of document assist in legal proceedings, including testifying in court as all expert witness and preparing visual aids to support trial evidence.

Thus, a forensic accountant can be of assistance in various ways that include:

- Giving preliminary advice as an initial appraisal of the pleading and evidence available at the start of proceedings.
- Identifying the key documents which should be made available as evidence. This is important when the forensic accountant is acting for the defense and lawyers are preparing lists documents to tender in court.
- Preparing a detailed balanced report on quantum of evidence, written in a language readily understood by a non-accountant and dealing with all issue, irrespective of whether or not they are favorable to the client.
- Reviewing expert accounting reports submitted by the other party which may have impact on the quantum of evidence and advising lawyers on these reports.
- Briefing legal counsels on the financial and accounting aspects of the case during pre-trial preparation.
- The other plane of the forensic accountant can initiate measure for introduction of environment accounting to highlight the damage done to the environment by the possible recoupment of such damages or replenishment of lost properties through environmental management continually.

The occupational fraud committed by employees usually involves the theft of assets and embezzlement and the involvement of employees in kickback schemes or conversion of corporate assets for personnel use, the forensic accountant on intervene and observe the suspected examination of assets, invigilation, inspection or documents and interview of those involved to control such practices. Experience and these types of engagement enable the forensic accountant to offer suggestions as to internal controls that owners could implement to reduce the possibility of frauds.

evidence in a professional and concise manner. These assumptions often involve a detailed analysis of numerous years accounting records to quantify the issues in dispute. He does need an understanding of legal issue of business activities.

Forensic Accountant's Role in Improving Corporate Governance:

Companies need a centralized program and an established system to measure and monitor internal controls effectiveness and the alignment between CG, internal control, and external Reporting activities. Many companies have already set up "Governance Officers or Governance Committees" to meet the demand for corporate integrity. The governance committee must be active in every area of corporate activity to ensure that the Company is operating as a "synergistic whole". As part of the CG Committee, a forensic accountant can make a significant contribution in each of the following areas:

- ***Corporate Governance*** :

With a strong background knowledge of the legal and institutional requirements of CG, a forensic accountant can help to formulate and establish a comprehensive governance policy that: ensures an appropriate mix of management and independent director son the board; sets out the appropriate responsibilities of the board and the audit committees; has a fair allocation of power between owners, management, and the board; and ensures there is a company "code of ethics" for employees and management. In fact, ethical behavior is reinforced when top management shows (through its own actions) that questionable behavior will not be tolerated. Here, the CS professionals, being well trained to handle the intricacies of the regulatory environment in India, and tackle with tact the board of directors, can play their vital role.

- ***Preventing Fraud:***

Accounting professionals (CAs) across the globe must understand that the best way to prevent a fraud is to establish an efficient control system that encompasses: a good control environment determined by management's philosophy of ethical behavior and strong CG policies; a superior accounting system that ensures the proper recording, classification, and reporting of all relevant transactions; and strong procedural controls that provide for safeguarding of assets, proper authorizations, audit mechanisms, and proper documentation.

- ***Creating a Positive Work Environment:***

Forensic accountants can ensure that CG policies are formulated to avoid high-risk environments where management is apathetic, pay is inadequate or too high, there is a serious lack of proper training and compliance, or there are unreasonable profit and budget goals. It is also necessary to have well-defined hiring policies that result in honest, well-qualified employees.

- ***Establishing Consequences:***

Fraud deterrence should also include an expectation of punishment. A qualified CS/CA professional, with a forensic/legal qualifications, can help in creating policies that clearly state the company's intent to take strict action against any criminal activities, and that such action will apply to all levels of employee, without any exception.

- ***Fraud Investigations:***

Conclusion:

If an organisation/company is concerned about financial discrepancies and financial fraud, it needs more than an accountant. Forensic accounting is the combination of the Accounting, Auditing and Investigation skills which is the best ever growing areas of accounting that enables in enhancing the chances of success in day to day life of corporate firm by prevailing all the vexing and financial problems of corporate field as solution .So the researcher can say that Forensic Accounting is a great weapon against accounting frauds and malpractices in corporate world. Forensic accounting also important in improving the role of corporate governance as well as helps in formulating and establishing an efficient control systems.

References:

1) B.R.Sharma : "Bank Frauds" is the book published by universal publications and is available in all the Indian law books.
2) R.P. Nainta, "The Banking System, Frauds and Legal Control".
3) Arun Kumar, "Money laundering "who is the ex-customs officer.
4) Mr. Mayur Joshi, "Occupational Frauds and Money Laundering", A Certified fraud examiner. The book is published by Snow-White Publication
5) Owojori, A.A, The Role of Forensic Accounting in Solving the Vexed Problem of Corporate World European Journal of Scientific Research, ISSN 1450-216X Vol.29 No.2 (2009), pp.183-187

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ACCOUNTING

- Deepa Chandwani
M.A., M.COM., M.PHIL., NET., SET

INTRODUCTION

Due to the complex relationship between the companies in the community and also with the government and those conditions were created in the community that corporations should be accountable not only stakeholders but also to individual people. Companies from the 60s to have realized the importance of social resources so that their importance in social reporting showed a decade later. In 70s starts and is considered the peak period, accounting and social reporting. Many articles were written in this decade that the social information of interest to managers. So that, in the first decade of social accounting and social reporting went to many companies many problems also exist in the direction of social reporting and the development of this report is limited in this paper is to point out some problems.(Zhang & Hill, 1998). Accounting concept of social responsibility in the early 60s by writers such as Anderson, furniture, and Lin was Abs. Anderson should be named as the father of social responsibility accounting. America in the early 70's this concept of America Accounting Association to review the obstacles and problems related to social responsibility was measured in Accounting.

Social responsibility in accounting standards due to pressure from pro-environment and human rights organizations in industrialized countries, the International Federation of Accounts (IFAC) has focused its attention focused on this topic And a series of statements issued in connection with these standards. Reports provided by the financial accounting system, certain aspects of the business unit's performance can be evaluated and business unit profitability and financial strength of the success or failure as the most attention focused on groups that benefit most include(OECD , 2005)

-Actual and potential investors;
- Managers of business units;
- Actual and potential creditors;
- Government agencies;
- Employee business unit;
- Customers;
- Vendors.

But in America the concept of social responsibility accounting, with a delay in the early seventies, America Accounting Association (AA A) forming a committee to review the obstacles and difficulties related to measuring and reporting process began in the accounting responsibilities and despite the passage of more than four decades, this concept is still in early stages of the latest accounting issues to take over and run the application and not much progress has so far been published in most papers, the More descriptive and based on concepts described, less attention to implementation and provide appropriate solutions to practical problems it had. Of foreign works, the group of business activities and results of operations that go beyond the stated interest groups, and works like the social costs, social benefits and social returns are included.

Social accounting

Social accounting is part of the knowledge of accounting and reporting that aims to measure the social effects (social costs and benefits) arising from the business unit's activities.(McNamara, 1999). Since each business unit is part of a community that works and is constantly interacting with other community members And incomplete

contracts by citing social and community members that have been enacted to protect the interests of all, it is necessary Business unit is aware of their obligations and responsibilities andknow their limits to protect shareholders' interests But other obligations and responsibilities towards other socialgroups such as creditors, employees, customers and vendors and groups in the community and its surroundingenvironment feels.

The social accounting can be issued by an organization with information that allows stakeholders to the organization's performance in dealing with social issues (positive and negative) to assess, define Social accounting process to collect, measure and report transactions and interactive effects of these transactions between business and society surrounding him Social Accounting and Reporting by measuring the effects of cross-business unit and its surrounding community, to assess the fulfillment of social obligations makes possible.

Social responsibilities, duties and obligations of the organization should help in the maintenance of a society in which the activity will do. ""Understanding Frnch" and "HineStarved" book "management culture" regarding social responsibility write: "social responsibility & duty is the responsibility of private institutions, meaning that adversely impact the social life in which work, do not. This task generally consists of tasks such as: not infected, not discriminated against Drastkhdam, evasion, unethical activities and to inform consumers of product quality. Task is also based on positive participation in community life(Hopkins, 2001).

"Robinson" says the same about "social responsibility is one of the duties and an obligation toward the organization has benefited the community so that the primary goal of maximizing profits if the noble cause."

"Keith Davis" believes that "the sense of social responsibility commitment by the managers of business organizations, the private sector as it may decide that the profits for the Institute, improve the welfare of society as a whole."

The other definitions of social responsibility are(Higgins& Vince 1993):

1 - "Social responsibility of management commitment is in addition to maintaining and expanding the organization's interests, individual and general welfare of the community is done."

2 - "Commercial enterprises are working in a society that society has created many opportunities for them to pay profits. Instead, the agencies must be committed to meet the needs and demands of society. Call this commitment to social responsibility. "

3 - "social responsibility, commitment, decision-makers for that general measures in addition to their own interests, also provides improved welfare. In this definition, there are several elements: firstly, social responsibility, an obligation that the institutions should be accountable to its economy. Secondly, the institutions responsible for polluting the environment, discrimination in employment, ignored the needs of their employees

Products harmful to health and the like that can do damage, avoid. Finally, organizations should allocate financial resources, in improving social welfare majority wider community. Such measures include: helping the country's culture and cultural institutions and improve the quality of life. ". Simply put, organizations should be linked as part of a larger system in which there are, actIt is between management ethics, social responsibility and social commitment with social responsibility, there are differences. In this regard, "Anderson" in his book writes: "The terms of management ethics and social responsibility in relation to compliance with the norms and values and morals of the community and aims to provide

associated with the behavior of individual managers and employees. ""Stephen Robbins" also wrote about it: "If the concept of social responsibility with the concepts of social commitment and social responsibility, we compare, we realize that social responsibility is in the moderate evolution of social participation. (Social commitment to social responsibility)."One organization, the social commitment of his works to their economic and legal responsibilities to act and no more. In other words, he asked that the law is at least responsible acts. If the organization does not encourage social goal, only to achieve its economic goals are and nothing else. With its social responsibility, an ethical governance framework, adding that it is based on the activities of organizations that have improved the community, doing things that worsen the condition of society can be avoided. Finally, the social accountability of the organization's capacity to act and move toward the demands and expectations of society(Poesche, 2002). Assumptions of social responsibility accounting system Four basic assumption of social responsibility accounting system include:(William , Frederick & Mildred, 2001).

1 - Each business unit has obligations towards its surrounding communities that do not adhere to them.

2 - goods that were previously free, others are not so available for free.

3 - of the inalienable rights of the community that the social obligations, and also the conduct of its business units to increase their awareness and knowledge is required to be based on principles of accounting reporting. Accounting of costs and social benefits to the business units of social return on investment can be calculated.

Framework and the concepts, provides practical viewpoints. As mentioned, one of the goals of social accounting, determination and measurement of net social benefits and social costs and ultimately is a business unit. Accounting profit because only part of this partnership shows based solely on market transactions, measured, and numerous other transactions that simultaneously with the informal economic transactions between business units and the data is ignored. Residents and staff was the first branch to the new bank branch, loss of property values and business units and the area will further the economic downturn. In contrast, if the Bank to expand its branches to act in such neighborhoods and areas, gradually causing the boom in regional and community banks will ultimately increase profitability. For these reasons, non-commercial transactions such as accounting, must recognize the economic transactions and to report. It is essential to the basic concepts such as social dealings; social benefits, Social Structure, Social Capital and Social Net assets are defined.

1 - socialtransactions: Social transactions, dealings and transactions between business units and its surrounding community is the result of economic, business and community decisions and actions around him. These types of transactions that are not reflected in market economies. Identification and reporting of social transactions, as the net effect of net profit in the fiscal period, the appropriate criteria for examining the social impact of business units

.2 - Social benefits: Net social benefits of participation and social effects of business transactions with the financial community during social costs and benefits is achieved. The calculation of social benefits, social benefits should be consistent with true social costs.

3 - Social Structure: Social elements, the informal social groups that have signed a social contract with business units and business unit are responsible for the consequences of its social obligations. The system of social accounting, social rights to this business unit, the account ((social capital)), is the identification and reporting.

4 - Social Capital: Social capital, the interests, rights and claims of the social pillars of the business unit. Registration and reporting of such rights and interests may not match the conventional accounting system, but also social capital measurement and reporting as a basis to decide when it will be beneficial to users. Thus, the business unit management in everyday economic decisions, with regard to financial considerations, rights and social interests identified, including the effects and how to establish a new factory on the production environment, employment, public facilities and ... And claims and benefits and expenses that each social group to pursue such measures will take into consideration.
5 - Net Social assets: Net social assets, the difference in our community resources and community resources in analysis of business activity in his lifetime. Different views and opinions in relation to the accounting concept of social responsibility and there is also the appellation. In terms of concept, it is part of a group of financial accounting and knows it is possible to consider expanding the scope of financial accounting and accounting responsibilities to include these groups, only a simple extension of the traditional accounting role. While most groups believe that the accounting system, social responsibilities, principles, and concepts has its own rules, so that it can be a completely separate issue, such as management accounting, cost accounting, governmental accounting and others who knew Its purpose is to deal with social issues:
1 - evaluate the social impact of business activities;
2 - Measuring the social costs and obligations of the entity;
3 - Measuring the social interests of the entity;
4 - Provide internal and external information systems in the community
Trade can help. But the naming of some aspects of the social accounting and social accounting entity called the group, but the term was coined, is the social responsibility accounting. Social costs and social responsibilities resolution of accounting problems, many of the costs can be divided into both categories. Accounting aspects of the concept of social responsibility, we must say that the experts and scholars have provided different definitions of the most important and most common is as follows: know, but other obligations and responsibilities towards other social groups such as creditors, employees, customers and vendors and groups in society and the environment around you. For example, the accounting system, social responsibilities, reporting the results of business operations costs will be limited to the traditional method of dealing with income, but it is necessary to expand the scope and the costs and benefits in the commercial unit Benefits and problems of social responsibility accounting system:
The main advantages of the social responsibilities of the accounting system can be pointed to the following: providing conditions for entering environmental issues in national accounts, which will lead to two results:
First, to provide important information for planning economic and social development at national level;
Second, to provide improved methods and components for the calculation of GDP
Social costs and economic costs of each business unit have grown from the commitments to social and economic entity, which may be due to legal obligations or the entity to be voluntary. Producers are faced with the problem of social reports, the separation of these two types of costs. Immixture because some of these commitments together, creates problems in drawing the line between them. While the other may be considered as an economic cost to increase sales volume and ability to compete with

other producers while these costs can be looked at as well as economic costs to increase productivityand ultimately increase profitability have been made.

The theoretical basis of accounting for such costs from each other, there are two criteria that include:

1 - The aim of an activity or cost criteria;

2 - The legal criteria. The first criterion, the cost of that entity to improve its standing with the public can do to contribute to the costs and environmental cleanliness, staff and community education, provision of travel and tourism is the holiday period, will be a social cost, what will be on what they do on the legal requirements. costs to increase profit entity that is done, the economic costs are considered. But the second criteria, legal requirements, criteria for distinguishing the social costs of economic costs will be. Therefore, based on legal expenses that the entity will do, as the economic costs are considered. If the law requires an entity to be used by transportation and environmental health staff and also provide safety equipment, such costs will be social costs, but and costs. But the cost of that legal entity of the request and does not require, as a kind of social costs are considered.

Ducker's first and most important social responsibility and the duty of every institution knows and says it works well if the firm fails to perform its main task, no can do no other. According to him, bankrupt businesses, employers are not good, neither good neighbor, not a member of the party and cannot even provide enough capital to expand its work. Therefore, more work should not be considered. According to Drucker, the "constraint" social responsibility of enterprises, high volume and level of responsibility in performing their mission is successful. This seems very similar to the "Friedman" The main responsibility of its social responsibility to the firm knows economy.

According to Druker, the most important form of social responsibility, legitimacy and authority is restored. Responsibility without authority is meaningless, so the responsibility is always with authority. Therefore, anyone who makes a claim of responsibility, authority is really a lawsuit. Indeed, whoever has the authority, is responsible. He says humor and authoritarian regimes that are at full strength, its own against anyone and anything, do not charge! Thus, Drucker when the firm is asked to accept responsibility for solving one of the troubles and problems of society, think carefully and see whether the authority embodied in this responsibility, it is legitimate or not. If this authority is legitimate and justified, accept responsibility, the responsibility is in fact frowned upon. Due to these constraints and limitations, firms do indeed have Responsibilities?

According to Drucker, the social responsibilities of firms can be outlined as follows: Responsible products and services: firm and its managers responsible for the consequences and effects of its products and the consequences should, be held responsible. Processes responsible for: firm and its managers are responsible for the production processes. Social costs of production and production processes should not be necessary if conditions, such a situation occurs, the rate must be at least as much as possible. For example, if the target firm, chipboard manufacturer is considered to be supplying the raw material from forests, this should not be associated with the destruction of forest resources. Exploitation of forests must be a way that did not damage it. On the other hand, care must be taken in the production process so that its losses "especially glues and chemicals" does not pollute the environment. Aerosols and dust control, and in cases such as the inevitable noise pollution, damage to reach the lowest possible.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

A study in psycho-analysis of Anita Desai's "*Cry, The Peacock*"

- Sutariya Chetankumar B
M.A., B.ED., M.PHIL

Psychoanalysis is a body of ideas developed by Austrian psysician Sigmund Freud and continued by others. It is primarily devoted to the study of human psychological fuctioning and behaviour, although it also can be applied to societies. Psychoanalysis has three applications:

1. a method of investigation of the mind;
2. a systematized set of theories about human behaviour;
3. a method of treatment of psychological or emotional illness.

Psychology is term, which indicates the human nature and makes man differ from animal in social animal. The human nature has the member of fantasies and instability at the various stages of life. These controversies and dissatisfaction of human are revealed in real life as well as in their literary or informative documents. The present study is about the psychology of the great writer Anita Desai. She comes from Indian origins and social background of India. Her works are also spread a fragrance of Indian lifestyle and social boundaries. Anita Desai's works shows the orthodoxy of Indian society at first and secondly the nightmarish effect of traditional culture of India on human beings who are the inevitable part of this social system. In this novel "*Cry, The Peacock*" we will examine the situation of Indian social customs and domestic tolerance of man and woman at the different stage of lives.

Anita Desai is one of the most powerful contemporary Indian novelists in English. She is concerned with the inner world of her characters. She tries to look for the deep desires, emotions and feelings felt by her characters and shows then as the influencing factor behind their action. She basically portrays the plight of modern woman in the existing man dominated society where she makes an effort to voice herself. Her portrayal of woman characters are influenced and conditioned by complex social milieu. She looks at the predicament of women and visualizes life for a woman as a series of obligations and commitments. In addition to existentialistic reality of life she evokes the sentiment and sensibility of women of their role and respect in society. She closely examines the emotional world of womankind. She sets

herself to voice the mute miseries and helplessness of millions of married women tormented by existentialist problems and predicaments. She focuses on how her heroines, in the contemporary urban milieu, are bravely struggling against or helplessly submitting to the relentless forces of absurd life. Desai has natural preference for writing about women characters. Although she is pre-occupied with the theme of incompatible marital couplets yet we come across different kinds of women characters in her novels. She has explored the psyche of both the childless women, as of Maya in *Cry, The Peacock* of Monisha in *Voices in the City* and also of women with children like Sita in *Whether Shall We Go This Summer?* and Nanda Kaul in *Fire on the Mountain*. The interesting thing to note is that Anita Desai has also portrayed the psyche of women in when that they don't want children.

In her novel *Cry, The Peacock* we find examples of two extremes. The dance of the peacock acquires a sinister significance to the heroine of the novel. Maya, the heroine is a neurotic young woman whose sanity is fast, disintegrating under the pressure of marital discord and of certain vague but frightening childhood memories. Maya, a spoiled and pampered daughter of Brahman is married to Gautama, a rather insensitive advocate who fails to understand her sensitive nature. She suffers from father obsession and looks for the typical father image in her husband. She is the pampered child of a Rai Saheb, and is brought up in an atmosphere of luxury. Though Gautama loves her in his own way yet Maya is never satisfied and happy. She feels that Gautama never cares for her and does not have any feelings for her. Being childless she is much attached to the dog. She comes before us as a hypersensitive woman, an introvert. Maya on the one extreme is fragile, with deep cultural roots and refined sensibilities. Especially through her heroine Maya-the most pamper child at once but after marriage the most ill-treated wife. Because of these factors she faces the psychological disorder and felt slavery in her own heaven. The home of husband should be the heaven for the wife in accordance to Indian social philosophy but Maya felt like prisoner, felt criminal for born as a woman in this society. Anita Desai creates Maya as a representative of all Indian typical women.

Anita Desai has emerged as a very serious, skilled and promising novelist in India today. The present study shows that man is a slave of cercumstances and in every stage they faces problems. But here, with the help of psychology we can solve the problem of psyche like Maya in *Cry, The Peacock*. Anita Desai specially focused on woman characters who more than becomes a victim of this psyche. Psychology is useful to give a mental relief in your life and in future it will be more profitable.

BIBLIOGRAPHY

1. Desai, Kiran, '*Cry the Peacock'*, Orient Paperbacks, 1980.
2. Dhawan B. K, '*Indian Women Novelists and Psychoanalysis*', Arise Publishers & Distributors, 2011.

Dictionary

1. Cambridge International Dictionary of English, London, Cambridge University Press, 1995
2. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, 1989
3. The New Millennium Illustrated Dictionary, New Delhi, Goyal Brothers Prakashan, 1994

Internet Sources

http://www.bing.com/search?q=summury%20of%20cry%20the%20peacock&pc=conduit&ptag=A7A8CA42A2AB547DBBDF&form=CONBDF&conlogo=CT3210127

http://www.bing.com/search?q=character%20of%20maya%20in%20cry%20the%20peacock&pc=conduit&ptag=A7A8CA42A2AB547DBBDF&form=CONBDF&conlogo=CT3210127

http://www.bing.com/search?q=about%20psychoanalysis&pc=conduit&ptag=A7A8CA42A2AB547DBBDF&form=CONBDF&conlogo=CT3210127

नुक्कड नाटक पर मार्क्सवाद का प्रभाव

- प्रा. डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहान
श्री बोसमिया आट्‌र्स एण्ड कोमर्स कॉलेज,
जेतपुर, जिल्ला - राजकोट

समकालीन स्थितियाँ और प्रतिरोध का स्वर :- राष्ट्रीय मुक्ति संग्राम के दौरान हमारी जनताने स्वाधीनता, समाजवाद और आर्थिक समानता के जो स्वप्न देखे थे, ये स्वप्न आजादी के बाद के इन तिरपन वर्षो में लगातार टूटते चले गए हैं। आज लोकतंत्र और चुनाव, प्रशासन और योजना तथा आर्थिक -सामाजिक समता की घोषणाएँ एक क्रुर मजाक बनकर रह गई हैं। गरीबी, बेरोजगारी और भुखमरी देश की अधिकांश गाँव-शहरो की श्रमजीवी जनता को लगातार ग्रस रही हैं। दुसरी ओर सता गाँव के जमींदारो, रईसो और महानगरो के औद्योगिक घरानों के हाथो में केंद्रित हो गई है। सत्ताधारी वर्ग आर्थिक क्षेत्र में गहराते संकट को कृषि-भूमि की लाखों एकड जमीन का बँटवारा कर तथा बंजर जमीन को सिंचित करके दूर कर सकता है, सरकारी और सहकारी क्षेत्रो में लघु और बड़े उद्योग शुरु कर, तथा ग्रामो में गृह उद्योग का विकास कर सकता हैं। लेकिन सता वर्ग का यह चरित्र ही नहीं हैं, क्योंकि जमीदारो की सर कार जमीन परअवैध कब्धा जमा कर बैठे एकाधिकारी जमींदारो की जमीन को खेत-मजदूरो और छोटे कि सानो में कैसे बाँट सकती हैं ? यहाँ तक कि आज तक पुरी सरकारी परती जमीन का भी भूमिहिन खेत-मजदूरो में बँटवारा नहीं किया जा सका हैं।बडे औद्योगिक घरानों और बहुराष्ट्रीय कंपनियों को नाराज कर सरकार सरकारी और सहकारी क्षेत्र में तथा ग्रामीण क्षेत्र मेंलघु, मध्यम और गृह उद्योगो का विकास करने की नैतिक शक्ति भि गँवा चुकी हैं।

गहराते आर्थिक संकट को दूर करने के नाम पर भारत की सार्वभौमिकता और स्वाधीनता को ही सरकार गिरवी रख रही हैं। सत्ताधारी वर्ग लगातार विश्व बैंक से कर्जा ले रहा हैं। साम्राज्यवादी देशों के निर्दे शो के अनुसार अपना बजट और अपनी योजनाएँ बना रहा है और सबसे ज्यादा उत्साह निजीकरण के समर्थन में दिखा रहा हैं। अब तो समाजवाद का नाम कसम खाने के लिए भी नहीं लिया जाता हैं। राष्ट्रीय कृत उद्योगो और बेंको के निजी हाथों में सौंपने की प्रक्रियाशुरु हो गई है। सरकार ने डंकेन और गैट प्रस्तावो को स्वीकार कर साम्राज्यवादी पूँजीपति देशों को तथा उनकी बहुराष्ट्रीयकंपनियों को हमारे देश का आर्थिक शासन लगभग सौंप दिया हैं।

इधर भ्रष्टाचार एक सर्वव्यापी तथा सर्वसम्मत मूल्य के रुप में प्रतिष्ठित हो गया हैं। भ्रष्टाचार (यथा रिश्वत) पूँजीवादी देशो के लिए एक मूल्य था और अभी भी हैं। जापान और अमेरिका के राष्ट्रपति और प्रधानमंत्री भी इन आरोपों के कारण चर्चित हो चुके हैं तथा अपने पद खो चुके हैं। लेकिन आज विदे शी पूँजी के साथ इसका भी एक मूल्य के रुप में आयात किया जा चुका हैं। शेयर बाजार कांड तथा बोफोर्स और अन्य अनेक कांड हमारे देश के सत्ताधारी राजनीतिक वर्ग के सदस्यो, पूँजीपति वर्ग के बडे घरानो, नवधनाढय वर्ग के महत्त्वाकांक्षी व्यक्तियों तथा भ्रष्ट नौकरशाहों के अपवित्र गठबंधन और जनता के विरुद्ध षडयंत्र के प्रमाण हैं। जिनके पास काला धन है, उनके लिए महँगाई, बेरोजगारी और टैक्स की कोई समस्या ही नहीं हैं। मध्य वर्ग और उससे भी अधिक शहरो के मेहनतकशों को तथा गाँव के खेत-मजदूरो को इन समस्याओं के साथ साक्षात्कार करना पडता हैं।

भ्रष्टाचार मात्र प्रशासन या अर्थ-व्यवस्था के क्षेत्र में ही नहीं है। वरन् शिक्षा के क्षेत्र में भी इसकी जड़ें मजबूत हो चूकी हैं। शिक्षा के क्षेत्र में चाहे प्रवेश का प्रश्न हो, परीक्षा का प्रश्न हो या नियुक्ति का प्रश्न हो - सबका हल मात्र धन द्वारा ही किया जा सकता हैं। सभी तालों को खोलने वाली कुंजी है एकमात्र धन, जो हमारी गरीब जनता के पास नहीं हैं।

सत्ताधारी वर्ग के पास जनता की किसी समस्या का हल नहीं है। उसके पास देने को कुछ नहीं हैं। हाँ, वह महँगार्ल बढा रहा है और हर सुविधा (बस, रेलवे, शिक्षा, अस्पताल) का दाम बढा रहा हैं। शहरा

में झुग्गी-झोपडियों की संख्या दिन-रात बढती जा रही हैं। गाँवो मे कृषि-भूमि का बँटवारा न करने से छ ोटे किसान खेत-मजदूर बन गए हैं।खेत-मजदूर गाँव में काम न मिलने के कारण काम की तलाश में शह र में मजदूरी करने के लिए मजबूर होते हैं। दरिद्रिता और बेकारी से ग्रस्त झुग्गी-झोपडियों में रहने वाले कुछ व्यक्ति पुलिस, प्रशासन तथा नेताओं के संकेत पर तथा उनके संरक्षण में आपराधिक कार्य करने लगते हैं। अवैध शराब बनाना, तस्करी, अपहरण और लुट शहरो के स्थाई रोग बन गए हैं जैसे गाँवो में डाके।

सामाजिक जीवन में भी जातिवाद और सांप्रदायिकता ने अपने फन अधिन फैलाए हैं। गाँवो में दलितों पर अत्याचार अब भी हो रहे हैं। आरक्षण तथा मराठवाडा युनिवर्सिटी को भारतरत्न डॉ. आंबेडकर का नाम देने के विरुद्ध सवर्ण गुटों तथा शिवसेना जैसी पार्टीयों का आंदोलन इसका प्रमाण हैं। चुनावो में भी सांप्रदायिकता और जातिवाद का भरपूर इस्तेमाल सत्ता वर्ग से जुडे राजनीतिक दलो द्वारा किया जाता रहा हैं। इधर अयोध्या - विवाद का सत्ता वर्ग सेजुडी राजनीतिक पार्टियों के अपने संकीर्ण चुनावी हित के खातिर लाभ उठाया। एक फासिस्ट पार्टी ने तो अन्य फासिस्टगुटों के साथ मिलकर पुरे देश में तथा विशेष त:उत्तर-पश्चिम भारत में तो भयानक सांप्रदायिक वातावरण पैदा कर दिया।धर्म तथा मंदिर - मस्जिद के सवाल पर सैकडों निरोह और निर्दोष व्यक्तियों को दंगो की आग ने लील लिया। बूढों,बच्चों और औरतों को न केवल क्रूरतापूर्वक मारा गया, वरन् कईयो को तो आग में जिन्दा जला दिया गया। मरने वालो में अधिकांशत: मेहनतकश वर्ग के थे।

सांप्रदायिकता और जातिवाद का सबसे बुरा प्रभाव मजदूर-किसानों के महँगाई विरोधी, बेरोजगारी-विरोधी तथा आर्थिक स्वाधीनता-समानता के पक्ष में चलाए जा रहे आंदोलनो की होता हैं। आज देश के अर्थ एवं उद्योग क्षेत्र में अराजकता हैं। छँटनी और तालाबंदी, महँगाई, और बेरोजगारी की विकराल समस्याएँ हैं, लेकिन जातिवादी या सांप्रदायिक आंदोलन गरीबो को लगातार हिंदू-मुस्लिम में तथा सवर्ण-हरिजन में बाँटकर तथा उन्हें इस तरह आपस में लडाकर जनवादी आंदोलन को षडयंत्रपूर्वक रोक रहे हैं। चुनाव में काले धन का तथा लाठियो- बंदूको का प्रयोग इतनीसामान्य बात हो गई कि लगता है जैसे लोकतंत्र और चुनाव से लोक का कोई संबंध ही नहीं रहा हैं, कि जैसे चुनाव औरलोकतंत्र धनवान और अपराधी गुटों का शक्तिपरीक्षण (गैंगवार) हो गया हैं।

संस्कृति के क्षेत्र में भी सत्ता वर्ग की पकड मजबूत हो गई है। संस्कृति के नाम पर फिल्मो और टेलीवीजन की अधिकांश प्रस्तुतियाँ अपसंस्कृति को फैला रही हैं। हिंसा, सेक्स और उन्मुक्त यौनाचार को ये माध्यम बढावा दे रहे हैं। सरकारी डाक्युमेंटरी विभाग की प्रस्तुतियाँ तथा दूरदर्शन के राष्ट्रीय कार्यक्रम सामंती-पूँजीवादी मूल्यों का प्रचार कर रहे हैं या फिर उबाऊ और कलाविहिन कार्यक्रम दे रहे हैं। इधर जी टी.वी., स्टार टी.वी. आदि विदेशी कंपनियों ने सेक्स - हिंसा और उत्तेजक कार्यक्रमों के द्वारा जनता के एक बडे वर्ग को आकर्षित कर लिया हैं। पत्रकारिता के क्षेत्र में भी बडे घरानो के अखबार उपभोक्तावाद का समर्थन कर रहे हैं। उत्तेजनापूर्ण और भडकाने वाली खबरो को तथा अफवाहों को अखबार में जितना स्थान मिलता हैं, उतना मजदूरो के आंदोलन को, मजदूरो तथा दलितों की पीडा को नहीं मिलता। भारत में आदिवासी जन और दलित वर्ग हजारो वर्ष से लगभग हर प्रकार की गुलामी में जीवन जी रही हैं। लेकिन हमारे माध्यम का - फिल्म या टी.वी. का - ध्यान उच्च वर्ग या मध्यवर्ग की ओर ही जाता है, क्योंकि यही उनके ग्राहक हैं। माध्यमों का उपयोग जन-जागृति या संस्कार प्रदान करना नहीं रह गया हैं। माध्यम का उपयोग वस्तुएँ बेचना हैं। हल्की चीजें बहुत जल्द बिकती हैं।

नाटक के क्षेत्र में सेंसर के कारण तथा मनोरंजन कर के कारण रंगकर्मी या तो बिखर कर - टूट कर फिल्म की ओर या टी.वी. की ओर मुड रहे हैं। वास्तव में नाटक सभी दृश्य माध्यमों से अधिक कलात्मक और संस्कारक्षम माध्यमहैं। लेकिन सरकार की उपेक्षा निति के कारण ही भारत में तथा विशेषत:हिंदी में

मुश्किल हो जाता हैं। मराठी, बंगाली आदि कुछ क्षेत्रो में रंगमंचीय नाटको की तथा उसके दर्शको की परंपरा रही हैं। लेकिन हिंदी में इस प्रकार की कोई परंपरा नहीं बन सकी हैं। इधर मराठी, गुजराती में भी रहस्य, सेक्स और फूहड मजाको के पारिवारिक नाटक (फार्स) चलते हैं, जिनमें आम जनता कीस्थिति का यथार्थ चित्र अनुपस्थित रहता हैं। जनता से जुडे हुए रंगकर्मियों के लिए तो प्रेक्षागृह का किराया देना और नाटक का निर्माण करना दोनों कठिन समस्याएँ हैं। फिर भी हबीब तनवीर जैसे कुछ रंगकर्मी अपनी नाट्य मंडली के प्रदशर्न करते रहते हैं। लेकिन ये सभी मंडलियाँ न तो व्यवसायिक घटिया नाटक खेलने वाली मंडलियाँ की तरह नियमित प्रदर्शन कर सकती हैं और न इनकी आर्थिक स्थिति संतोषप्रद कही जा सकती हैं।

सत्ता वर्ग चूँकि पूँजीपती वर्ग है और फिल्म या टी.वी. के माध्यम से ही वह अपनी वस्तुओं का विज्ञापन तथा अपने मूल्यों का प्रचार करवा सकता हैं। नाटक के द्वारा ये दोनों काम नहीं कर सकता है या अत्यंत सीमित मात्रा में ही कर सकता हैं। फिर जनवादी नाटक तो यह काम बिल्कुल नहीं करेगा। इसीलिए देश में फिल्म टी.वी. के विस्तार के लिए अनेक योजनाएँ चल रही हैं। लाखों-करोडों रुपये खर्च किए जा रहे हैं। लेकिन नाटक की और ध्यान ही नहीं दियाजा रहा हैं। सरकार को भी टी.वी. से लाखों-करोडो का मुनाफा होता हैं। इसलिए जगह जगह स्टुडियो बनाए जा रहे हैं।लेकिन उस प्रमाण में प्रेक्षागृह नहीं बनाए जा रहे हैं।

उपर्युक्त विश्लेषण से स्पष्ट होता हैं कि रंग-नाटक के क्षेत्र में हमारा देश तथा विशेषत: हिंदी क्षेत्र बहुत पिछड़ा हुआ हैं। नुक्कड नाटक आंदोलन का उद्‌भव इन्हीं परिस्थितियों में हुआ हैं।

भारत में लगभग पचास वर्ष पूर्व प्रगतिशील सांस्कृतिक आंदोलन ने हिंदी तथा हिंदीतर क्षेत्रो में जन समस्याओं को केन्द्र में रखकर तथा मानवीय मूल्यों के समर्थन में अनेक नाट्य प्रस्तुतियाँ की थी। इप्टा (इंडियन पीपल्स थिएटर एसोशिएशन या जन नाट्य संघ) में पूरे देश के सक्रिय प्रगतिशील संस्कृति कर्मी एकत्र हुए थे। अधिकतर प्रस्तुतियाँ प्रेक्षागृह में ही की गई थी। पूरे भारत में इप्टा तथा उसके सहयात्री संगठनो ने नाटक, नृत्य, नृत्य-नाटक, जनगीतों और चित्रकला के माध्यम से प्रगतिशील जनवादी मूल्यों का प्रचार किया था।

कलाकारो के आर्थिक संकट के कारण यह आंदोलन कुछ वर्षो बाद विखर गया। यद्यपि इससे अलग हुए कलाकारों ने फिल्म, कला नाटक के क्षेत्र में प्रगतिशील मूल्यो कें समर्थन में उल्लेखनीय योगदान किया। इप्टा ने सांस्कृतिक क्षेत्र में प्रगतिशील मूल्यों की जो परंपरा शुरु की थी, वह मशाल की तरह नई पीढी को भी प्रेरणा देती रही। गाँवो-कस्बो में प्रेक्षागृह न होने के कारण रंगमंचीय नाटक गाँवो तक बहुत कम जा सके। उसी प्रकार शहरो में भी सीमित संख्या में प्रेक्षागृह होने के कारण तथा प्रेक्षागृहो का किराया वहन न कर सकने के कारण इप्टा के नाटकों के प्रदर्शन में रुकावट आई होगी। सिनेमा के प्रभाव ने तथा व्यावसायिक फार्स प्रकार के नाटको की चुनौती ने भी इप्टा कोकमजोर किया होगा। व्यवसायिक नाटक के दाम उच्चवर्ग या उच्च-मध्यवर्ग दे सकता हैं। लेकिन इप्टा के नाटको के दाम निम्न-मध्यवर्ग या निम्नवर्ग के लिए देना कठिन हो गया होगा। इप्टा के रंगमंचीय नाटकों के योगदान से इंकार नहींकिया जा सकता। लेकिन यह भी तथ्य है कि गाँवो और शहरो की मजदूर बस्तियों में प्रेक्षागृह न होने के कारण इस तरह के रंग मंचीय नाटकों की एक सीमित भूमिका ही हो सकती थी। इप्टा ने कुछ नुक्कड नाटक भी खेले थे। लेकिन नुक्कड नाटकों का कोई आंदोलन उस वक्त शुरु नहीं हुआ था।

आठवें दशक के प्रारंभ में (सन् १९७० के आसपास) हिंदी क्षेत्र में नुक्कड नाटक आंदोलन प्रारंभ हो गया था। यद्यपि बिहार आदि कुछ हिंदी क्षेत्रो में तथा हिंदीतर प्रांतो में यह आंदोलन कुछ वर्ष पूर्व से ही शुरु हो गया था। लेकिन आठवें दशक में ही यह राष्ट्रीय स्तर पर अपनी पहचान बनाने लगा था। सन् १९७७-७८ में बहुत कम मंडलियाँ नुक्कड नाटक खेलती थी। लेकिन सन् ८०-८२ तक पूरे देश में तथा

हिंदीतर क्षेत्र में इनकी संख्या सैंकडो में गिनी जाने लगी। छोटे-छोटे नगरों में भी नुक्कड नाटक खेले जाने लगे। सन् १९७८ में स्थापित जन-नाट्य मंच (नई दिल्ली)ने अपने सैंकडोंप्रदर्शनो द्वारा पूरे देश में इस आंदोलन का विस्तार किया। जन-नाट्यमंच की प्रेरणा से देश में अनेक मंडलियाँ उसी नामसे अथवा दूसरे नाम से नुक्कड नाटक खेलने लगी।

जन-नाट्य मंच और उसके प्रणेता सफदर हाशमी का योगदान भारतीय जनवादी कला आंदोलन के इतिहास में अमर रहेगा। सफदर हाशमी नई दिल्ली के पास साहिबाबाद में १ जनवरी, १९८९ के दिन हडताली मजदूरो कें समर्थन में 'हल्ला बोल' नाटक खेलते हुए मालिकों के गुंडो के हमले में मारे गए थे। उन की शहादत ने इस कलारुप को और अधिक लोकप्रिय बनाया हैं।

'जन-नाट्य मंच' के अतिरिक्त 'दिशा', 'जन-संस्कृति मंच', 'भारतीय जन-नाट्य मंच', 'भारतीय जन-नाट्य संघ', दिशा (सभी बिहार) तथा जन-नाट्य मंच और जन-नाट्य संघ (इप्टा)की हिंदी क्षेत्रो में फैली हुई सैंकडो शाखा-मंडलियाँ तथा संपूर्ण हिंदी क्षेत्र में कस्बो-गाँवो में फैली अनेकानेक नई-पुरानी मंडलियाँ नुक्कड नाटक कर रही हैं। महाराष्ट्र तथा गुजरात में भी नुक्कड नाटक खेलने वाली अनेक मंडलियाँ हैं।

नुक्कड नाटक आंदोलन के उद्‌भव का कारण समकालीन भारत की आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक परिस्थितियाँ थी। आर्थिक विषमता, श्रमजीवी वर्ग के शोषण, स्त्रियों पर किए जा रहे अत्याचार, बेरोजगारीकी व्यापक समस्या, मूल्यों का विघटन तथा लाचारी, अंधविश्वास और पाखंड की शक्तियों के विरुद्ध एक प्रतिरोधी कला के रुप में नुक्कड नाटक का जन्म हुआ। सफदर हाशमी ने (दीर्धा, अंक - ३६ में) लिखा हैं कि -

आधुनिक राजनीतिक नुक्कड रंगकर्म एक सामाजिक जरुरत की पैदाइश हैं। जनवादी आंदोलन से जो जन-संस्कृति पैदा होती हैं, नुक्कड नाटक उसी का एक अंग हैं। पूँजीवादी सांस्कृतिक व्यवस्था ने जो सांस्कृतिक 'नेटवर्क' तैयार किया हैं, वह जनवादी संस्कृति के प्रचार का माध्यम नहीं हो सकता। जनवादी वैज्ञानिक और प्रगतिशील संस्कृति के प्रचार के लिए, समाज के शोषित तबकों में सर्वहारा के क्रांतिकारी जीवन के प्रसार के लिए, जनवादी सांस्कृतिक आंदोलन जो विधाएँ अपनाता है, नुक्कड नाटक उनमें से एक हैं। सफदर हाशमी ने नुक्कड नाटक के उद्‌भव की ऐतिहासिक जरुरत पर तथा उस की भूमिका का बहुत सही विश्लेषण किया है। यह भी सही है कि आज जनवादी संस्कृति का प्रचार सत्ता वर्ग के माध्यमों द्वारा नहिं किया जा सकता हैं। जनवादी आंदोलन के प्रचार के कारण अथवा (एक बात और जोड दे किं) जनवादी मूल्यों के प्रसार के कारण (भी) जनता के बीच से नए संस्कृति कर्मी पेदा हो रहे हैं। ये संस्कृति कर्मी जनता के बीच जनवादी मूल्यों के प्रचार के लिए, जनवादी संस्कृीत के प्रचार के लिए तथा मुख्यत: जन-जागरण के हेतु नुक्क्ड नाटको को ही माध्यम बनाए हुए हैं।

हमारे देश में सैंकडों वर्षो से लोकनाट्य-परंपरा का अस्तित्व रहा हैं। ये लोकनाट्य चौपालों, प्रांगणो या मैदानों में ही खेले जाते हैं। तमिल का लोकनाट्य 'तेरुकुत्तू' का अर्थ ही सडक नाटक हैं। यह सडक पर ही खेला जाता रहा हैं। नुक्क्ड नाटक के रंगकर्मियों को हमारे लोकनाट्य की परंपरा ने भी अवश्य ही प्रभावित किया होगा। लेकिन इधरनुक्कड नाटक सामाजिक और विशेष रुप से राजनीतिक थिएटर के रुप में प्रस्तुत हुआ हैं। यद्यपि साक्षरता, परिवार-नियोजन जैसे विषयों को भी नुक्कड नाटक में स्थान मिलने लगा हैं। लेकिन आज भी नुक्कड नाटक व्यवस्था-विरोधी जनवादी राजनीतिक आंदोखन का एक हथियार हैं।

जापान की 'मन्योशु' कविताएँ: सांस्कृतिक अवलोकन

डॉ. ओमप्रकाश एच शुक्ल
गुजरात आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज,
एलिसब्रिज, अहमदाबाद.

किसी भी देश की संस्कृति को समझने के लिए समाज, दर्शन, अध्यात्म, राजनीति एवं शासन-व्यवस्था, आर्थिक पहलू, सौन्दर्य-दृष्टि, भाषा और उसे बोलनेवाला वर्ग आदि प्रमुख तत्वों को जानना अत्यन्त आवश्यक है । यहाँ पर प्राचीन जापान के 'मन्योशु' साहित्य पर बात करना है । आज जापान के लगभग 90% लोग बौद्ध-धर्म के अनुयायी हैं । ऐतिहासिक पुष्टि होती है कि तीसरी शताब्दी तक आधुनिक खोतन बौद्ध-धर्म का केन्द्र बन गया था । माना जाता है कि चीन में बौद्ध-धर्म का संदेश ले जानेवाले सर्वप्रथम कश्यप-मातंग तथा धर्मरत्न नामक बौद्ध भिक्षु थे । इसके बाद चौथी शताब्दी उत्तरार्ध में कूचा को बौद्ध-धर्म का केन्द्र स्थल बनाने में बौद्ध भिक्षु कुमारजीव[i] का महत्वपूर्ण योगदान रहा । 381 ई. में चीनियों ने कूचा पर आक्रमण किया और कुमारजीव को पकड़कर ले गए । चीन पहुँचकर कुमारजीव राजा के कृपापात्र बन गए और बौद्ध-धर्म के प्रचार-प्रसार के लिए महत्वपूर्ण कार्य किये । इसप्रकार चीन में बौद्धधर्म का ठीक-ठीक प्रचार-प्रसार होने के बाद वहाँ से बौद्धधर्म कोरिया पहुँचा । कोरिया के राजा के प्रयास सेलगभग छठी शताब्दी मध्य से कुछ पहले बौद्ध-धर्म जापान पहुँचा ।[ii] जापान के लोग भारत को स्वर्गभूमि मानते हैं क्योंकि भगवान बुद्ध की जन्मभूमि और बौद्ध-धर्म का उद्गम स्थल भारत है ।

"जापान के सांस्कृतिक जीवन के विकास में चीन का प्रभाव बहुत विशिष्ट और व्यापक रहा है । जापान के धर्म, दर्शन, लिपि और साहित्य कि अनेक विधाओं के स्रोत चीनी हैं या चीन के माध्यम से हैं ।"[1] जापान में युवा सम्राट मेजी ने 1868 ई. में सत्ता संभाली और पश्चिम से सक्रिय संबंध स्थापित किए । इसके परिणामस्वरूप पश्चिमी भाषा और साहित्य को जापान में प्रचार-प्रसार का मौका मिला । 1868 ई. के आसपास की राजनीतिक-सामाजिक स्थितियों एवं गतिविधियों और दबावों तथा साहित्य-चिन्तकों के प्रयासों से साहित्य में बदलाव की प्रक्रिया शुरू होती है । वर्तमान जापानी साहित्य चीन की अपेक्षा योरोपीय साहित्य से अधिक प्रभावित है ।

'मन्योशु' काव्य संकलन आठवीं शताब्दी के मध्य में शुरू होकर लगभग पचास वर्षों में पूर्ण हुआ । इसमें संकलित प्राचीनतम कविता सम्राट निन्तोकु(313-399 ई.) की है । इसमें कोकाशु[iii] कविताओं के साथ-साथ प्रसिद्ध सिद्ध-कवि हितोमारो और मुशिमारो की कविताएँ भी संकलित हैं । अधिकांश कविताएँ सातवीं शताब्दी के मध्य

[1] जापान साहित्य की झलक, संपा.रमेश माथुर, महीपसिंह, पृ.21. सीमान्त पब्लिकेशन्स, इंडिया,1975

से लेकर आठवीं शताब्दी मध्य की हैं । कालक्रम की व्यापकता की दृष्टि से कह सकते हैं कि 'मन्योशु' में चौथी शताब्दी से लेकर आठवीं शताब्दी के मध्य तक की कविताएँ संकलित हैं । सही अर्थों में यह जापानी क्लासिक संवेदना की धरोहर है क्योंकि "आठवीं शताब्दी में चीनी लिपि को अंगीकार किए जाने के बाद ही जापान में चीनी संस्कृति और साहित्य का प्रभाव आना शुरु हुआ था ।"[2] 'मन्योशु' में विविध वर्गों की कविताएँ संकलित हैं– सम्राट-साम्राज्ञी, राजकुमार-राजकुमारी, दरबारी कवियों, सामंतवर्ग, सीमा प्रहरियों, किसान स्त्रियों, नर्तकियों, गणिकाओं आदि तमाम वर्गों की कविताएँ विविधता लिए हुए हैं, जो 'मन्योशु' के अर्थ को सार्थक बनाती हैं ।[iv] किन्तु, खास बात यह है कि ये कविताएँ समाज के सभी स्तरों तक पहुँची, जबकि भारत में रीतिकालीन दरबारी कविताएँ लोक तक उतना नहीं पहुंच सकीं और न ही इसतरह सामान्यजन की भागीदारी रही । बीस खंडों में विभक्त 'मन्योशु' में लगभग चार हजार से अधिक कविताएँ संग्रहित हैं । विश्व की श्रेष्ठ कविताओं में 'मन्योशु' को शामिल किया जाता है । 'मन्योशु' की एक बड़ी विशेषता यह भी मानी जायेगी कि इसमें काफी मात्रा में महिलाओं की कविताएं शामिल हैं । इन महिलाओं में साम्राज्ञी, राजकुमारी, परिचारिका, किसान-स्त्री, नर्तकी, गणिका, सीमा-प्रहरी की पत्नी– सभी वर्ग की स्त्रियाँ शामिल हैं । परंपरा का यह सुंदर पक्ष सैकड़ों वर्ष बाद आज भी देखा जा सकता है– सम्राट-साम्राज्ञी की उपस्थिति में आयोजित होनेवोले कविता प्रतियोगिता में तमाम वर्ग से प्रविष्ठियाँ भेजी जाती हैं, सम्राट-साम्राज्ञी भी अपनी कविता भेजते हैं।

'मन्योशु' की कविताओं का केन्द्रीय भाव प्रेम रहा है । जापान में सम्राट-साम्राज्ञी द्वारा प्रेम कविता लिखना कभी लज्जा का विषय नहीं रहा जैसा चीन में शिक्षित एवं अभिजात वर्ग में माना जाता रहा । यहाँ मात्र स्त्री-पुरुष के प्रेम को ही अभिव्यक्ति नहीं मिली, बल्कि उसे व्यापक रूप में भी देखा गया है । मानवीय प्रेम और करुणा, माता-पिता के संबोधन गीत, सीमा प्रहरियों के गीत, प्रकृति के विविध रूपों आदि की सुंदर एवं मार्मिक अभिव्यक्ति 'मन्योशु' की कविताओं में हुआ है । 'मन्योशु' की कविताओं का हिन्दी अनुवाद करने का कारण देती हुई रीतारानी पालीवाल कहती हैं– "... इनमें जापानी मन के वे सांस्कृतिक बिम्ब हैं जो मनुष्य और मनुष्यता को एक सहज जीवन जीने की शक्ति देते हैं । इन कविताओं में तीन भाव प्रमुख हैं– प्रकृति से लगाव, परंपरा से लगाव तथा आत्म से लगाव ।... आत्मबिम्ब मनुष्य के आंतरिक लगावों को व्यक्त करते हैं– आखिर संस्कृति मानव-बिम्बों का संयोजन ही तो है ।"[3]

[2] जापान की 'मन्योशु' कविताएँ, अनु.रीतारानी पालीवाल, भूमिका से, साहित्य अकादमी,दिल्ली, 2006

[3] जापान की 'मन्योशु' कविताएँ, अनु.रीतारानी पालीवाल, भूमिका से, साहित्य अकादमी,दिल्ली, 2006

नारा युग (710-794 ई.) के मध्यकाल में राजकुमार तकामिया द्वारा रचित एक कविता में मिथ, सांस्कृतिक संदर्भ और ऐतिहासिक तथ्य की परिपुष्टि होती है:

सूजी हुई पलकें लिए
बैठा है वह कौआ
बल्लम-शीर्ष पर फहराती पताका पर
चुगता रहा था जो लालचवश धान के उन खेतों को
ब्राह्मण पुरोहित करता था जिनकी रखवाली ।[4]

साहित्य में प्रतीक और उसके अर्थ देशकाल आधारित होते हैं भारत में उल्लू मूर्खता का प्रतीक है किन्तु इंग्लैण्ड में वह बुद्धिमानी का प्रतीक है । इसी संदर्भ में कहें तो कौआ जापान में आदर-प्राप्त पंछी है । जापानी ऐतिहासिक दस्तावेज में उल्लेख मिलता है कि 736 ई. में पहली बार कोई भारतीय पुरोहित जापान गया था, माना जाता है कि इस कविता में उसी भारतीय ब्राह्मण-पुरोहित का उल्लेख हुआ है । धान के खेत जो ब्राह्मण-पुरोहित की निगरानी में तैयार हो रहे थे और जिन धान्य से मंदिर में नैवेद्य तैयार किया जाता, उस फसल को लालचवश कौआ चुगता रहा - जूठा कर दिया । इसलिए उसे दंड मिला है । विशेष अवसर पर मंदिर के परिसर में झंडावाली बल्लमों को प्रतिष्ठित किया जाता है । स्वभाविक है कि अपराधबोध से पश्चाताप करते हुए कौए की आँखे रो-रोकर सूज गई हैं । यहाँ पर कौआ, झंडावाली बल्लमें(पताका) और ब्राह्मण-पुरोहित– इन तीन सांस्कृतिक संदर्भों का विनियोग हुआ है । कौए का लालचवश चुगना, यह परम्परा एवं मिथ से जुड़ा हुआ है इसे ऐरिस्टोक्रेटेड विज़न से नहीं देखना चाहिए । भारत में संदेशा लानेवाले कौए को 'दूध-भात की दोनी देने, सोने की चोंच मढ़ाने' की बात कही गई है, श्राद्ध में कौओं को खीर आदि खिलाने की परम्परा है ।

ग्रामीण जीवन में लोक के रंग कई रूपों में दिखाई देते हैं । लगातार धान कूटने से खुरदुरे हो चुके हाथों को विश्वास है कि पुत्र उसे संभाल लेगा ।[5] किसी गरीब व्यक्ति द्वारा अपनी पत्नी पर लिखी कविता लोक-संवेदना लिए हुए है । ईंधन के रूप में सरकंडों का उपयोग करनेवाली वृद्ध हो रही पत्नी के प्रति पति का प्रेम उसे तरोताजा दिखाता है:

वृद्ध हो रही है मेरी पत्नी
रंग उसका पड़ रहा है साँवला
नानिवा[vi] इलाके में नदी किनारे
गरीब घरों की सरकंडों की आग के धुएँ से

[4] वही, पृ.34

[5] वही, पृ.110

कज्जल ओंगी झोपड़ियों की तरह–
फिर भी सदैव ताजगी दिखाई देती है मुझे उसमें ![6]

मिथकों में धार्मिक-सांस्कृतिक धरोहर समायी हुई है । हमारे यहाँ काव्य और संगीत की देवी सरस्वती हैं, जबकि पश्चिम में काव्य और संगीत के देवता अपोलो हैं । हमारे यहाँ सूर्य देवता हैं जबकि जापान में सूर्यदेवी[vii] के रूप में आराध्य हैं । शिंतो[viii] देवालय जिंजा कहलाता है, जिंजा में सूर्यदेवी की उपासना का विशेष महत्व है । राजकुमारी ओकु(661-701 ई.) अपने पिता सम्राट तेम्मु की कई बेटियों में से एक थीं । चौदह वर्ष की आयु में वह जिंजा के मुख्य पुजारिन के रूप में काम करने लगी थी । वह अपने भाई राजकुमार ओत्सु663-686 के असामयिक निधन एवं राजतंत्र की बिडंबनाओं से पीड़ित है; तो सानु चिगामी[ix] निर्वासित पति से वियोग की सजा भुगत रही है । 'इसे' नामक जगह के शिंतो देवालय की बड़ी महिमा मानी जाती है, जिंजा में सूर्य देवी की उपासना के लिए जाती स्वामिनी राजकुमारी तोचि के लिए प्रार्थना करती परिचारिका फुकि(675 ई.) द्वारा लिखी गई कविता के अन्य अर्थ भी लिए गए हैं तथापि काव्यांश इसप्रकार है:

पहाड़ी सरिता में
उन अनगिनत पथरीली चट्टानों पर
जैसे कोई घास नहीं उगती
वैसे ही हमारी तेजस्विनी राजकुमारी
सदैव रहे युवा और नवोन्मेषशालिनी ।[7]

जैसा कि पहले कहा गया कि 'मन्योशु' की कविताओं का केन्द्रीय भाव प्रेम रहा है । सम्राट तेम्मु (सातवीं शताब्दी-मध्य) के कई पुत्रों में से एक राजकुमार ओत्सु(663-686 ई.) की एक कविता और उसके प्रत्युत्तर में राजमहिषी इशिकावा द्वारा लिखी कविता में किसी प्रकार का अलंकरण या उक्ति-कौशल नहीं है, शब्द भी लगभग वही हैं किन्तु भावाभिव्यक्ति की सरलता-सहजता एवं सादगी से कविता हमें प्रभावित करती है:

पहाड़ की तलहटी में
टपकती ओस में भीगता
खड़ा प्रतीक्षा में प्रिया की मैं–
हो गया था सराबोर
पहाड़ी ओस की बूँदों से ![8]

---

[6] वही, पृ.35
[7] वही, पृ.39
[8] वही, पृ.46

देर तक प्रतीक्षा में मेरी
पहाड़ की तलहटी में
हो गए थे सराबोर मेरे प्रिय
पहाड़ी ओस में भीगतेः
काश होती मैं– वे ओस की बूँदे ![9]

'जापानी साहित्यः एक परिदृश्य' लेख में डॉ. महीपसिंह कहते हैं कि लोकसाहित्य जापान के साहित्यिक वातावरण में अपनी विशेष महत्ता स्थापित नहीं कर सका ।[10] लेकिन 'मन्योशु' में संकलित सीमांत प्रहरियों के गीत (साकिमोरि नो उता) और पूर्वी भूमि के गीत (आजुमा-उता) कांतो विस्तार में तैनात सीमा प्रहरियों के गीतों में कहीं बनावटीपन नहीं है, सरलता-सहजता और हृदय की सच्ची अभिव्यक्ति है । जापान समुराइ(योद्धा) संस्कृति का देश है । सीमा प्रहरी का पत्नी से बिछुड़ते समय पीड़ा का वर्णन करना पौरुषहीनता और स्वार्थपूर्ण माना जाता है, लेकिन हृदय के भावों को कब तक दबाया जा सकता है, वे तो अभिव्यक्त होते ही हैं । प्रहरी इतना तो निष्ठुर नहीं कि वह प्रिया को किसी वृक्ष-तले अकेला छोड़कर चला जाय ! वह कहता है– 'नहीं कर सकता मैं अपनी यात्रा शुरू/ इसलिए तुम्हें पहले प्यार कर लूँ'[11] । विछोह की वेदना की मार्मिक अभिव्यक्ति पूर्वी भूमि के गीत (आजुमा-उता) की कविताओं में दृष्टव्य हैः

कैसे रह सकोगी तुम जब मैं
चला जाउँगा तुम्हें घर पर छोड़ कर ?
होती यदि तुम / भूर्ज वृक्ष की लकड़ी का धनुष
हाथ में ले सकता था मैं तुम्हें![12]

तुमसे मिलन-स्नेह-आलिंगन
के क्षण होते हैं बहुत छोटे,
लेकिन तुमसे मिलने की उत्कंठा–
मानो फुजी पर्वत शिखर से अचानक
द्रुतगति से गिरती हुई गरजती धारा हो ![13]

कहने का तात्पर्य यह है कि भले ही "परम्परा से जापानी साहित्य मुख्यतः अभिजात्यवर्गीय साहित्य रहा है ।"[14] लेकिन, सामान्यजन के बीच उसकी पैठ थी और

---

[9] वही, पृ.47

[10] जापान साहित्य की झलक, संपा.रमेश माथुर, महीपसिंह, पृ.21. सीमान्त पब्लिकेशन्स, इंडिया,1975

[11] जापान की 'मन्योशु' कविताएँ, अनु.रीतारानी पालीवाल, पृ.104, साहित्य अकादमी,दिल्ली, 2006

[12] जापान की 'मन्योशु' कविताएँ, अनु.रीतारानी पालीवाल, पृ.105, साहित्य अकादमी,दिल्ली, 2006

[13] वही, पृ.93

[14] जापान साहित्य की झलक, संपा.रमेश माथुर, महीपसिंह, पृ.21. सीमान्त पब्लिकेशन्स, इंडिया,1975

सामान्यजनों की हिस्सेदारी भी । 'मन्योशु' की कविताओं में भी लोकसाहित्य देखा जाना चाहिए । जैसाकि सीमांत प्रहरियों के गीत (साकिमोरि नो उता) और पूर्वी भूमि के गीत (आजुमा-उता) के संदर्भ में रीतारानी पालीवाल कहती हैं– "राजधानी नारा के सुसंस्कृत परिवेश और सुखसुविधाओं से दूर कांतो इलाके के इन गीतों में देशभाषा का लहजा और आकर्षक अनगढ़पन की लय के साथ-साथ देशीपन की सादगी और सरलता है । विरह गीतों में भावों और संवेदनों की अपरिष्कृत प्रस्तुति है जो अक्सर नागर शिष्टाचार की सीमाओं की परवाह नहीं करती ।"[15]

'मन्योशु' की कविताओं में जापान के पेड़-पौधे, पर्वत- झरने, मैदानों, पक्षियों आदि को बड़े सुंदर अभिव्यक्ति हुई है । हागिजोकु(लेस्पेदेजा), काया(मिस्केन्थस), अइ्चे आदि के फूल; गिंको(सुदर्शन) मोमिजी, शहतूत और चीड़ के वृक्ष; उगुइसु(कोयल), त्सुरु(सारस), कौआ आदि पक्षियों; शिओत्सु, युत्सुकि, ओनो, फुजी, त्सुकुबा, कोमोचि पर्वत; मिचिनोकु, ओगुरा, आसाका, योरा, इगारी की आदि पहाड़ियाँ; कामुनाबि झरना, मातोकाता की खाड़ी;, मुसाशि के मैदान तथा आसाजावा के घास के मैदान आदि में रचनाकारों का प्राकृतिक एवं देश प्रेम अभिव्यक्त हुआ है 'मन्योशु' की कविताएँ कालजयी हैं, उत्तर आधुनिकता, बाजारवाद की भीड़, और संवेदना की जटिलताओं में भी वे अपना अक्षुण्य महत्व बनाए हुए हैं । जापानी साहित्य नकलची साहित्य है या उसमें लोकसाहित्य की कमी है– इसका उत्तर 'मन्योशु' से मिल जाता है ।

---

[i] कुमारजीव ने काश्मीर के बौद्ध-भिक्षुओं से शिक्षा-दीक्षा प्राप्त की थी, मध्य एशिया के उत्तर कूचा प्रदेश में भारतीय सभ्यता और संस्कृति के प्रचार-प्रसार का श्रेय इन्हें जाता है । उन्होंने 38 संस्कृत ग्रंथों का चीनी में अनुवाद किया ।(भरतवर्ष का बृहत् इतिहास पृ394-95)

[ii] श्रीनेत्र पाण्डेय, भरतवर्ष का बृहत् इतिहास (प्राचीन काल से 1526 ईसवी तक), प्रथम भाग,अध्याय32, वृहत्तर भारत, पृ.393-395

[iii] जापान का प्राचीन काव्य-संग्रह, इसमें अनाम कवियों की कविताएं हैं ।

[iv] 'मन्योशु' का अर्थ- 'Collection of Ten Thousand Leave', 'Collection of Myriad Leave', 'Collection of Countless Word' मान जाता है ।

[v] चीन में बौद्ध-धर्म की स्थापना के बाद कई चीनी बौद्ध महात्मा एवं यात्री भारत भ्रमण पर आए और उन्होंने सिर्फ संस्कृत, पाली का अध्ययन ही नहीं किया अपितु अपने साथ भारतीय पंडितों को भी चीन ले गए । चीन से कोरिया और फिर जापान में बौद्ध-धर्म पहुँचा । संभव है कि बौद्ध-धर्म के प्रचारार्थ भारतीय पंडित जापान गए हों ।(श्रीनेत्र पाण्डेय, भरतवर्ष का बृहत् इतिहास (प्राचीन काल से 1526 ईसवी तक), प्रथम भाग के आधार पर)

[vi] नानिवा प्राचीन समय में एक बंदरगाह था, वर्तमान ओसाका शहर ।

[vii] जापानी लोक कथाओं के अनुसार विश्व के निर्माता ने सूर्य देवी और चन्द्र देवी को भी रचा फिर उसका पोता क्यूश द्वीप पर आया और बाद में उनकी संतान होंश द्वीप पर फैल गए ।

---

[15] जापान की 'मन्योशु' कविताएँ, अनु.रीतारानी पालीवाल,भूमिका से, साहित्य अकादमी,दिल्ली, 2006

[viii] छठी शताब्दी में बौद्ध-धर्म के प्रचार-प्रसार के बाद पुराने धर्म को शिंतो की संज्ञा दी गई– यानी देवताओं का पंथ । लेकिन जापानियों ने पुरानी मान्यताओं को खत्म नहीं किया और बौद्ध-धर्म को अपनाया ।

[ix] सानु चिगामी निम्नस्तरीय कर्मचारी थी, उसने अपनी हैसियत से ऊपर कुलीन पुरुष याकामोरी से विवाह कि था । याकामोरी को अपने से निम्न वर्ग की महिला से चुपके से विवाह करने के लिए देश निकाला की सजा (लगभग 739-741 ई.) दी गई थी ।

आधार ग्रंथः

रीतारानी पालीवाल, सं. जापान की 'मन्योशु' की कविताएँ. नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी,, 2006.

संदर्भ ग्रंथः

कृष्णदेव झारी. लोक साहित्य की भूमिका. इलहाबादः साहित्य भवन(प्रा.) लिमिटेड, 1957.

रमेश माथुर, सिंह महीप और महेन्द्र कुलश्रेष्ठ, जापानःसाहित्य की झलक. सीमान्त पब्लिकेशन्स इंडिया, 1975.

श्रीनेत्र पाण्डेय. भारत वर्ष का बृहत इतिहास (प्रथम भाग). इलाहाबादः लोकभारती प्रकाशन, 2001.

THE EFFECT OF CLASSIC FAIRY TALES ON SOCIETY AND IMPACT ON CHILDREN'S DEVELOPMENT

MS. MADHVI. R. ACHARYA
DEPARTMENT OF ENGLISH
P. D. PANDYA MAHILA COMMERCE, COLLEGE, AHMEDABAD.

Fairy tales, the stories of magic and transformation are one of the oldest known and popular forms of literature. Even today they are a central part of our imaginative world. For generations, children have delighted in the enchanted world of fairy tales — the timeless kingdom of giants and dwarfs, princes and princesses, fairies and witches. Fairy tales seem to be a favorite, intimate, indispensable companion of children. Innumerable fairy tale characters like Red Riding Hood, Sleeping Beauty, Snow White, Cindrella, Goldilocks and so on are very popular. Why can they remain so popular among children for hundreds of years without being forgotten and lost? Fairy tales have a unique importance and impact on children's development. They have significant effects on children, as well as adults, who are the main source of fairy tales for children. As adults are current members of the society and children are its future architects, fairy tales exert an influence on society as well. The effect of classic fairy tales on readers and society can be explored by studying their styles, characters and themes.

Firstly, the effect of classic fairy tales on readers and society can be explored by studying their styles. One peculiar feature of their styles is their inevitable happy endings in which good is rewarded and evil is punished. For example, in the well-known fairy tale "Snow White", Snow White comes back to life again and marries her handsome prince, while her wicked stepmother, the Queen, dies. In "Little Red Riding Hood", both Little Red Riding Hood and her grandmother, who have been devoured by a cunning wolf, are rescued by a huntsman, while the wolf is killed. These happy endings are a source of "light": they compensate for the sad, anxious and painful feelings of readers, as well as create confidence and hope for them. Apart from this, many people have their own wishes and dreams, for instance, a girl hopes that she can marry Tom Cruise; a street vendor wishes to be a second Bill Gates. In reality, these wishes and dreams are rarely fulfilled. Nevertheless, the happy endings of fairy tales serve as a substitute of the wishes and dreams of readers. In other words, they satisfy readers' spiritual wants.

Another characteristic of fairy tale style is the popular, classic opening words "Once upon a time". For example, the first sentence of "Little Red Riding Hood" is "Once upon a time there was a sweet little maiden", while that of "Snow White" is, "Once upon a time, in the middle of winter, when snowflakes were falling like feathers from the sky…". This classic opening can also be found in many other fairy tales, such as "Faithful Johannes", "The Marvelous Minstrel" and "The Twelve Brothers". In The Uses of Enchantment, Bruno Bettelheim, the authority on fairy tale research, points out, "This deliberate vagueness in the beginnings of fairy tales symbolizes that we are leaving the concrete world of ordinary reality" . This quotation clearly shows that this classic opening sets the fantasy world of fairy tales apart from the real world. We can thus release our spirit from the materialistic real world to the happy, vivid and innocent world of the fairy tale. This alleviates serious material-orientation in society. However, if we rely too much on fairy tales for spirit relief, we may become too passive and optimistic and our initiative may be lost as a result.

A final point about fairy tale style is the common use of the number "three" in many classic fairy tales. It is usual that a fairy tale has three main characters, three incidents or three tasks. In "The Three Little Pigs", there are three main characters — the three lovely pigs. In "Cinderella", Cinderella's father has three daughters, namely Cinderella and her two stepsisters. Besides, in "Snow White", the Queen tries three times to kill Snow White. In practice, the number "three" symbolizes perfection and completeness. For instance, the Holy Trinity is made up of three members: God, Christ and the Holy Spirit. In Geometry, a figure cannot be formed without three distinct points. Also, "three" is broadly considered as the basic unit of a family — father, mother and child. Max Lüthi states the function of this interesting number in The Fairytale as Act Form and Portrait of Man, "The number gives security not only to the narrator, who relies on it and takes pleasure in making use of it, but to the listener, as well" . The number "three" gives readers a sense of security because of its perfect and complete feature.

Secondly, the effect of classic fairy tales on readers and society can be explored by studying their characters. One important kind of characters in fairy tales is the heroes and heroines. They seem to be a vital element in every fairy tale. It is common that they must strive and overcome many difficulties, challenges and obstacles in order to get triumph. For example, in "Sleeping Beauty", the prince has to pass through many thorns before he can save the beautiful princess. Furthermore, in "Cinderella", Cinderella has been commanded to do a lot of hard housework before she marries the prince and lives happily ever after. Those heroes and heroines convey to children an important message: success and victory are unable to be achieved without any endeavor. Moreover, they act as model characters for young readers to imitate. Children can learn the courage, diligence, resolve and other merits of the heroes and heroines. This is very helpful to them as a training course before they get into society.

Another indispensable type of characters in classic fairy tales is the evils. A controversial topic about them is the impact of their violent, brutal deeds and terrible, inhuman punishments on children's psyche. Examples of those cruel deeds are numerous. In "Hansel and Gretel", the witch intends to cook Hansel and Gretel and eat them, but finally she is burned to death. In "Little Red Riding Hood", the vicious wolf swallows Little Red Riding Hood and her grandmother, while his belly is then cut by a huntsman. Tyranny and cannibalism seem to be inevitable in fairy tales. Do these violent scenes really have negative effects on children? Apparently, many interpretations of fairy tales nowadays have discarded or abbreviated those original violent scenes. In the old Brothers Grimm's version of "Cinderella", the ultimate fate of the two stepsisters is that their eyes are picked out by white doves. On the contrary, in the Walt Disney film "Cinderella", they are not mentioned in the ending and seem to escape without punishment.

Although revenge can be as sweet as love for the heroes and heroines of fairy tales, today it is almost always brief in its interpretation, with the punishment occupying only a single moment in time and a single point in space. We are far removed from the festive violence ...

The phenomenon mentioned above clearly reveals that today's people recognize the negative effects of the evils on children. They are afraid that the evils may hurt children's fragile hearts and hinder childhood development. Nonetheless, does this mean that the evils are absolutely harmful to children? Do they have any advantage?

Many experts of fairy tale research deny the negative effects of the evils. One of the evils' features is that they must be punished at the end. Their tragic consequence warns children not to do bad things, otherwise they will also be punished. Also, their punishments satisfy children's needs for justice. As Bruno Bettelheim comments in The Uses of Enchantment, "In the traditional fairy tale, the hero is rewarded and the evil person meets his well-deserved fate, thus satisfying the child's deep need for justice to prevail" . Ingrid Riedel, a popular fairy tale researcher, experienced the Second World War when she was a child. In the air-raid shelter, fear arose in her heart as the bombs were exploding all around. Nevertheless, she found that she could restrain her fear after reading fairy tales, especially the gruesome ones. In Witches, Ogres, and the Devil's Daughter, she gives the following remark:

Fairy tales seemed to me at that time to be personal adepts for dealing with evil. I experienced them as protective powers, allied with me against chaos. They helped me to get through my fear, to keep my composure even when external danger and human panic prevailed around me.

From the above quotation, it is obvious that the evils and violent scenes in fairy tales can actually help readers to deal with the evils and overcome fear.

A final point about characters in fairy tales deals with female figures. In many classic fairy tales, female figures dominate the most important roles. Snow White, Cinderella, Little Red Riding Hood and Gretel are all major characters in their stories. In our modern world, sexual discrimination still exists. Many women are still treated badly by their husbands and unjustly by the society. Nonetheless, for many women, those female figures in fairy tales can compensate for their discontentment. Another significant effect of the female figures is that they enhance feminism in society. They cause women to realize that they are capable of playing an important role in society just like them in fairy tales, and this thought initiates feminism. In addition, in the contemporary society, many feminists have criticized fairy tales since feminine rights are ignored in the stories. For instance, in "Snow White", it is the prince who chooses Snow White as his lover, but not vice versa. This certainly arouses the tumultuous emotions of feminists and hence stimulates feminism.

Thirdly, the effect of classic fairy tales on readers and society can be explored by studying their themes. Three well-known fairy tales are going to be used as examples. The first one is "Cinderella", which describes Cinderella who is degraded and abused by her stepsisters. She has to obey them and do all the housework for them. This is actually an example of "sibling rivalry" — the competition between brothers and sisters — which is a very common problem that children may encounter. This story helps children to accept sibling rivalry as a rather common fact of life, as well as encourages them not to fear it. It also explains to those children who are facing this problem that, although they are considered "dirty" and in a low position like Cinderella, this only happens temporarily and does not mean that their future is also "dirty". They may have a brilliant future like Cinderella who marries her beloved prince at last. From this theme, it is clear that some fairy tales such as "Cinderella" function as the psychotherapists of children. They arouse the problems and anxieties within children's minds and teach children how to deal with them.

The second fairy tale to be discussed is "Little Red Riding Hood". In this story, Little Red Riding Hood, a charming girl, encounters a cunning wolf on the way to her grandmother's house. The wolf asks her where her grandmother lives, and she listens to him and answers his question precisely. Consequently, he finds her

grandmother's house and eats them both. The theme of this story is manifest: children ought not trust and listen to all sorts of people in the outside world, including the gentle ones. As Bruno Bettelheim states in The Uses of Enchantment, "As for wolves, these come in all variations; and among them the gentle wolves are the most dangerous of all, particularly those who follow young girls into the streets, even into their homes" . This lesson seems to be simple, but it is a very important one. As the News frequently reports, many girls who have just entered society are deceived. From this theme, one can see that some fairy tales like "Little Red Riding Hood" speak of the essential qualities and skills that children should possess before they enter society. In other words, they act as children's coaches and train them to become more mature so that they can deal with any problem when they enter society.

The last fairy tale to be analyzed is "The Frog King". In this story, though the princess has promised an ugly frog that she would be with him forever in order to earn his favor, she breaks her promise later. Her father, the king, forces her to keep the promise and she is compelled to obey the order. She hates and is disgusted by the frog so much that she throws him at the door. A miracle abruptly happens then. The frog changes back to a handsome prince again and he finally marries the princess. The lessons behind this story are apparent: one should not evaluate others by appearance, and one should keep his or her promise. Apart from the above lessons, this story has another theme that is worth learning. If the king does not "push" his princess daughter out and force her to be with the frog, that is, to deal with the problem herself, can there be a happy sequel in this story? The answer is: "No!" Therefore, this story teaches parents that they cannot just treat their children like "pets"; they should not spoil their children and ought to encourage them to deal with their problems themselves so as to foster their ability of independence. From this theme, it is evident that fairy tales also serve as guides for parents on how to teach their children.

In conclusion, the effect of classic fairy tales on readers and society has been explored by studying their styles, characters and themes. Generally speaking, fairy tales train and develop young readers to become mature, independent adults. They also teach adult readers to adopt the correct methods of teaching children, release their spirits from the problems they face in reality, and heal their emotional wounds as well. Besides, they alleviate serious material-orientation and enhance feminism in society. Most of all, they educate children about the meaning of life. As Bruno Bettelheim mentions in The Uses of Enchantment, "…of the entire 'children's literature' — with rare exceptions — nothing can be as enriching and satisfying to child and adult alike as the folk fairy tale".Fairy tales are really a masterpiece of literature. They are valuable and rich in knowledge and thus they should be cherished.

References:

en.wikipedia.org/Fairy-tale
WWW.amazon.com/classicfairy
www.faqs.org/childhood
Clover.slavic.pitt.edu/tales
Dr .Marlin Eliot's notes

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં સુંદરમ્નું સ્થાન

પરમાર કલ્પેશકુમાર રેવાભાઈ
B.A.,B.ed,M.A.,M.Phil,NET

ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાનો ઉદ્‌ભવ પશ્ચિમના સાહિત્યના સંપર્ક અને સંસર્ગના લીધે જ શકય બન્યો છે. એમ આપણે જરૂરથી કહી શકીએ છીએ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'પંચતંત્ર' અને 'કથાસરિતસાગર'ની વાર્તાઓ મોજૂદ હતી. પરંતુ આપણે જેને નવલિકા કે ટૂંકીવાર્તા કહીએ છીએ તેનાં કોઈ સ્વરૂપ લક્ષણોએ વાર્તાઓમાં જોવા મળતાં નથી. ઈ.સ.૧૯૧૬માં ગુજરાતમાં શરૂ થયેલા 'વીસમી સદી' નામના સામયિક ટૂંકીવાર્તા કે નવલિકાના સાહિત્ય સ્વરૂપને વિકસાવવામાં પોતાનો બેનૂમ ફાળો આપ્યો છે.

ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાનો ઈતિહાસ તપાસતાં જણાશે કે સુંદરમ્ એ ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફ પછીના સમયના વાર્તાકાર છે. સુંદરમ્ જયારે પોતાના સર્જનને વેગ આપવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધી પ્રભાવની લહેર વર્તાઈ રહી હતી. સાહિત્યનું એકપણ ક્ષેત્ર ગાંધીના પ્રભાવથી બાકાત ન રહયુ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી જગતભરમાં પથરાયેલા સમાજવાદ પરફની નિષ્ઠા, કાર્લમાર્કસનો વૈચારિક પ્રભાવ, દલિત વર્ગ તરફની અનુકંપા અને ગાંધી વિષયક વિચારોની અસર અને આબોહવા જગતભરમાં છવાતી જતી હતી. આ સિવાય પણ આપણા સાહિત્યકારો ઉપર પશ્ચિમની સીધી અસર વર્તાએલી જોવા મળે છે. સાથે સાથે મોપાસા, ચેખોવ અને સારોયાન જેવા વાર્તાકારની વાર્તાકલાનો સારા એવા પ્રમાણમાં પ્રભાવ જોવા મળે છે. આવા અનેક પરિબળોને કારણે આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય સવિશેષ સમૃધ્ધ જોવા મળે છે. ફ્રોઈડની અને એના વિચારોની અસરને કારણે મનોવિશ્લેષણની પધ્ધતિથી માનવીની વૃત્તિ–પ્રવૃત્તિથી ચકાસણી માટે કાર્યવાહી થવા માંડી. ફ્રોઈડે માનવના દરેક કામમાં જાતિય કામનાનાં દર્શન કર્યા. ફ્રોઈડના સિધ્ધાંતને પ્રગટ કરતી વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ સર્જાવા માંડી અને સુંદરમ્ પણ ફ્રોઈડના પ્રભાવથી વંચિત ન રહી શકયા. તેથી તેમણે પણ જાતિય પ્રશ્નોને છેડતી ટૂંકીવાર્તાઓનું સર્જન કરીને પોતાની વાર્તાઓ માટે એક 'ગોકીરો' જન્માવ્યો.

ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફ ઊર્મિપ્રધાન અને બુધ્ધિપ્રધાન વાર્તાઓનું સર્જન કરીને ગુજરાતી વાર્તાને એક આગવો વળાંક આપેલો. આપણા રાષ્ટ્રપિતાની અસરને કારણે તે સમયના ગુજરાતી સર્જકો વાસ્તવને પોતાના સર્જનમાં પ્રમુખ સ્થાન આપવા લાગેલા. તેમાં સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર જોશીએ વાર્તાને વાસ્તવ તરફ વાળીને એક નવો ચિલો બનાવેલો જોવા મળે છે. સુંદરમ્ની વાર્તાઓ વિષયનું નાવિન્ય, વસ્તુની અદ્‌ભુતતા, પ્રસન્નમધુર નિરૂપણ રીતિ તથા પ્રાસાદિક શૈલીને કારણે કલાત્મક, વેધક, મનહર અને મનભર છે.

સુંદરમ્ અને ઉમાશંકરે ઊર્મિ અને બુધ્ધિ વિશે ધૂમકેતુ–દ્વિરેફમાં જણાતા અતિરેકોના ગજગ્રાહમાં મધ્યસ્થી તરીકેની ફરજ બજાવી છે. એમની વાર્તાઓ ધૂમકેતુ–દ્વિરેફ અને નવીનો વચ્ચેની મજબૂત સાંકળ છે. ત્રીસીના આરંભમાં ઉમાશંકરના 'શ્રાવણી મેળો' અને સુંદરમ્ના 'હરાકણી અને બીજી વાતો' સંગ્રહો દ્વારા ટૂંકીવાર્તાને અનુરૂપ વસ્તુ ગોતી કાઢવાની સર્જક પ્રતિભા જણાઈ આવે છે. તેઓ વાસ્તવલક્ષી વસ્તુનું રોમેન્ટિક આલેખન કરે છે. એક ભાવનાવાદી સર્જકે વાસ્તવવાદ તરફ મૂકેલી દોટ એમની વાર્તામાં દેખાય છે. એમાં તૃષાને તલસાટ અપરંપાર છે. તૃપ્તિના તો બે–પાંચ બુંદ જ છે. સમકાલીનો કરતાં ઓછી વાર્તાઓ આપવા છતાં કેટલીક તો એમનાથી ચઢિયાતી છે. કાર્લમાર્કસ, સિગ્મંડફ્રોઈડ અને અરવિંદયોગ દર્શન એનાં પરિબળો છે.

ઉમાશંકરની 'છેલ્લું છાણું', બ્રોકરની 'લતા શું બોલે ?' અને સુંદરમ્ની 'ખોલકી' ને માનવીના આંતરમાનસનાં તળિયાં માપવા મનોવિજ્ઞાનનો આધાર લઈ દ્વિરેફ આદરેલા પ્રયાણમાં શૈલીની વિશેષ માવજત અને વિશેષ વ્યવસ્થિત નિરૂપણનો લાભ મળેલો દેખાય છે. ઉમાશંકરની 'મારી ચંપાનો વર' અને 'ગુજરીની ગોદડી' તેમજ સુંદરમ્ની 'માને ખોળે' અને 'માજાવેલાનું મૃત્યુ' પરિસ્થિતિ, મનોભાવોનું નિખાલસ આલેખન અને ભાષાભિવ્યકિતને કારણે આ સમયગાળાની વાર્તાઓમાં ભાગ મુકાવે એવી બની છે. ''સુંદરમ્ની વાર્તાઓ સ્નેહ સૌંદર્ય તથા તૃપ્તિ અતૃપ્તિની કથા છે. એમાંથી નૈરાશ્યનો સૂર સંભરાતો નથી. તો રવિશંકર જોશી કહે છે તેવો 'જીવનની સર્વતોષક મંગલ પુનઃઘટનાની ભાવનાનો સાદ''[1] પણ અતૃપ્તિની ભયાનક તરસની વેદના ચીસ આપણને સંભળાય છે. 'મીનપિયાસી' જેવી વાર્તા આ જ ધ્વનિ પ્રગટ કરે છે. 'માનેખોળે'ની શબૂની પણ એ જ દુર્દશા થાય છે. અતૃપ્તિનો તરફડાટ છતાં સુંદરમ્ સિધ્ધ વાર્તાકાર હોઈ એમની વાર્તાઓ તૃપ્તિદાયક બને છે. શાશ્વત, સનાતન જીવન રસ તથા વર્ણનકથન સંયોજિત અર્થ અને લયપૂર્ણ સાહજિક અપૂર્વ ક્રિયાશીલતા એમની વાર્તાનાં મુખ્ય પરિબળો છે. સભાનપણે સમાજલક્ષી અને વર્ગભેદના પ્રશ્નો હાથ ધરી

---

[1] ગુજરાતી સાહિત્યસભા – ઈ.સ.૧૯૪૦–૪૧ ની કાર્યવહી ૪૭ નું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય, પૃ.૫૫

લખાયેલી 'જમીનદાર', 'પેકાર્ડનો પ્રવાસ' કે 'માજાવેલાનું મૃત્યુ' જેવી વાર્તાઓ ઉપરાંત નારીના અંતરની વ્યથામાંથી પ્રસ્ફુટિત થતાં ઔદાર્ય અને સૌંદર્યની અનુભૂતિના તાર સુંદરમ્ 'ઉલ્કા', 'માનેખોળે', ' પૂનમડી', 'પુષ્પિતા', 'ખોલકી' અને 'નાગરિકા' જેવી ટૂંકીવાર્તાઓમાં છેડે છે. 'માનેખોળે' સુંદરમ્‌ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાંની એક છે. શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર આ વાર્તા વિશે નોંધે છે કે, ''સુંદરમ્‌ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાંની એક 'માનેખોળે' તો અણસમજે સર્જેલી ક્રૂરતાના, નિર્બળતા એ સર્જેલી નિરાધાર દશાના માનવભાવોનું એક સાદ્યંત રમણીય એવું ઉર્મિકાવ્ય જ છે.''[2] સૌંદર્ય સાથે સૌંદર્ય મળતાં નીપજતું પરમ આદર્શ સુંદરતાનું ગીત સુંદરમ્‌ની 'અંબાભવાની'માં છે. 'જીવનની તરસ'માં માતૃત્વની અતૃપ્તિથી દુઃખી સન્નારીનાં વેદના વલોપાતનું ઉત્કટ નિરૂપણ છે. 'ગટ્ટી'માં એક બેઠી દડીની યુવતીની મનોદશાનું સરસ નિરૂપણ છે.

'ખોલકી' વાસ્તવદર્શી સાહિત્યની અજોડ કૃતિ છે. એને શ્રી વિ.ર.ત્રિવેદી 'બીભત્સ રસની બેનમૂન વાર્તા' કહી તેની કલાપૂર્ણતાને પ્રશંસે છે. 'કૂતરાં' અને 'નારસિંહ'માં ફ્રોઈડની જાતિયતા વિષયક તો ' બીડીઓ' અને 'જમીનદાર'માં માર્ક્સની શોષણ વિરોધી સ્પષ્ટ છાપ જણાય છે. 'પિયાસી'ની વાર્તાઓ સુંદરમ્‌ની વાર્તાકલાની પરિપકવતા દર્શાવે છે. એમાંની 'મીનપિયાસી'માં કરુણ વાસ્તવિકતા અને અડગ શ્રધ્ધાની ભાવનાનો સુયોગ છે. 'ઉન્નયન'ની વાર્તાઓ એમની જીવનદષ્ટિનું ઊર્ધ્વગમન સૂચવે છે.

સુંદરમ્ જણાવે છે તેમ 'પ્રેમ અને વીર્ય એ બંનેના પ્રસંગોમાં વાસ્તવિક રંગદર્શિતા કાલ્પનિક રંગદર્શિતા કરતાં વધારે દઢતાથી વ્યાપક થવા માંડી છે............હું તો માગું છું જીવતી ધબકતી સચ્ચાઈ ભરી વાર્તાઓ. ભલેને તદ્દન અવાસ્તવિક ભૂમિની હોય......' સુંદરમ્ પાસે જીવનને જોવા મૂલવવાની, એના ગહન તળિયે પ્રવેશી તાગ કાઢવાની અને એનો કલાદેહ સર્જી કશુંક નવું આપી જવાની શકિત તો છે જ. એમની વાસ્તવદર્શી કે સમાજવાદી વિચારધારાનો સ્પર્શ કરાવતી વાર્તાઓ વિશે શ્રી રવિશંકર જોશી જણાવે છે કે, ''ઊર્મિલ નિર્બળતાથી નહી, પણ જીવન સાથે ઝગડી રીઢા થયેલા માનવીના બળથી જેવી રીતે ગોર્કી'તેમ સુંદરમ્ પણ લખતા લાગે છે. પણ આવા જીવન દર્શનને લીધે ઘણીવાર કટાક્ષ–વેદના ગર્ભ કટાક્ષ–વાર્તાઓનો પ્રધાન સૂર બની જાય છે.''[3]

સુંદરમ્‌ની વાર્તાકલા વિશે શ્રી બ્રોકર જણાવે છે કે, ''અનુભૂતિના એકમને આકૃતિના સૌંદર્યના અજવાળી જીવનની સાચી ઓળખ આપતી કલાકણિકા બની રહેવાનું જે પ્રયોજન નવલિકાની કલાએ આત્મસાત કર્યું હોય છે તે સિધ્ધ થતું આ બંને વાર્તાઓમાં 'ખોલકી', 'માનેખોળે' દેખાઈ આવે છે.''[4]

ધૂમકેતુની વાર્તાકળાનું મૂલ્યાંકન કરતાં પોતાની પાત્રવિષયક વિભાવના સુંદરમ્ આપી છે. એમના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો ''પાત્રની સચ્ચાઈ તેના વર્ણનથી નહિ પણ તેણે કરેલાં આચરણોથી થાય છે. નાયક કરતાંય પ્રતિનાયકનું સર્જન વિશેષ કઠિન છે. એવા કાર્યો વિરોધક છતાં તે વિરોધીની એક મૂર્તિ ન બની જતાં એક માણસ રહેવો જોઈએ.''[૫]

ટૂંકીવાર્તાના અંત વિશે સુંદરમ્‌ના વિચારો આવા પ્રકારના છે. ''વાર્તાનો અંત તો રસમાં જ આવવો જોઈએ. વાર્તાનો રસ જાળવીને ગમે તેવા જલદ ઉગ્ર પ્રશ્નો, વિચારો, તરંગો અંદર વણી દો.''[6]

ટૂંકીવાર્તાના પ્રવાહને ઉચિત વળાંક આપીને પરિપુષ્ટ કરનાર એક પ્રતિભા સંપન્ન વાર્તાકાર તરીકે સુંદરમ્‌નું ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

स्वामी सच्चिदानंद के विचारो में से प्रकट होता हुआ मूल्यशिक्षण

- Vivek Patel
M.A., M.ED., PH.D(CONTINUE)

प्रस्तावना

मानव सामाजिक प्राणी है। मानव का विकास समाज और कुटुंब के संसर्ग से ही संभवित बनता है। उच्च समाज की रचना मानव के उच्च मूल्यो से ही प्रस्थापित होती है। मानवमूल्यो का विकास करने के लिए चौक्कस वातावरण जिम्मेदार है। इस वातावरण के कारण से मानव समाज और संस्कृति का निर्माण होता है।

शब्दकोष के अनुसार मूल्य याने कि कुछ उपयोगी, गुणयुक्तता, महत्व का, प्राप्त करने के योग्य ऐसा दर्शाया गया है। इसतरह मूल्य का जीवन में बहुत महत्व का है ऐसा विचार व्यक्त करता है।

- **मूल्य की विभावना और मूल्यमीमांसा**

प्रवर्तमान समय में परंपरावादीयों की आदर्शो की चीख, व्यवहारवादीओं की सामाजिक सज्जता के लिये हिमाकत और नवविचारवदीयों की तकनिकी हेतु पर मूल्यशिक्षण वजन देता है। मूल्यशिक्षण याने कि सत्य, सहकार और आत्माभिव्यक्ति और दूसरे अन्य मूल्यो का शिक्षण।

मूल्यमीमांसा तत्वज्ञान की एक शाखा है। मूल्यमीमांस के अंग्रेजी में नियुक्त शब्द 'Axiology' ग्रीक शब्द के Axious शब्द पर से निष्पन्न हुआ है। यह एक ऐसा शास्त्र है जो मानव के निर्जयो की योग्यायोग्यता पर चिंतन करता है।

- **स्वामी सच्चिदानंद के मूल्यविचार**

स्वामी सच्चिदानंद के प्रकाशित साहित्य में से प्राप्त होते हुए मुल्यो में से शाश्वतमूल्य, नैतिकमूल्य, धार्मिकमूल्य, शैक्षिकमूल्य, आध्यात्मिक मूल्य, सामाजिक मूल्य, राजकीय मूल्य, आर्थिक मूल्य और सांस्कृतिक मूल्य प्राप्त होते है।

मूल्य के कई प्रकार निश्चित हुए हैं। देखा जाए तो जगत की हर एक चीज मूल्यवान है, किन्तु सब एक तरह मूल्यवान नही है। मानव जीवन के साथ ही मूल्यो का विकास हुआ है।

1. **मरजिया ही जीवन को उत्तम रीत से जीता है।**

मरजिया याने कि साहसिकता के गुण पर से जीवन को बचाव दृष्टि से देखने के लिए साहसहीन हो जाते है। साहसवाले इन्सान ही श्रेष्ठता को प्राप्त करते है। इसलिए इन्सान को साहसवृत्ति का विकास करना चाहिए।

2. **समृद्धि पूर्व के कर्मो से नही आती किन्तु समजपूर्वक के भगीरथ पुरुषार्थ से आती है।**

पुरुषार्थ करने से समृद्धि आती है। लोग धार्मिक विधि-विधानो पर विश्वास रख के अपना कारोबार बढेगा एसा मानते है। ज्योतिशशास्त्र के द्वारा हवन यज्ञ करके समृद्धि बढेगी ऐसा मानते है। किन्तु समृद्धि तो अनेक कई प्रयत्नो से, और पुरुषार्थ से

ही आती है। इस बात को याद रख के कर्मकांडो से बच के योग्य दिशा में परिश्रम करना चाहिए। तो ही सुख और समृद्धि प्राप्त हो सकती है।

3. महापुरुष वह है जो भ्रम को दूर कर के सत्य की खोज कर सके।

सत्य की खोज करना ही सबसे बडी तपश्चर्या है। असत्य को मानना और उसका आचरण करना भ्रम है। ऐसा भ्रम जब धर्म के द्वारा स्थापित हुआ हो तब उसके मूल बहुत गहरा हो जाता है और फिर से उसका उच्छेद करना कठिन हो जाता है। सत्य की खोज करनेवाले ऋषिमुनि है और उसकी स्थापना करनेवाले राजर्षि है।

4. नीति से पूर्ण कर्तव्य जीवन जीने से व्यतित और समाज सुखी होते है।

इन्सान को नीति को ध्यान में रखकर मूल्यसभर जीवन जीना चाहिए। जिससे समाज और व्यक्ति का उत्कर्ष हो सके। हर एक व्यक्ति जहाँ है वहाँ सत्यनिष्ठा से कर्तव्यपालन करना चाहिए। नौकरी, उद्योग, समाज, राष्ट्र और जीवन के तमाम क्षेत्रो में नीति रखेगे तो व्यक्ति और जनता सुखी होगी।

5. जो सत्य है उसका स्वीकार करना चाहिए, असत्य अपने घर का हो तो भी उसका त्याग करना चाहिए।

इन्सान को सत्य का ही स्वीकार करना चाहिए। असत्य अपने घर की भी हो तो भी उसका त्याग करना चाहिए। तो ही नीति का मूल्य रहेगा।

6. सत्य की प्रतिष्ठा बलिदान से ही होती है।

अगर धर्म प्रजा को बलिदान देने के लिए शिखायेगा तो प्रजा सत्य की प्रतिष्ठा करेगी ही और स्वमानी भी बनेगी।

7. इस युग का सर्वोत्तम देव विज्ञान है।

विज्ञान देव है। विज्ञानना विरोध करना याने कि जीवन का विरोध करना। विज्ञान से ही नये समय के निर्माण होगा। विज्ञान ही मानव को सुख समृद्धि का अहसास करायेगा। विज्ञान ही उपस्थित देव है।

8. अंग्रेजी का मान बढता गया और संस्कृति कि स्थिति कम होती चली।

संस्कृति पर अंग्रजी का प्रभाव ऐसा है कि संस्कृति पढनेवाला वर्ग अंग्रेजी की तरफ बढता गया, अधिकारी बनने लगा है और सुखी होने लगा है। नीचे के वर्ग के लोग अंग्रेजी पढ के उन्नत होने लगा और पुराने रिवाजो को छोडके नये प्रवाह में जुड गए, और जो संस्कृति को छोडकर अंग्रेजी के साथ जुडे वह दुखी होने लगे।

9. प्रजा का राष्ट्रभक्त होना जरूरी है, तो ही वफादारी रह सकती है।

प्रजा राष्ट्रभक्त होनी चाहिए। तो ही वफादार रह सकती है, अगर उसकी भक्ति या प्रेम दूसरे राष्ट्र के प्रति हो तो वह वफादारी नहीं रख सकते। ऐसी

बिनवफादार प्रजा दुश्मनो से भी ज्यादा खतरनाक हो सकती है। ईसलिए राष्ट्र को स्वाभिमान की प्रजा की जरूरत है।

10. उच्च मूल्यो के बिना उच्च समाज की रचना शक्य नहि।

मूल्यो के द्वारा संस्कृति का विकास होता है। इसलिए मूल्य जरूरी है। किन्तु इसमें थोडा चौकन्ने रहने की जरूरत है। समाज में जो पाप-पुण्य की व्याख्या है उसे बदलना होगा। क्योकि जो पाप नहि है, उसे महापाप माना गया है। और जो पुण्य नहि है उसे महापुण्य माना गया है। इसलिए जरूरी है उच्च मूल्यो को धारण करने की।

11. समापन

स्वामी सच्चिदानंद के मूल्यों में राष्ट्रहित और एक नये समाज का निर्माण प्रधान मूल्यो की तरह स्वीकार किया गया है और ऐसे मूल्यो से ही राष्ट्र महान बन सकेगा।

"A Comparative study of The Economic Development of Siddhpur & Unjha A.P.M.C."

- RABARI MANISHABAHEN B.
M.Com. M.Phil & Ph.D (Continue)

પ્રસ્તાવના:–

❖ કૃષિ માર્કેટીંગ અને માર્કેટયાર્ડનો પરીચય

ભારત એક કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. ભારતની ૭૦% વસ્તી ખેત ઉત્પાદનના ધંધા પર નિર્ભર છે. સાથી દેશના સર્વાંગી આર્થિક વિકાસમાં ખેતી મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં ખેતી એક વ્યવસ્થા તરીકે નહિ, પરંતુ જીવનના એક ભાગ તરીકે જોવામાં આવે છે. આથી જ ખેતી ક્ષેત્રે જેટલી વધારે પ્રગતી અને સંશોધન થાય, તેમાં જ રાષ્ટ્ર આબાદ બને છે. કારણ કે ભારતીય અર્થતંત્રમાં ખેતીક્ષેત્રે કરોડરજ્જુ સમાન છે.

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ હોવા તા આખી દુનિયામાં કિશાનોની કંગાળ હાલત આપણે ત્યાં વર્ષાથી રહી છે. તે જોઈને કોઈને પણ સમજાય કે દેશના ખેડુતોની કાયા પલટ કરવી અતિ આવશ્યક છે. વર્ષા પહેલાના સમયમાં ખેડુતોની ખેત પેદાશ શાહુકારો અને વેપારીઓ સસ્તા ભાવે ખરીદી લેતા અને ખેડુતોનુ આર્થિક શોષણ કરતા હતા, આમ ખેડુતોને પૂરતા પૈસા ન મળવાને કારણે દેવાના ડુંગર નીચે દબાતા જાય છે આ જ કારણે ભારતમાં સૌથી વધારે ખેડુત દિન –પ્રતિદિન ખેતીને વિરુધ્ધ ઉધોગને ધંધા તરફ પ્રેરાય છે ખેત માલીકો એ પોતાની જમીનના ભાવ ઉંચા આવતા હોવાથી ઉધોગ માલિકોને વેચી દે છે આજ રીતે ભારતના મોટા ભાગના વેચી દે છે આજ રીતે ભારતના મોટાભાગના ખેડૂતો પૈસાની લાલચમાં પોતાની જમીન વેચી દે છે, આમ ખેતી લાયક જમીનનો પણ ઘટાડો થવા લાગ્યો છે.

ભારત એક એવો દેશ છે જયાં વરસાદ અનિયમીત અને અપૂરતા પ્રમાણમાં થાય છે.ભારતના ખેડૂતો કુદરતના ભયંકર તુફાનનો સામનો કરી ધોમ ધમતા તાયમાં પરસેવો પાડીને ધરતી માંથી ધાન પેદા કરવા હંમેશા યશસત રહયા છે પણ જો માર્કેટીંગની વ્યવસ્થા જ ન હોય તો તેમને તેમની પેદાશના વ્યાજબી ભાવ મળે નહી, આ માટે જ ખેડૂતો ને પોષણક્ષમ ભાવ મળે તે રીતે ખેતબજાર કાર્યક્ષમ હોવુ જરૂરી છે પરંતુ સાથે સામે ખેડુતો અભણને અજ્ઞાની હોવાથી તેમજ આર્થિક રીતે ગરીબ હોવાથી તેની સોદા શકિત નબળી હોય છે. પરીણામે બજારમાં તંદુરસ્ત હરીફાઈ રહેતી નથી તેથી બજાર તેનું વસ્તીલક્ષી સારૂપ ગુમાવે છે.

દેશ સમૃધ્ધ ત્યારે જ બને જયારે ખેડુત સમૃધ્ધ બને અને ખેડુત સમૃધ્ધ ત્યારે જ બને જયારે કૃષિ સમૃધ્ધ ત્યારે જ બને જયારે દેશના ખેડુતો ને ખેત પેદાશના પોષણક્ષમ ભાવ મળે સાથે સાથે તેમને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજાર મળે ને ધિરાણ ની સુવીધા મળે.

❖ માર્કેટયાર્ડનો ખ્યાલ:–

ખેત બજાર વિસ્તાર કોઈ ચસકકસ સ્થળ ગામ, શહેર, પ્રદેશ દેશ કે વિદેશ માટે હોઈ શકે છે. જેનો આધાર વસ્તુની માંગ અને પુરવઠો પર છે. બજાર વિસ્તારમાં માલની ખેત પેદાશનો નાણા સાથે વેચાણને વ્યાપાર નિશ્ચિત ધોરણો પ્રમાણે વિનમય છે. ખેત બજારમાં ખેત પેદાશોનો જથ્થો ભેગો કરવો તેનુ વેચાણ કરવા માટે તેની ગુણવતા નકકી કરવી વગેરે નો સમાવેશ થાય છે.

વેપારી :–

વેપારી એટલેકે જે કોઈ વ્યકિત ખેતીનું ઉત્પાદન ખરીદવાનો અથવા વેચવાનો અથવા વેચાણ માટે ખેતીના ઉત્પાદનને પ્રક્રિયા કરવાનો ધંધો કરતી હોય તે સહકારી મંડળી.

દલાલ :–

દલાલ એટલે એવો વ્યકિત જે કોઈ એજન્ટના ધંધાનો સામાન્ય વ્યવહાર પોતાના મુખ્ય વેપારી વતી ખેતીના ખરીદ અને વેચાણ માટે કમીશન લઈને કરારો માટે વાત ચલાવવાનો અને કરારો કરવાનો હોય તે વ્યકિત.

સેક્રેટરી:–

સેક્રેટરી એટલે ગુજરાત ખેત ઉત્પાદન બજાર અધિનીયમ ૧૯૬૩ મુજબ નિમાયેલા બજાર સમિતિના સેક્રેટરી.

હમાલ:–

હમાલ એટલે ખેતીનું ઉત્પાદન ભરવા ખાલી કરવા સાફ કરવા લાવવા લઈ જવા ધંધા માં રોકાયેલ એક વ્યકિત કે શખ્શ.

બજાર સમીતી:–

બજાર સમીતી એટલે અધિનીયમ મુજબ સ્થાપાયેલી બજાર સમીતી

આ બધા જયા એક સાથે ભેગા થાય છે અને મળે છે તેને માર્કેટયાર્ડ કહેવાય છે.

❖ ભારતમાં માર્કેટયાર્ડ ઉદ્દભવ અને વિકાસ:–

ભારતમાં સૌ પ્રથમ ઈ.સ.૧૮૮૬માં ભૂતપૂર્વ હૈદરાબાદ રાજયમાં કરંજા બજારનું નિયંત્રણ કરવામાં આવ્યુ હતું. પરંતુ આ દિશામાં નકકરપગલાની શરૂઆત રોયલ કમિશન અને એગ્રીકલ્ચર ૧૯૨૮ની ભલામણો બહાર પાડી ને ત્યારબાદ ભારતમાં ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૦ના સમયગાળામાં કુલ ૭૮ માર્કેટયાર્ડ હતા જે વધીને ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૦માં સમયગાળામાં ૨૮૬ થયા. ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૦ સમયગાળામાં તે વધીને ૭૧૫ અને ૧૯૮૦ના સમયગાળામાં ૪૬૪૬ થયા જયારે ૧૯૮૧ થી ૧૯૯૦ના સમયગાળામાં ૬૨૪૩ થયા ૧૯૯૧ થી ૨૦૦૦ના સમયગાળામાં ૭૦૦૧ થયા ભારતમાં હાલ ૭૧૭૭માર્કેટયાર્ડ કાર્યરત છે. તેમાં ઉતરોતર વધારો પણ થઈ રહયો છે.

❖ *ગુજરાતમાં માર્કેટયાર્ડનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસઃ–*

ભારતમાં પ્રશ્રીમે આવેલુ રાજય એટલે ગુજરાત જે ૨૫ જીલ્લા, ૨૨૬ તાલુકા, ૧૮૧૯૨ ગામડાઓનું બનેલુ છે અને ૧૬૦૦કિલોમીટરનો દરીયાકિનારો ધરાવો છે અને તેની સ્થાપના ૧/૫/૧૯૬૦ના રોજ પૂજય શ્રી રવિશંકર મહારાજના હસ્તે કરવામાં આવી હતી.

ગુજરાત માં સૌ પ્રથમ ૧/૩/૧૯૩૯ના રોજ બાડોલીમાં બજાર સમીતીની સ્થાપના થઈ ગુજરાત રાજય૧૯૬૦માં અસ્તીત્વમાં આવ્યુ ત્યારે રાજયમાં મુંબઈ ખેત ઉત્પાદન બજાર અધિનીયમ ૧૯૫૫ જે તે વિસ્તારમાં અમલમા હતો સરકાર આ કાયદાના સ્થાને ગુજરાત ખેત ઉત્પાદન ખેત ઉત્પાદન બજાર અધિનીયમ ૧૯૬૩ અમલમાં મુકયો જે અત્યારે પણ અમલમાં છે. અને તેના બજાર નિયમો ૧૯૬૫ અમલામાં છે.

અને તેના બજાર નિયમો ૧૯૬૫ અમલમાં છે.ગુજરાત મોદી સરકારના નેતૃત્વ હેઠળ " વાઇબ્રન્ટ ગુજરાત " જેવા કાર્યક્રમ હેઠળ વિદેશી મૂડી રોકાણને લાવવામાં સફળતા મળી છે. ગુજરાત સરકારે વર્ષ ૨૦૦૫ થી "કૃષિ મહોત્સવ " ના માધ્યમથી રાજ્યના ૧૮૦૦૦ થી વધુ ગામોમાં ખેડૂતોનો સંપર્ક કરી તેમની મૂળભૂત સમસ્યાઓ મૂલગામી ઉપાય દર્શાવી રાજ્યની ખેતીને ખેડૂતની સમૃધ્ધિની વિકાસ પ્રક્રિયા આરંભી, ગુજરાતમાં ૧૯૩૯માં ૧ માર્કેટયાર્ડ હતું. તે વધીને ૧૯૫૧માં ૩૬ ને ૧૯૬૧માં ૧૫૫ જે વધીને ૧૯૭૫માં ૨૫૫ જે ૧૯૮૫ માં ૩૦૭ જજે ૧૯૯૫માં ૩૮૫,૨૦૧૦માં ૪૦૧ માર્કેટયાર્ડ કાર્યરત હતા. આમ ગુજરાતમાં પણ માર્કેટયાર્ડનો ઉતરોતર વધારો થતો જોવા મળે છે.

❖ ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ,સિધ્ધપુરની સ્થાપના :–

" બોમ્બે એગ્રીકલ્ચર પ્રોડયુસ માર્કેટસ એક્ટ – ૧૯૩૯ " અન્વયે બજાર સમિતિ સિધ્ધપુરની રચના થઇ શરૂઆતમાં આખા સિધ્ધપુર તાલુકાને બજારધારા હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યો તે સમયે ઊંઝા મુખ્ય માર્કેટયાર્ડને સિધ્ધપુરમા સબમાર્કેટયાર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવેલી, કમીશનર સાહેબ અમદાવાદના જાહેરનામા ક્રમાંક એમ.એમ.સી. ૧૦–એમ ૧૧૧૫૦–આઇ તા.૧૧–૧૦–૧૯૫૮થી સિધ્ધપુર બજાર સમિતિનું વિભાજન કરી સિધ્ધપુરને ઊંઝા બન્ને બજાર સમિતિને સ્વતંત્ર દરજ્જો આપવામાં આવેલ છે. ૧–૨–૧૯૫૯ના રોજ ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ સિધ્ધપુરની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરવામાં આવી.

❖ *ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ ઉંઝાની સ્થાપના :–*

બોમ્બે એગ્રીકલ્ચર પ્રોડ્યુસર માર્કેટસ એકટ ૧૯૩૯ અન્વયે બજાર સમિતિ ઉંઝા ની સ્થાપના તા. ૨૩/૧૦/૧૯૯૪ ના રોજ કરવામાં આવી મુંબઈ રાજયના વિકાસ ખાતાના જાહેરાત ક્રમાંક પી.એમ.એ ૧૦૧૫૪ તા. ૧૯/૦૪/૧૯૫૪ થી કરવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં ઉંજામાં મુખ્ય યાર્ડને સિધ્ધપુરમાં સબ–માર્કેટયાર્ડ ની સ્થાપના થઈ હતી સમય જતા વિકાસ વધતા કામગીરી વ્યવસ્થિત સંચાલન માટે કમિશનર સાહેબ અમદાવાદ જાહેરનામા ક્રમાંક એમ.એસ.સી. ૧૦/એમ/૧૧૫૦/૧ તા. ૧૧/૧૦/૧૯૫૮ થી ઉંઝા બજાર સમિતિનું વિભાજન કરી બંન્ને સમિતિને સ્વતંત્ર દરજ્જો આપવામાં આવ્યો.

ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ સિદ્દધપુર અને ઉંઝાની નાણાંકીય કામગીરીનું મુલ્યાંકન

A.P.M.C. *સિદ્દધપુરના કુલ વેચાણ ની પ્રગતિ દર્શાવતું પત્રક*

ક્રમ	વર્ષ	વેચાણ કિંમત (લાખ)	સૂચક આંક
૧	૨૦૦૫–૦૬	૧૦૬૫૭.૮૧	૧૦૦
૨	૨૦૦૬–૦૭	૮૧૨૮.૫	૯૬.૩૫

૩	૨૦૦૭–૦૮	૧૩૯૯૧.૭૫	૧૨૬.૫૯
૪	૨૦૦૮–૦૯	૧૬૮૮૩.૯૮	૧૬૫.૯૧
૫	૨૦૦૯–૧૦	૧૯૯૪૬.૮૫	૨૦૦.૨૧

(પ્રાપ્તી સ્થાન – A.P.M.C. સિધ્ધપુરના વાર્ષિક અહેવાલમાંથી વર્ષ ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦)

A.P.M.C. ઉંઝાના કુલ વેચાણની પ્રગતિ દર્શાવતું પત્રક

ક્રમ	વર્ષ	વેચાણ કિંમત (લાખ)	સૂચક આંક
૧	૨૦૦૫–૦૬	૫૩૨૭૬૨૨૯૮૦	૧૦૦
૨	૨૦૦૬–૦૭	૫૬૬૨૫૪૬૩૮૫	૧૦૬.૨૯
૩	૨૦૦૭–૦૮	૬૨૫૧૪૨૩૧૦૦	૧૧૭.૩૪
૪	૨૦૦૮–૦૯	૮૩૨૧૧૨૯૧૦૦	૧૫૬.૧૯
૫	૨૦૦૯–૧૦	૧૧૫૧૪૦૧૨૩૯૦	૨૧૬.૧૯

(પ્રાપ્તી સ્થાન – A.P.M.C. ઉંઝાના વાર્ષિક અહેવાલમાંથી વર્ષ ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦)

A.P.M.C. સિદ્ધપુરની કાયમી ફંડની પ્રગતિ દર્શાવતું પત્રક

ક્રમ	વર્ષ	વેચાણ કિંમત (લાખ)	સૂચક આંક
૧	૨૦૦૫–૦૬	૨૪૩૩૬૧૩૪	૧૦૦
૨	૨૦૦૬–૦૭	૨૪૦૨૪૪૩૮	૯૮.૭૨
૩	૨૦૦૭–૦૮	૨૫૪૦૧૭૪૪	૧૦૪.૩૮
૪	૨૦૦૮–૦૯	૩૦૮૦૯૩૬૦	૧૨૬.૬૦
૫	૨૦૦૯–૧૦	૨૭૫૮૩૪૦૧	૧૧૩.૩૪

(પ્રાપ્તી સ્થાન – A.P.M.C. સિધ્ધપુરના ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦ ના અહેવાલ)

A.P.M.C. ઉંઝાની કાયમી ફંડની પ્રગતિ દર્શાવતું પત્રક

ક્રમ	વર્ષ	વેચાણ કિંમત (લાખ)	સૂચક આંક
૧	૨૦૦૫–૦૬	૨૬૧૪૨૯૩૩૧.૪૧	૧૦૦
૨	૨૦૦૬–૦૭	૨૭૫૮૪૯૨૦૫.૨૯	૧૦૫.૫૨
૩	૨૦૦૭–૦૮	૨૯૪૭૮૪૫૬૭.૦૧	૧૧૨.૭૬
૪	૨૦૦૮–૦૯	૩૧૩૫૮૫૧૧૨.૫૪	૧૧૯.૯૫
૫	૨૦૦૯–૧૦	૩૭૩૭૫૧૯૪૯.૭૭	૧૪૨.૯૬

(પ્રાપ્તી સ્થાન – A.P.M.C. ઉંઝાના ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦ વાર્ષિક અહેવાલો)

A.P.M.C. સિદ્ધપુરની આવક–ખર્ચ–બચત દર્શાવતું પત્રક

ક્રમ	વર્ષ	આવક	ખર્ચ	બચત	સૂચક આંક
૧	૨૦૦૫–૦૬	૫૯૧૩૮૯૫	૬૬૪૫૮૨૫	–૭૩૧૯૩૦	૧૦૦
૨	૨૦૦૬–૦૭	૬૧૩૫૦૨૦	૬૫૫૮૪૧૭	–૪૨૩૩૯૭	૫૭.૮૫
૩	૨૦૦૭–૦૮	૭૬૦૦૪૪૦	૬૩૬૨૧૩૪	૧૨૩૮૩૦૬	૧૬૯.૧૮
૪	૨૦૦૮–૦૯	૧૦૬૪૨૪૯૦	૮૭૨૨૨૫૦	૧૯૨૦૨૪૦	૨૬૨.૩૫
૫	૨૦૦૯–૧૦	૧૩૧૩૩૮૩૦	૧૦૯૮૯૮૭૧	૨૧૪૩૯૫૦	૨૯૨.૯૨

(પ્રાપ્તી સ્થાન – A.P.M.C. સિધ્ધપુરના ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦ વાર્ષિક અહેવાલ)

A.P.M.C. ઉંઝાની આવક–ખર્ચ–બચત દર્શાવતું પત્રક

ક્રમ	વર્ષ	આવક	ખર્ચ	બચત	સૂચક આંક
૧	૨૦૦૫–૦૬	૬૯૧૧૭૫૩૨.૨૨	૫૬૬૪૧૩૨૬.૫૪	૫૩૦૬૦૧૬.૦૫	૧૦૦

૨	૨૦૦૬–૦૭	૭૩૨૩૧૮૮૬.૧૯	૫૮૨૩૨૮૫૦.૯૯	૧૬૫૯૦૫૫૯.૫૪	૫૭.૮૫
૩	૨૦૦૭–૦૮	૭૮૧૬૯૪૩૩.૩૯	૭૨૧૫૬૯૭૭.૭૨	૧૯૯૩૬૫૮૨.૪૦	૩૭૫.૬૭
૪	૨૦૦૮–૦૯	૯૦૩૫૬૪૪૩.૩૮	૫૨૩૪૨૧૧.૩૨	૧૮૧૯૯૪૬૬.૦૬	૩૪૨.૯૯
૫	૨૦૦૯–૧૦	૧૧૯૫૧૫૬૫૯.૯૯	૫૯૩૪૮૮૨૨.૭૬	૬૦૧૬૬૮૩૭.૨૩	૧૧૩૩.૯૦

(પ્રાપ્તી સ્થાન – A.P.M.C. ઉંઝાના ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦ વાર્ષિક અહેવાલમાંથી)

❖ તારણો :–

(૧) ભારતનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. ભારતમાં નિયંત્રિત બજારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે પહેલા ખેડૂતોને શાહુકારો ની દયા પર જીવવું પડતું હતું. તેઓ જયારે શાહુકારો માલ વેચતા ત્યારે તેમના હાથમાં રૂપિયાના સિત્તેર પૈસા જ આવતા. આમ તે સમયે ખેડૂતો ની સ્થિતિ ખૂબ જ દયાજનક હતી.

(૨) માર્કેટયાર્ડ ની સ્થાપવાથી બજાર સમિતિમાં ખેડૂતો નું પ્રતિનિધિત્વ તો શકય બન્યું જ છે. પરંતુ સાથે સાથે માર્કેટયાર્ડ ખેત પેદાશ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થાતંત્ર પુરૂ પાડે છે. જેનાથી તંદુરસ્ત હરીફાઈ શકય બને છે અને ખેડૂતો ને યોગ્ય ભાવ મળવાની ખાતરી રહે છે.

(૩) માર્કેટયાર્ડ માં વેચાણ માટે આવતા તમામ માલનું ઓક્ષનરો મારફતે ખુલ્લી હરાજીથી વેચાણ કરવામાં આવે છે. જેથી ખેડૂતોને છેતરામણી નો ભોગ બનતા નથી.

(૪) A.P.M.C. ઉંઝા અને સિધ્ધપુર બંન્ને પોતાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સભાન છે જ પરંતુ સાથે સાથે તે કૃષિ શિક્ષણ, કુદરતી આપત્તિ, સેવાકીય પ્રવૃત્તિ, આરોગ્ય ક્ષેત્રે સહકારી ભાગીદારી સંસ્કારી પ્રવૃત્તિ, સુરક્ષા ક્ષેત્રે પણ પોતાનું મહત્વનું યોગદાન આપી રહી છે.

(૫) વેચાણ ની પ્રગતિ દર્શાવતા પત્રકમાં સિધ્ધપુર A.P.M.C. માં ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦ માં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થાય છે. જે બંન્નેA.P.M.C. ની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ માં ઉંઝા A.P.M.C. ની પ્રગતિ આદર્શ પરિસ્થિતિ સૂચવે છે.

(૬) કાયમી ફંડની આવક સિધ્ધપુર A.P.M.C. ને ઉંઝા A.P.M.C. માં ઉત્તરોત્તર વધારો દર્શાવે છે. જેના ઉપરથી બંન્ને A.P.M.C. ની શ્રેષ્ઠ પરિસ્થિતિ સુચવે છે.

(૭) આવક – ખર્ચ – બચત ના પત્રક પરથી માલુમ પડે છે કે સિધ્ધપુર A.P.M.C. ની આવક ૨૦૦૫–૦૬ થી ૨૦૦૯–૧૦ દરમ્યાન વધારો ઘટાડો બંન્ને દર્શાવે છે. જયારે ઉંઝા A.P.M.C. સતત વધારો દર્શાવે છે. જયારે ખર્ચ ખાતામાં સિધ્ધપુર A.P.M.C. માં સતત વધારો નોંધાયેલ છે. જયારે ઉંઝા A.P.M.C. માં વર્ષ ૨૦૦૯–૧૦ ને બાદ કરતા ઘટાડો નોંધાયો છે.

(૮) મોટા ભાગના ખેડૂતો એવું માને છે કે માર્કેટયાર્ડ માં ખેત પેદાશ વેચવાથી તેનો વેચાણ ખર્ચ ખુબ ઓછો આવે છે.

(૯) સિધ્ધપુર બજાર વિસ્તારના આજુબાજુના ૧૯ ગામોને ખુદ બજાર તરીકે જાહેર કરેલ છે. જયારે ઉંઝા બજાર વિસ્તારમાં આજુબાજુના ૨૬ ગામોને બજાર તરીકે જાહેર કરેલ છે. જેમાં કોઈપણ વેપારી કે વ્યકિત માર્કેટયાર્ડ સિવાય ખરીદ વેચાણ કરી શકતો નથી.

(૧૦) સંશોધક ના અભ્યાસના તારણો પરથી જાણવા મળે છે. સિધ્ધપુર A.P.M.C. ની કામગીરી કરતા ઉંઝા A.P.M.C. ની કામગીરી ખુબજ ઉત્તમ પ્રકારની છે. પરંતુ તેની સામે એક કારણ એ પણ છે કે સિધ્ધપુર A.P.M.C. એક તાલુકાને આવરતું માર્કેટયાર્ડ છે. જયારે ઉંઝા A.P.M.C. એ સમગ્ર વિશ્વને આવરી લેતું માર્કેટયાર્ડ છે. તેથી બંને A.P.M.C. તેમના સ્થાન પર તો સારી એવી પ્રગતિ ધરાવે છે. પરંતુ સિધ્ધપુર A.P.M.C. ને આ અભ્યાસ ઘણી પ્રેરણા મળી શકે છે.

❖ સૂચનો :–

(૧) પ્રથમ તો માર્કેટયાર્ડની જમીનની પસંદગી એવી હોવી જોઈએ કે ખેડૂતો ને કે વેપારીઓને માલ લાવવા લઈ જવામાં સરળતા રહે કારણ કે બંને A.P.M.C. ના આટલા વર્ષના અભ્યાસ પરથી જાણવા મળ્યુ કે શહેરથી દુર ગામથી માર્કેટયાર્ડમાં ખેડૂતો યા વેપારીઓ માલ વેચવા અને ખરીદવા વાહન ખર્ચ વધી જાય છે.

૨. સિધ્ધપુર એ.પી.એ.સી. અને ઊંઝા એ.પી.એમ.સી. ની વધુ ને વધુ પ્રગતિ થાય તે માટે સારા અને વિશ્વાસુ પ્રતિષ્ઠત પ્રમાણિક અને અન્ય ત્વરીત નિર્ણયવાળા વ્યક્તિઓનો જ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સનો સમાવેશ કરવો જોઇએ કે જેથી તેઓ માર્કેટયાર્ડની પ્રગતિમાં સહકાર આપી શકે.

એ.પી.એમ.સી. ની ચૂંટણી પ્રક્રિયા ઘણી જ અટપટી છે જેનાથી વિકાસલક્ષી ઉમેદવારો ચૂંટાઇ આવતા નથી.

૪ સિધ્ધપુર એ.પી.એમ.સી. ને ઊંઝાના વહિવટી ખર્ચમા બેફામ વધારો થતો જોવા મળે છે તેની સીધી અસર આવક પર પડે છે તેથી બિનજરૂરી ખર્ચ બંન્ને એ.પી.એમ.સી. એ ઘટાડવા જોઇએ.

૫. સુધારેલા બિયારણ અને જંતુનાશક દવાઓ વ્યાજબી ભાવથી માર્કેટયાર્ડ તરફથી ખેડૂતોને આપવી જોઇએ.

૬. બજાર સમિતિને માર્કેટ ફી સમયસર પહોચાડવી જોઇએ.

૭. અપૂરતા વરસાદને કારણે જમીનમાં પાણીની તળ ખૂબ જ ઊંડા ગયા છે જેથી ખેડૂતોને ખેતીકરવી ખૂબજ ખર્ચાળ બની છે. ત્યારે ખેડૂતને દેવામાંથી બચાવવા ખેતીક્ષેતરે આધુનિક ખેતી પધ્ધતીનો મહતમ ઉપયોગ કરી ભીવષ્યમાં સિંચાઇ ક્ષેતરે ટપક અને ફુવારા પધ્ધતિ દવારા ખેતી કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા જોઇએ.

૮. કૃષિ નિશ્ણાતો મારફત ખેતીવાડી અને પશુપાલન ક્ષેતરે વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતિ દવારા ભવિષ્યમાં ખેતી કરવી જોઇએ.

❖ ઉપસંહાર

ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે જેમાં અર્થતંત્રની મૂળ આવકનો ૭૦ ટકા હિસ્સો કૃષિ પર આધારિત છે. જ્યારે કૃષિ આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત એ માર્કેટયાર્ડ છે. પરંતુ તેની શરમજનક સ્થિતીએ છે કે સામાન્ય લગતા આ સહકારી મંડળમાં જ સ્ટાફની ભરતીથી લઇને દરેક બાબતમાં રાજકારણ,સગાવાદ,લાગવગ, ઓળખાણ જ ચાલતી હોવાથી તેની સીધી અસર માર્કેટયાર્ડની કામગીરી અને આવક પર છે. જો આ જ પરીસ્થિતી આપણા માર્કેટયાર્ડમાં રહેશે તો તેની અસર સીધી જ દેશ ના અર્થતંત્ર પર પડશે.પસંદ કરેલ સિધ્ધપુર એ.પી.એમ.સી. અને ઊંઝા એ.પી.એમ.સી.ના નાણાકીય કામગીરીના તુલનાત્મક અભ્યાસ વિશેની જાણકારી માટે જ આ સંશોધનમાં કામ ર્ક્યું છે અને માર્કેટયાર્ડની પ્રગતી ખૂબ જ સારી જોવા મળે છે. તેમજ નાણાકીય કામગીરીમાં પણ કેટલીક ત્રુટીઓ અને ઊણપો જોવા મળે છે.નિયંત્રિત બજારોની કામગીરી અંગેના સંશોધનને આધારે કોઇ ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધવો મુશ્કેલ છે કારણ કે આ અભ્યાસ છેલ્લા પાંચ વષરના હિસાબો ને આધારે જ થતો હોવાથી અને સિધ્ધપુર એ.પી.એમ.સી. અને ઊંઝા એ.પી.એમ.સી. પૂરતો જ મર્યાદિત છે. તેમ છતા સિધ્ધપુર માર્કેટયાર્ડ અને ઊંઝા માર્કેટયાર્ડ વિશે ઉંડાઇમાં અભ્યાસ કરી તેની ત્રુટીઓ શોધવામાં આવે તો આ સંશોધન ખૂબ જ મદદરૂપ અને ફાયદાકારક પૂરવાર થઇ શકે છે.

" સંદર્ભસૂચિ "

❖ સિધ્ધપુર એ.પી.એમ.સીના વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ થી ૨૦૦૯-૧૦ના વાર્ષિક અહેવાલો વાંચી
❖ ઊંઝા એ.પી.એમ.સીના વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ થી ૨૦૦૯-૧૦ના વાર્ષિક અહેવાલો વાંચી
❖ ગુજરાત કૃષિવિકાસ બોર્ડ, ગાંધીનગર.

ઉમાશંકર જોષી:- એક સંશોધક

ઘનશ્યામભાઈ. કે વાઘરી
એમ.એ., નેટ

અખાએ તેના સમયમાં પ્રચલિત પંદબંધના પ્રકારોમાંથી ઘણાખરા અજમાવ્યા છે. કડવાની પધ્ધતિએ થતી પ્રબંધ રચના એવો આપણને 'અખેગીતા' દ્વારા આપી છે. પ્રબંધ રચનાની પધ્ધતિ પણ એમણે પરંપરા ઉપરથી સ્વીકારી છે. નરસિંહના 'સંતલક્ષણ' માં કડવાની વચ્ચે વચ્ચે પદો આવે છે. અસાઇતના છંદોબધ્ધ કાવ્ય 'હંસાવલિ' માં પણ વચ્ચે વચ્ચે પદો આવે છે. જેમાં સ્વતંત્ર મુક્તકનું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે પદની દશાને જ પામે છે. પ્રેમાનંદમાં આના ઠીકઠીક નમૂના મળશે. દા.ત દશમસ્કંધમાં 'મોસાળ પધારોરે' જેવી રચનાઓ 'અખેગીતા' ના દશ પદ વગેરે ઘણા પદો અખે લખ્યા છે. અખાએ અનેક રાગોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તે આપણને ધ્યાન ખેંચે છે અખો છંદ વિશ કહે છે.

"ભાષાને શું વળગે, નૂર
જે રણમાં જીતે તે શૂર"
- અખો

અખાએ દેશી અને પદો ઉપરાંત કેટલાક છંદોમાં દોહરો-સાખી, સોરઠા, કુંડળિયા, છપ્પો, ચોપાઇ, સવૈયા વગેરે પણ મુખ્યત્વે માત્રામેળ છંદો વાપર્યા છે. અખાએ અક્ષરમેળ વૃતો વાપર્યા નથી. તેનું કારણ આપતા અખો કહે છે.

સર્વાંગી પ્રકરણો કહ્યો, કવિત ચોરાસી રોજ
વીરા કહ્યા મધ્ય દોહરા, કોઇ જ્ઞાની દેખે ખોજ.

આ પંક્તિઓમાં 'કવિત' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તે તપાસ કરતા અઙ્ગારમેળ 'ઇન્દ્રવિજય છંદ' પણ કહે છે. 'ઇન્દ્રવિજય છંદ' અથવા વધારે સાચી રીતે ઓળખાવીએ તો સવૈયા બત્રીસો અખાના વખતમાં 'કવિત' તરીકે ઓળખાતો હશે? હિંદીમાં, પિંગળમાં તેમજ ચારણી સાહિત્યમાં અને આપણી ગુજરાતીમાં પણ તે જ 'કવિત' તરીકે ઓળખાય છે. 'અંગદવિષ્ટિ' માં શામળે 'કવિત' છંદ વાપર્યો છે. અખો જેને 'કવિત' કહે છે તેને જ તેને જ તેના અંતના શ્લોકોમાં સાચી 'સવૈયો' કહ્યો છે. 'બ્રહ્મલીલા' માં અખો જેને છંદ તરીકે ઓળખાવે છે. તે છવ્વીસ માત્રાનો 'ગીત' નામે ઓળખાતો માત્રામેળ છંદ છે. જોકે તેમાં ગુરૂના કેટલેક ઠેકાણે લઘુ ઉચ્ચાર કરવો પડે છે. છતાં પંક્તિની ઉપાન્ય શ્રુતિ લઘુ રાખવાના નિયમનો એણે ક્યાંય ભંગ કર્યો નથી.

અગુણ બ્રહ્મ સો સ્તુતિ પદારથ, દ્રષ્ટિ પદારથ સ્વામિની
અખા બ્રહ્મ ચૈતન્ય ઘનમે ભઇ અચાનક દામિની

-'અનુભવબિંદુ' ના છંદને કવિએ છેડે 'એ જ છપા છતરીશ' (કડી ૩૭) અને એ છપ્પા છત્રીશ (કડી ૪૦) એમ બે વાર 'છપ્પા' નામે ઓળખાવ્યો છે. પણ પ્રથમ ગ્રાસે જ મક્ષિકા જેવું છે.

'પરમધામ' પરમાત્મ હરિ પ્રથમ કરૂ પરિણામ થી શરૂ થતી પહેલી કડી ચાર પંક્તિ સુધી દોહરામાં જાય છે અને પછી સ્વાભાવિક અપેક્ષા પ્રમાણે તેનો પ્રચલિત ઢબનો 'કુંડળિઓ' થવાને બદલે કાંઇ ઇદમ તૃતીયમ્ જ થયેલું જોવા મળે છે. ઉમાશંકર જોષી પૂર્વશૂરી એટલે સમગ્ર મધ્યકાળ અભ્યાસ કરેલો જોવા મળે છે. પરંપરા કેવી છે અને પરંપરાથી અખો કઇ રીતે જુદો પડે છે અથવા અખા નવું શું છે જણાવે છે. પરંપરાને અનુસરે તે કે પ્રબંધ વચ્ચે વચ્ચે પદો મૂકે છે. ઉમાશંકર જોષી તે

સંપાદિત પદો સિવાય પણ અન્ય પદો હશે એવી વાત મૂકીને તે વધુ સંશોધન કરી શકાય તે દિશા ચીંધે છે.

'અખેગીતા' ના દસ પદ ઉપરાંત અખાએ બીજા અસંખ્ય પદ લખ્યા હોવા જોઇએ જેમાંના કેટલાક છપાયા છે, કેટલાક હસ્તપ્રત અપ્રસિધ્ધ પડ્યા છે. કેટલાક બીજા ભવિષ્યમાં મળી પણ આવશે તે બનવા જેમ છે. કેટલાકતો હંમેશ માટે કાળના ઉદરમાં લુપ્ત થયા હશે.

ઉમાશંકર જોષી સંશોધક તરીકે અખા ઉપર પૂર્વગામીની અસર છે તે જણાવે છે. તેમાં નરહરિ, બુટિયો, ગોખલ વગેરે છે. ઉમાશંકરના સંશોધન પરથી માલૂમ પડે છે કે એક સંશોધક તરીકે આપણે જે વિષય પર કામ કરતા હોય તેના વિશે પૂરતુ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. તો જ આપણે વિષયને ન્યાય આપી શકીએ. ઉમાશંકર જોષીના છંદો વિશેના પૂરતુ જ્ઞાન અને પકડના લીધે તેઓ અખાના પદો વિશે કહે છે. અખાએ અક્ષરમેળ વૃતો વાપર્યા નથી પણ તે એ બાબતની એની અણ આવડતને કારણે નહિ પણ તેનો વપરાશ બહુ લોકપ્રિય ન હોવાને કારણે હશે એમ લાગે છે. પણ અખાએ જે માત્રામેળ છંદો વાપર્યા છે તેમાંના ઘણાના નામવિધાન ચર્ચ્ય છે.

ઉમાશંકર જોષી જણાવે છે અખાએ 'કવિત' તરીકે ઓળખાવેલા છંદ તપાસ કરતાં અક્ષરમેળ 'ઇન્દ્રવિજય' છંદ પણ કહે છે. થોડી છૂટ લીધા પછી તે ઇન્દ્રવિજય છંદ માત્રામેળ બનતા સવૈયો બત્રીસો બની જાય છે. તેમના પરથી તારવી બતાવે છે સવૈયો અખાના વખતમાં 'કવિત' તરીકે ઓળખાતો હશે? આગળ એમ પણ કહે છે 'કવિત' નામ અત્યારે જે છંદ માટે વાપરીએ છીએ તે ઉપરાંત બીજા છંદો માટે વપરાતું હશે એમ માનવું પડે એમ છે.

ઉમાશંકર જોશી તે અખાના છપ્પા વિશે કહે છે:- 'અનુભવબિંદુ' માં સ્પષ્ટ રીતે તેના છંદને છપ્પા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અને જે છપ્પા તરીકે અખાએ ઓળખાવ્યો નથી એટલે સંભવ છે કે ચોપાઇના છ પદ સાથે સાથે આવતા હોવાને કારણે તેને પણ છપ્પાનું નામ મળ્યું હોય અખાએ પોતે એવું નામ આપ્યુ હશે કે કેમ એ કહી શકાતું નથી.

છંદોના નામના ગોટાળા કવિની પોતાની અથવા જમાનાની કંઇક શિથિલતાથી અને પાછળનાઓની પણ ઓછી ચિવટને કારણે થવા પામ્યા હશે એવું માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉમાશંકર જોષી તે તારવી બતાવે છે કે 'ગુરૂ-શિષ્ય સંવાદ' અને 'ચિત્ત વિચાર સંવાદ' ચોપાઇમાં જ એણે રચ્યાં છે. નરહરિ ની 'જ્ઞાનગીતા' ચોપાઇમાં છે એતો એની નજર આગળ હશે.

ઉમાશંકર જોશી છંદોની બાબતમાં કહે છે. " બનતા સુધી એ નિયમિત છંદ વાપરે છે ચોપાઇને છેડે ગાલ હોય છે તેને ઠેકાણે લગા આવે તો તેને જેકરી છંદ કહે છે." આવી જેકરીની પંક્તિઓ આપવામાં સુમાર વિનાની છે પણ ઘણુ ખરુ પંદર માત્રા એણે જાળવી છે. છાપેલી આવૃતિમાં જ્યાં પંદર માત્રા જળવાયેલી લાગતી નથી ત્યાં ઘણું ખરુ કવિની અણ આવતા કરતાં હસ્તપ્રતોને વફાદાર રહેવામાં બેદરકારી, અશુધ્ધ મુદ્રણ કે ભાષાનું અર્વાચીનીકરણ એ જ સંભવે છે.

ઉદા.

પિંડ જોતાં કો મુક્તો નથી
જોતાં સઘળો લક્ષમાં ફેર,
લક્ષ ઉઘાંત ને લક્ષ અઘેર

ઉમાશંકર જોશી મતે જ્યારે આપણે મધ્યકાળની કૃતિનું સંશોધન કે સંપાદન કરતાં હોય ત્યારે તત્કાળની ભાષા, ઉચ્ચારણ વ્યવસ્થા, લિપિ વગેરે જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. પોતાના શ્રવણ

સંસ્કારોનો અને શબ્દ શરીર ઘટનાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં વાચકને સમજાશે કે અખામાં આવતી ખોડંગાતી પંક્તિઓ હંમેશા ખરેખર તેવી નથી.

આતો એક બે માત્રા વધતી ઘટતી લાગે તેનું નિરાકરણ શોધવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો પણ ક્યાંક ક્યાંક આખા શબ્દના શબ્દ વચ્ચે ઘૂસી ગયેલા જોવામાં આવે છે.

કોઇ વખતે જૂની ભાષાની અને હસ્તપ્રતોની અને રીતિની પૂરતી માહિતી ન હોવાને પણ મૂળ અર્થ ન સમજાય એવું બને છે. ભાષા સરળ હોય છતાં લખનારનો મૂળ અર્થ હાથ ન આવે એવું બને છે.

'જયમ સકળ તેજનું આપે ભાન' (આપે — કરાવે)

અખાની ભાષા ક્રુર છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. પણ તે લાગેછે તેટલી ક્રુર નથી તેના સમર્થન માટે ઉ.જો કહે છે. ક્યાં અખાના સમયની ભાષા અને ક્યાં અત્યારે જે રૂપમાં આપણે એની કૃતિઓ ગવડાવીએ છીએ તેની ભાષા?

સુખે દુ:ખ તે સુખની વડે
ની સ્થાને સુખે દુ:ખ તે સુખ નીવડે.

દરિદ્ર નવ ઘેન સુખનું માન
દરિદ્ર ન વધે ન સુખનું માન

ઇતબાર, કરાર, હિમાત્ય, દાવાગીર, હાજુર, હાકેમ આદિ ફારસી — અરબી શબ્દોનો વપરાશ અખામાં છૂટથી થયેલો છે.

ઉમાશંકર જોશી હસ્તપ્રતોની વાચના વિશે કહે છે 'અખાની પ્રત્યેક કૃતિની શુધ્ધ વાચના વહેલાવામાં વહેલી થાય એ આશા વ્યક્ત કરી. ચાલુ વાચના સમજવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શકાય.

તેઓ આગળ કહે છે કે કોઇપણ લેખકનો આપણે અભ્યાસ કરીએ અને તેને અંગે મુશ્કેલીઓ જણાય તો તેના ક્રુર પ્રયોગોની આપણે શબ્દસૂચિ તૈયાર કરવી જોઇએ.

આપણી હ. પ્રતોમાં 'ખ' ને ઠેકાણે 'ષ' જ લખાય છે. દા.ત 'અષો' , 'ષ' નો ઉચ્ચાર છેક યજુર્વેદના વખતથી 'ખ' કરવાની એક પ્રણાલિકા પણ છે. પણ આપણે પ્રત્યેક 'ષ' નો 'ખ' ઉચ્ચાર કરતાં નથી. 'ષ' અને 'ખ' નો ઉચ્ચાર જુદો જુદો જ કરતા પણ લેખનમાં બંન્નેનું પ્રતિક 'ષ' રાખ્યું હતું.

સંદર્ભ ગ્રંથો

અખો એક અધ્યયન — ઉમાશંકર જોશી
સંસ્કૃતિ સામયિકના અંકો
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

આપત્તિ અને અર્થશાસ્ત્ર

- રણછોડ જી. ગાગલ

ભારતમાં ડિઝાસ્ટર પ્લાનની શરૂઆત ઈ.સ.૧૭૮૬માં અંગ્રજ સરકારે સિંચાઈની સગવડતામાં વધારો કરવા અને દુષ્કાળ રાહત ભંડોળમાં ઘટાડો કરવાનાં હેતુથી થઈ હતી. આપણે ત્યાં કુદરતી અને માનવ સર્જીત આપતિઓ દર વર્ષે થતી જ રહે છે. આવી હોનારતોને કારણે દેશના અર્થતંત્ર પર ખુબ જ માઠી અસર થાય છે. સમગ્ર દેશની આર્થિક વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે. અને મોટા પ્રમાણમાં નુકશાની થાય છે. તેથી આ હોનારતોથી બચવા અને હોનારત આવી પડે ત્યારે તેનો ામનો કરવા બે પ્રકારના મેનેજમેન્ટ કૌશલ્યોની જરૂર પડે છે.

૧. કોઈપણ આપતિ આવી પડે ત્યારે તુ પહેલા જાગ્રુતિ અને પુર્વ તૈયારી જેને પ્રિડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ કહે છે.
૨. કોઈપણ આપતિ આવે ત્યારબાદની કામગીરી જેને પોસ્ટ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ કહે છે.

આમ આ બન્ને પ્રકારનાં મેનેજમેન્ટની જુદી જુદી રીતે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવુ પડે છે એ ખર્ચ કઈ રીતે કેટલા પ્રમાણમાં કરવુ તેનુ યોગ્ય આયોજન કરવુ પડે છે. જેમા અર્થશાસ્ત્ર ઉપયોગી થાય છે.

પ્રિ–ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટઃ–

કોઈપણ આપતિ આવે તે પહેલા જો પ્રિ–ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો ઘણી જ જાનહાની બચાવી શકાય. અને નુકશાની પણ અટકાવી શકાય છે. દુષ્કાળ કે પાણીની અછત નિવારવા માટે ઈઝરાયલની પધ્ધતિઓ અપનાવવી જોઈએ. ચેકડેમ, ઘરનુ પાણી વહી ન જતા જમીનમાં જ ઉતરે તેવી વ્યવસ્થા ખેતતલાવડીઓ બનાવવી વગેરે પ્રકારનુ આયોજન કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવુ પડે છે. જે ખર્ચ કરવાથી આપતિથી થતા નુકશાનથી બચી શકાય છે.

યુધ્ધ, અકસ્માત કે અન્ય કોઈ કુદરતી આપતિ આવી પડે તે પહેલાજ માહિતી કેન્દ્રો ઉભા કરવા કાયદાનુ સખ્તાઈથી પાલન કરવુ, અમુક અમુક સ્થળે ઈમરજન્સી વોર્ડ તૈયાર રાખવા, નાગરીકોને પ્રાથીમક સારવારની તાલીમ આપવી આ તમામ પ્રકારની પ્રિ–ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટની વ્યવસ્થા ઉભી કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે છે જેના કારણે આપતિથી થતા મોટા પ્રમાણનાં નુકસાથથી બચી શકાય છે. આ માટે આ પ્રિ–ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ કરવા માટે ખર્ચનુ યોગ્ય રીતે આયોજન કરવુ જરૂરી છે. આપતિનાં પ્રકારને, તેની ગંભિરતાને ધ્યાનમાં રાખીને સાધનો અને ખર્ચનો યોગ્ય આયોજન કરવુ જરૂરી છે. આમ આ રીતે આપતિ આવે તે પહેલા પ્રિ–ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ધ્વારા યોગ્ય રીતે પૂવે આયોજન કરવુ ખુબજ જરૂરી છે જેથી આપતિ આવતા પહેલા આપતિથી જતા નુકસાનને ઓછુ કરી શકાય.

પોસ્ટ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટઃ–

કોઈપણ કુદરતી કે માનવસર્જીત આપતિ આવી પડે ત્યારે તેનુ આયોજન તરત જ કરવામાં આવે અને આ આયોજન આપતિના પ્રકાર અને તેની તિવ્રતા પ્રમાણે ઝડપથી કરવામાં આવે તો અનેક લોકોનાં જિવ બચાવી શકાય છે. આર્થિક નુકશાન થતુ અટકાવી શકાય છે. તેજ રીતે માનવ સર્જીત અને કુદરતી આફતો વખતે અફવાઓથી લોકોમાં ગભરાટ ન ફેલાય તે માટે સાચી માહિતી રેડીયો, ટીવી કે જાહેર પ્રજાની જાણકારી માટે રીક્ષાઓ ફેરવવી જોઈએ. પુર કે ધરતીકંપ જેવી સ્થિતિમાં માનવ અને પશુઓના મૃતદેહોનો નિકાલ ઝડપથી કરવો જોઈએ. જેથી રોગચાળો ફેલાય નહી જયારે આપતિ આવી પડે ત્યારે લેટફાટ ફેલાય નહી, અસામાજિક તત્વો લાભ લે નહી તે માટેની વ્યવસ્થા ગોઠવી દેવાથી લુટફાટ થતી અટકે છે.

કુદરતી આપતિ આવે કે તરત જ સમારકામનુ કાર્ય તેમા પણ વિજળીનો પુરવઠો ઝડપથી ચાલુ થાય, પાણીની વ્યવસ્થા, ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાથી લોકોને રાહત થાય છે. અને માનસિક સ્વસ્છતા ઝડપથી આવે છે. એજ રીતે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિમાં પાણીનાં ટેંકરો મોકલવામાં આવે, પશુઓ માટે ચારાની વ્યવસ્થા કરવી, રાહતકાર્યો ચાલુ થાય તો લોકોની હિજરત અટકાવી શકાય છે.

આપતિ આવે ત્યારે આ બધી જ વ્યવસ્થા કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવુ પડે છે જેથી વધુમાં નાણાકીય સાધનોની જરૂર પડે છે જેને પહોચી વળવા માટે અન્ય દેશો પાસે સહાય માંગવી પડે છે. અને આ વ્યવસ્થાઓ પુર્ણ કરવી જોઈએ. આ રીતે આ વ્યવસ્થા કરવા માટે આપણી પાસે રહેલા જે કાંઈ સાધનો છે તેનો વૈકિલ્પક ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને યોગ્ય રીતે આયોજન કરવુ જોઈએ. જેથી દેશના અર્થતંત્રને થયેલા નુકશાનને ઓછુ કરી શકાય.

કોઈપણ આપતિ આવે ત્યારે દેશની અર્થવ્યવસ્થાને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે આથી આ આપતિથી થતા નુકશાનને અટકાવવા માટે આપતિનુ વ્યવસ્થાપન કરવુ જરૂરી છે કોઈપણ આપતિનુ વ્યવસ્થાપન કરવા માટે ત્રણ બાબતો મહત્વની છે.

૧. બચાવ

કોઈપણ આપતિ આવે ત્યારે તેના વ્યવસ્થાપન માટે પ્રથમ કાર્ય બચાવનુ હોય છે જેના ધ્વારા વધુમાં વધુ લોકોને આપતિથી બચાવી શકાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. દા.ત. ભુકંપ આવે ત્યારે લોકો મકાનનાં કાટમાળ નીચે દબાયેલા હોય તેને બહાર કાઢવા જોઈએ. આ માટે યંત્રોની મદદ લેવી જોઈએ. પુરની સ્થિતિમાં લશ્કરની મદદ વડે હોડીઓ ધ્વારા અનેક લોકોને ડુબતા બચાવી શકાય છે. ઈજાગ્રસ્ત લોકોને તત્કાલ હોસ્પિટલ પહોચાડવા જોઈએ. આમ આપતિ સમયે સૌ પ્રથમ બચાવની પ્રવૃતિ યોગ્ય રીતે હાથ ધરવી જોઈએ. આ બચાવકાર્યમાં પણ સરકારે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે છે જેમાં બચાવ માટે વપરાતા આધુનિક યંત્રો વગેરે માટે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવુ પડે છે.

૨. રાહત

બચાવ પછી બિજી મહત્વની પ્રવૃતિ રાહત કાર્ય છે. જે લોકોને આપતિમાંથી બચાવી લેવાયા છે તેમને સુરક્ષિત સ્થળે ખસેડીને તેઓને ખોરાક, પાણી, રહેઠાણ વગેરેની મદદ કરવી જોઈએ અને તેને તે સુવિધાઓ મળવી જોઈએ. આ સુવિધાઓ વધુ ઝડપથી પહોચે તે પ્રકારનાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. અ ા માટે સાધનોનો યોગ્ય અને કાર્યક્ષમ રીતે ઉપયોગ કરીને વધુને વધુ લોકોને રાહત પહોચે તે પ્રકારનાં પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ.

૩. પુનઃ વર્સનઃ–

બચાવ અને રાહત પછી જે કાર્ય છે તે પુનઃ વર્સનનુ ં છે જે ખુબ જ મહત્વપુર્ણ કાર્ય છે. બચાવ કાર્ય ધ્વારા લોકોને બચાવીને વિવિધ પ્રકારની રાહત આપી પછી તે અસરગ્રસ્ત વ્યકિતઓને આર્થિક રીતે પગભર કરવા માટેનાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. તે માટે સરકારે ટુંકાગાળા અને લાંબાગાળાનુ આયોજન કરવુ જોઈએ. ટુંકાગાળાનાં આયોજનમાં લોકોને રહેઠાણ ઉપલબ્ધ કરાવવુ. અને લાંબાગાળાનાં આયોજન માટે તેઓ આર્થિક રીતે પગભર થઈ શકે તે અંગેનાં પગલા લેવા. એમની રોજગારીમાં વધારો થાય તે માટે ઉધોગો સ્થાપ્વા માટે પ્રોત્સાહન આપવુ જોઈએ. દા.ત. ભુકંપ પછી લોકોને આવાસ બનાવી આપવા જોઈએ, તાલીમ આપીને રોજગારી મળે તે માટે અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ઉધોગો સ્થાપવા માટે ઉધોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવા. જેવા કે ઉધોગો પર કરમાફી, ઉધોગો માટે જરૂરી માળખાકીય સુવિધાઓનો નિર્માણ કરવા માટે સરકારે મોટા પાયા પર ખર્ચ કરવુ જોઈએ. આ રીતે આપતિગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ઉધોગોની સ્થાપના થવાથી તે વિસ્તારનાં લોકોની રોજગારીમાં વધારો થાય છે જેથી લોકોની આવકમાં વધારો થાય, માંગમાં વધારો થાય અને એ રીતે અર્થતંત્રં પરિવર્તીત ગતિવીધી કરે છે. જેથી અસરગ્રસ્ત વ્યકિતઓ ઝડપથી પગભર થાય છે.

કચ્છમાં વર્ષમાં ૨૦૦૧માં થયેલા ભુકંપમાં સરકારે પુનઃર્વસન માટે મોટા પાયા પર ખર્ચ કરેલ હતું. કચ્છને ફરી બેઠુ કરવા માટે સરકારે કચ્છમાં ઉધોગોની સ્થાપના વધુને વધુ થાય, અને તેથી વધુને વધુ લોકોને તેમાથી રોજગારી મળે જેથી લોકો પગભર થઈ શકે તે માટે સરકારે પાંચ વર્ષ સુધી ઉધોગો પર કર માફ કરવાની જાહેરાત કરેલ હતી અને લોકોને આવાસો બાંધવા માટે તાલીમ આપેલ. અને આમ તાલીમાર્થીઓને રોજગારી પુરી પાડવામાં આવેલ.

આમ, સરકારે કચ્છ ભુકંપ પછી પુનઃવર્સન માટે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરેલ.

Enhancing Integrity and Harmony in the Corporate World.

- Ms. Poonam R. Shah (Lecturer in English),
Ms. Neela J. Patel (Lecturer in English)

Institute: C. U. Shah College of Engineering & Technology, Wadhwan city.

Mob no : 8511603049

Email id : poonam.shah2801@gmail.com

"Organisational studies is the examination of how individuals construct organization structures, processes and pratices and how these, in turn, shape social relations and create institution's that ultimately influence people."

Organistional studies consists of not only a single branch but there are myriad branches that flows out from one single subject viz. Corporate change, Corporate social responsibility, Human resource management, culture in organization etc to name a few. Amongst the aforesaid topics Human Resource Management (HRM) is of the prime importance in the current scenario of the corporate world because so many strikes and conflicts between the employers and their employees takes place.

HRM actually has a history dating back to the times when artisans and craftsmen would enlist the aid of one another to discuss ways to manage their labourers.

In India, the concept of HRD was introduced by the duo Dr. T.V. Rao and Dr. Udai Pareek in the year 1974. It was started as a "Review Exercise of the Performance Appraisal System" for Larsen & Toubro by the duo from the Indian Institutes of Management, Ahmedabad (IIMA) which resulted in the development of a new function - The Human Resources Development Function. Dr. Rao and Dr Udai Pareek were instrumental in setting up the HRD Department for L&T and making it the first company in this part of the world to have fully Dedicated HRD Department. Dr. T.V. Rao stated at HR Convention, 2013, recently held at Vadodara that –

"Missionary HR managers are rare commodity. Both missionary and visionary HR teams can help organisations unlock tremendous potential of their workforce. Constant learning is also very important and it has to be innate."

- As for example recent deadlock between the employer and the employees of well known company of Gujarat named Balaji Wafers because of their demands relating to the wages.

This proves the importance of HRM department in any organization and what kind of role the HR should perform for bringing harmony and integrity between the employers and their employees. Let's probe further into the Human Resource

not only in the organization but even in the global market. HRM is the management process of an organisation's workforce or Human resources. It is responsible for the attraction, selection, training, assessment and rewarding of employees, while also overseeing organizational leadership and culture and ensuring compliance with employment and labour laws. In circumstances where employees desire and are legally authorized to hold a collective bargaining agreement, HR will also serve as the company's primary liaison with the employee's representatives.

"In the situation of crisis HR should be able to attract talent in the most cost-effective way. Skilled HR can effortlessly manage weak individuals and help towards
organizational
growth."

- Pramod Mahatme, VP, Wipro Ltd.

First and foremost HR should try to enhance harmony and integrity among the employers and their employees. Employees being the core members who constitute to the growth and development of organization, should be well acknowledged and appreciated by the employers. HR should have the ability to anticipate the need for human capital and then set out a roadmap to meet them. So, enhancing the harmony among them is of the utmost importance and thereby reposing faith in them.

Harmony is feeling of brotherhood, unity, consonance and sense of being considered as one of the integral part of any system. When the employees or the workers are given due credit of their work or they are allowed to participate in the decision making process by the higher level authority that increases the efficiency and job satisfaction of the workers which directly results into loyalty towards the organization.

''Loving your job is the sign of success for both an individual and organization as well.''

- Dr. APJ Abdul Kalam

Integrity means 'honesty' which comes when the person within the organization will have a positive mindset, a true feeling of performing his or her duties with dedication by supporting and cooperating with each other. So this sense of co-operation with each other will surely bring out the feelings of 'wholeness' among the employers and employees into the organization which is the one essential part of human resources management.

"The reputation of a thousand years may be determined by the conduct of one hour."

– Japanese Proverb

By viewing the above proverb, these are the three steps one should keep in the mind i.e. Define your values, Analyze every choice you make, Encourage integrity.

After having a glance over the above connotations, there starts the role and duty of HR to integrate various methods and steps to accomplish the desired objectives of

the organization. The below diagram shows the steps to be performed by the HR –

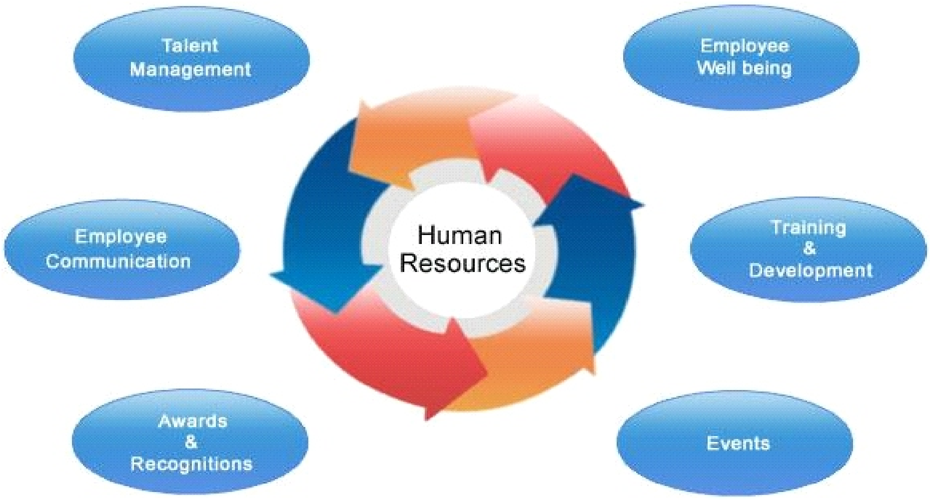

1. Employee well-being: This point reflects the first responsibility of HR that is he needs to think about the well-being of the employees as they are the roots of the organization. As roots symbolizes the base of organization, they should be well cared and maintained properly, so as to reap best outcomes.
2. Training and development: Employees should be well-versed with the latest technology. Once employees are recruited they should be trained time to time, which not only results in efficiency in work but also their own self development.
3. Events:
Organizations should periodically hold various events to remove the fatigueness of employees from the work. This will rejuvenate the employees, that will result into increase in their efficiency and love towards their work.
4. Awards and recognitions: The organization should have award ceremonies to uplift the morale of the employees and to let them recognized by the whole organization for their dedication and contribution towards the work. This will not only motivate them but also to the inefficient workers to improve themselves.
5. Employee communication: To enhance integrity & harmony in the organization there should be effective communication between the various levels of the organization which decreases conflict, misunderstanding and results into smooth flow of the work.
6. Talent Management:
While recruiting the employees, the HR should focus on talent oriented acquisition which ultimately proves beneficial for the organization. They should assign specific work which matches with their talent for the efficient outcome.
In view of above steps or duties to be performed by the HR in the course of general business matters, sometimes he need to go beyond it for the benefits of the employees. Quoting few examples that stood out as exceptional HR practices:
? Without having any political correlation, I would like to give an example very recently an event was organised ' Run for Unity'. It showed a prudent HR manager how Gujarat CM Mr. Modi was, who was at the helm of the event. It was under his aegis that a huge number of people were brought together for a cause and also invoking a harmony among the masses. It can be correlated with the HR practices as

how a large number of people can be brought in an unison to achieve dramatic results which creates a win win situation for everybody.

? Another anecdote which reminds of the epitome of HR practice of any company should be. When The Taj Mahal Hotel of Mumbai as well as their staff members who were present suffered blows from the attacks by the terrorists, it caused heavy casaulties and many tourists and hotel staff were killed in those attack. During those tough times, Mr Ratan Tata of the TATA group who owned the Taj Mahal hotel met every family member of the deceased staff and assured them of their future requirements and even promised a job for their children once they complete their education.

It strongly conveys us a message that HR should not be seen in a conservative sense of only concerned with acquiring, training of employees etc but it should touch the lives of every employee when the need arises and come out of the cocoon to help them in every possible manner.

? We can find another eyecatching example of HR in our Indian Mythology in disguise of the character Vidur of Mahabharata. He was senior minister in the kingdom of King Dhritarashtra, being an senior minister he was

constantly advising his king without any hesitation about the negative steps which the Kauravas were going to take by fighting against the Pandavas. He played his character by setting a best example of HR by fearlessly advising his King. This shows how a HR manager sometimes need to perform his duties even though it is against the employers of the organisation so as to maintain harmony between the employers and employees.

According to me, these were some of the best examples that have been set for the duties of HR for the generations to come. Now moving further, let us have a glance on challenges faced by the HR at the global platform. An English proverb states that "Change is a necessity of life", so the role of HR changes constantly and with the advent of globalization, we are

seeing an influx of multi national companies that are spreading its business around the world. So, in this global scenario the role of HR also changes in multiple ways and also results into new challenges for them.

"People are the most valuable resource. Good HR and positive business are two sides of the same coin. Today, businesses need to have a more humane approach, as any organization is a social organization. A better understanding or sensitivity towards employees can ensure the longevity of the business. Companies should refrain from limiting employee expressions."

- Dr. Jitendra Singh, Prof. in XLRI, Jamshedpur

Few noteworthy points should be considered as upcoming global challengs for HR as: Globalisation, The War for talents, Pressure on employees, Declining employee loyalty, Declining customer loyalty, Interventions of shareholders, Increasing Speed of change.

First of all to overcome such challenges, HR should envisage his mindset from complexity to clarity as he is facing the above said challenges. If we talk about globalization he should be well efficient to deal with growing competition from low cost countries to the new competitors coming to market everyday. He need to recuit good talented personnel to protect the organization globally. As the market demand increases it directly creates a pressure on employees so they need to posses efficient skills so as to avoid the risk of their employability. Along with the efficient skill they need to be loyal to their organization so as to gain trust,

otherwise it will be an alarming danger for the future. The most common lackness which we find among the HR managers is they spend too much time on discussing details of HR stuff that does not relate to business issues. They seek management's direction and leadership. They don't initiate leadership. Moreover, they do not communicate the HR initiatives to the lower level well enough. Their language is not that much technically sound which should create strong impact on the employees which results into decrease in effectiveness in the work of employees, which again results in the decline of the organization. Here, if we want to give an apt example of one of the business conglomerate i.e. TATA Group of Companies. According to the Mr. Suresh Tripathy, the head of HR at Tata Steel, "People are our greatest asset". The said company has adopted the best standards for employee well-being and quality of life, strongly promoting workforce rights. They further constantly act upon to maintain competitive compensation, productive work environment, employee involvement in improvement initiatives, opportunities for learning and growth, performance based rewards and recognition, high standards of amenities and facilities viz. Housing, Medical, Education, Recreation, Social support etc. In order to groom and brush up HR to overcome global challenges many seminar and workshops are organized and one of the best among them is HR Conventions which are held since few years by Ascent & Gujarat Employers' Organisation. The latest HR Convention was held on 14th December, 2013 at Vodadora were eminent speakers focused on various points like engaging employees to get the best out of the talents, building relation to drive profits, understanding HR challenges and working towards improved performance, staying up to date with the developments in HR in the country. The event also helped in identifying the key areas that needed to be worked upon such as need for real talent, communication and leadership, employee motivation, performance management and need for equality. Moving towards the conclusion, I would like to state here that the corporate canvas of 21st century is totally different from that of the 20th. Thus, HR should play a pivotal role in success of an organization because competition and competencies have gone global; structures have transformed and new business models have emerged. We are witnessing a paradigm shift from how we worked, managed and led due to various changes in the market, technology and mindset of the new generation. The way people across the globe relate, share and collaborate has gone real time. Organizational excellence can be attained when employees are self-driven and work in an environment that fosters sharing of information. We need to respect employees', need to know what is happening, so that they can do their job and also helps them to be aligned with organizational goals which ultimately brings harmony and integrity in the corporate world.

Web Resources

www.ItsMyAscent.com
www.geogujarat.com
http://www.mindtools.com/pages/article/integrity.htm#sthash.7F0xlG4a.dpuf
www.tata.com/article/inside/Y|<x|CLyrd5g=/TLYVr3YPkMU=
www.images.google.com

VANISHED CIVILIZATION

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(I/C Principal,
Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

Among the earliest complex civilizations was the Olmec culture, which inhabited the Gulf coast of Mexico and extended inland and southwards across the Isthmus of Tehuantepec. Frequent contact and cultural interchange between the early Olmec and other cultures in Chiapas, Guatemala and Oaxaca laid the basis for the Mesoamerican cultural area. This formative period saw the spread of distinct religious and symbolic traditions, as well as artistic and architectural complexes. In the subsequent Preclassic period, complex urban polities began to develop among the Maya, with the rise of centers such as El Mirador, Calakmul and Tikal, and the Zapotec at Monte AlbAn. During this period, the first true Mesoamerican writing systems were developed in the Epi-Olmec and the Zapotec cultures, and the Mesoamerican writing tradition reached its height in the Classic Maya Hieroglyphic script.

MAYA RUINS & TAZUMAL

The term Mesoamerica literally, "middle America" in Greek is defined as the area that is home to the Mesoamerican civilization, which comprises a group of peoples with close cultural and historical ties. The exact geographic extent of Mesoamerica has varied through time, as the civilization extended North and South from its heartland in southern Mexico. The term was first used by the German ethnologist Paul Kirchhoff, who noted that similarities existed among the various pre-Columbian cultures within the region that included southern Mexico, Guatemala, Belize, El Salvador, western Honduras, and the Pacific lowlands of Nicaragua and northwestern Costa Rica. In the tradition of cultural history, the prevalentarchaeological theory of the early to middle 20th century, Kirchhoff defined this zone as a cultural area based on a suite of interrelated cultural similarities brought about by millennia of inter- and intra-regional interaction Mesoamerica is recognized as a near-prototypical cultural area, and the term is now fully integrated in the standard terminology of pre-Columbian anthropological studies. Conversely, the sister terms Aridoamerica and Oasisamerica, which refer to northern Mexico and the western United States, respectively, have not entered into widespread usage.

Some of the significant cultural traits defining the Mesoamerican cultural tradition are:

- Sedentism based on maize agriculture
- The construction of Stepped pyramids

- The use of two different calendars (a 260-day ritual calendar and a 365-day calendar based on the solar year)
- vigesimal (base 20) number system
- Pictographic and hieroglyphic writing systems
- The use of rubber and the practice of the Mesoamerican ballgame
- The use of locally developed writing systems, using pictorial and logo-syllabic scripts
- The use of bark paper for ritual purposes and as a medium for writing
- The practice of various forms of sacrifice, including Human sacrifice
- A religious complex based on a combination of shamanism and natural deities, and a shared system of symbols
- A linguistic area defined by a number of grammatical traits that have spread through the area by diffusion.

Chronology and culture

The history of human occupation in Mesoamerica is divided among a number of stages or periods. These are known, with slight variation depending on region, as the Paleo-Indian, the Archaic, the Preclassic (or Formative), the Classic, and the Postclassic. The last three periods, representing the core of Mesoamerican cultural fluorescence, are further divided into two or three sub-phases. Most of the time following the arrival of the Spanish in the 16th century is classified as the Colonial period. The differentiation of early periods up through the end of the Late Preclassic generally reflects different configurations of socio-cultural organization that are characterized by increasing socio-political complexity, the adoption of new and different subsistence strategies, and changes in economic organization (including increased interregional interaction The Classic period through the Postclassic are differentiated by the cyclical crystallization and fragmentation of the various political entities throughout Mesoamerica.

Paleo-Indian

The Mesoamerican Paleo-Indian period precedes the advent of agriculture and is characterized by a nomadic hunting and gathering subsistence strategy. Big-game hunting, similar to that seen in contemporaneous North America, was a large component of the subsistence strategy of the Mesoamerican Paleo-Indian. Evidence for this time period in Mesoamerica is sparse and the documented sites scattered c. 10,500 BC. These include Chivacabe, Los Tapiales, and PuertaParada in the highlands of Guatemala, Orange Walk in Belize, and the El Gigante cave in Honduras. These latter sites had a number of obsidian blades and Clovis-style fluted projectile points. Fishtail points, the most common style in South America, were recovered from PuertaParada, dated to c. 10,000 BC, as well as other sites including

Archaic

The Archaic period 8000–2000 BC is characterized by the rise of incipient agriculture in Mesoamerica. The initial phases of the Archaic involved the cultivation of wild plants, transitioning into informal domestication and culminating with sedentism and agricultural production by the close of the period. Archaic sites include Sipacate in Escuintla, Guatemala, where maize pollen samplesdate to c. 3500 BC. The well-known Coxcatlan cave site in the Valley of TehuacAn, Puebla, which contains over 10,000 teosinte cobs (an antecedent to maize), and GuilANaquitz in Oaxaca represent some of the earliest examples of agriculture in Mesoamerica. The early development of pottery, often seen as a sign of sedentism, has been documented at a number of sites, including the West Mexican sites of Matanchen in Nayarit and Puerto Marques in Guerrero. La Blanca, Ocos, and Ujuxte in the Pacific Lowlands of Guatemala yielded pottery dated to c. 2500 BC.

Preclassic/Formative

The first complex civilization to develop in Mesoamerica was that of the Olmec, who inhabited the gulf coast region of Veracruz throughout the Preclassic period. The main sites of the Olmec include San Lorenzo TenochtitlAn, La Venta, and TresZapotes. Although specific dates vary, these sites were occupied from roughly 1200 to 400 BC. Remains of other early cultures interacting with the Olmec have been found at TakalikAbaj,Izapa, and Teopantecuanitlan, and as far south as in Honduras. Research in the Pacific Lowlands of Chiapas and Guatemala suggest that Izapaand the Monte Alto Culture may have preceded the Olmec. Radiocarbon samples associated with various sculptures found at the Late Preclassic site of Izapa suggest a date of between 1800 and 1500 BC.

During the Middle and Late Preclassic period, the Maya civilization developed in the southern Maya highlands and lowlands, and at a few sites in the northern Maya lowlands. The earliest Maya sites coalesced after 1000 BC, and include Nakbe, El Mirador, and Cerros. Middle to The Preclassic in the central Mexican highlands is represented by such sites as Tlapacoya, Tlatilco, and Cuicuilco. These sites were eventually superseded by TeotihuacAn, an important Classic-era site that eventually dominated economic and interaction spheres throughout Mesoamerica. The settlement of Teotihuacan is dated to later portion of the Late Preclassic, or roughly AD 50.

In the Valley of Oaxaca, San Jose Mogote represents one of the oldest permanent agricultural villages in the area, and one of the first to use pottery. During the Early and Middle Preclassic, the site developed some of the earliest examples of defensive palisades, ceremonial structures, the use of adobe, and hieroglyphic writing. Also importantly, the site was one of the first to demonstrate inherited status, signifying a radical shift in socio-cultural and political structure. San Jose Mogote was eventual overtaken by Monte AlbAn, the subsequent capital of the Zapotec empire, during the Late Preclassic.

The Preclassic in western Mexico, in the states of Nayarit, Jalisco, Colima, and MichoacAn also known as the Occidente, is poorly understood. This period is best represented by the thousands of figurines recovered by looters and ascribed to the "shaft tomb tradition".

References

1. Barlow, Jane Atwood; Bolger, Diane L.; Kling, Barbara 1991. Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. ISBN 978-0-92-417110-9.
2. Doumas, Christos (980. Thera and the Aegean World II: Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978. London: Thera and the Aegean World. ISBN 978-0-95-061332-1.
3. French, Elizabeth Bayard 2002. Mycenae: Agamemnon's Capital. Stroud: Tempus. ISBN 0-7524-1951-X.
4. Hänsel, B. Podzuweit, Christian 1982. "Die mykenische Welt und Troja". Südosteuropazwischen 1600 und 1000 V. Chr. in German. Berlin: Moreland Editions. pp. 65–88.
5. Higgins, Reynold Alleyne 1997. Minoan and Mycenaean Art. London and New York: Thames & Hudson. ISBN 978-0-50-020303-3.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Government eases FDI norms for multi-brand retail

- Ashishkumar Chudasama
(Govt. Arts & Commerce College – FORT SONGADH)

==

Abstract

Opening the floodgates to overseas investors, government Thursday relaxed investment norms in multi-brand retail and raised FDI caps in several sectors while making it 100 percent in telecom. The Cabinet headed by Prime Minister Manmohan Singh diluted the mandatory 30 percent local sourcing norms for multi-brand retailers and permitted states to include cities with population less than 1 million for allowing multi-brand retailing.

Announcing the decisions taken by the Cabinet, Commerce and Industry Minister Anand Sharma said the relaxation in multi-brand retail norms will give "more clarity and more space to investors". He made no reference to raising of FDI cap in insurance sector, over which an inter-ministerial group had last month agreed to raise it from 26 percent to 49 percent. The Cabinet, he said, has by and large cleared the decisions taken at the inter-ministerial group meeting chaired by Prime Minister on July 16 to raise foreign direct investment caps and eased the route for some like oil refineries. Sharma said multi-brand retailers like Wal-Mart and Tesco will now have to source 30 percent of their products from small and medium enterprises only at the time of start of business.

Introduction

Economic Affairs Secretary Arvind Mayaram, whose recommendations for raising FDI in several sectors were by-and-large accepted, said: "We are expecting FDI flows will increase and the foreign investors will have much greater confidence in the Indian foreign investment policy."I certainly think it will have a positive impact on the forex flows in the current year," he added. The second wave of reforms comes within 10 months of the government opening up foreign investment in sectors like civil aviation.

Elaborating on the proposal to relax norms for multi-brand retail, Sharma said: "50 percent of the FDI in back-end infrastructure will be of the first tranche of USD 100 million. Thereafter, this would be need-based business decisions by the investor and their domestic partner."He further said, "all states have now been allowed to add cities with a population of one million" for foreign investment in multi-brand retail. While the FDI cap in defence sector remained unchanged at 26 percent, higher limits of foreign investments in 'state-of-the-art'

technology manufacturing will be considered by the Cabinet Committee on Security, Sharma said, adding the changes will be incorporated in the FDI policy. In single-brand retail, he said, FDI up to 49 percent will be under the automatic route and beyond that through the FIPB route.In case of PSU oil refineries, commodity bourses, power exchanges, stock exchanges and clearing corporations, FDI will be allowed up to 49 percent under automatic route as against current routing of the investment through FIPB.

In basic and cellular services, FDI was raised to 100 percent from current 74 percent. Of this, up to 49 percent will be allowed under automatic route and the remaining through FIPB approval.
A similar dispensation would be allowed for asset reconstruction companies and tea plantations.

Related Stories
Govt redefines term 'control' to provide clarity to investors
Cabinet approves 100% FDI in telecom
New control definition will not apply to Jet-Etihad deal
India Inc hails relaxation in multi-brand retail norms
Retailers welcome move to ease FDI norms in multi-brand retail

FDI of up to 100 percent was allowed in courier services under automatic route. Earlier, similar amount of investment was allowed through FIPB route. In credit information firms, 74 percent FDI under automatic route has been been allowed. These decisions come in the backdrop of country's economic growth plunging to 4.8 percent in the January-March quarter. It slumped to a decade's low of 5 percent for the 2012-13 fiscal. The changes in the multi-brand retail policy, Sharma said, will benefit the small industry besides addressing the concerns of foreign investors.

The amendment in the provision regarding 'back-end infrastructure' will give more clarity to the policy and changes in the provision regarding location of retail outlets will bring in parity as far as states are concerned, he added.
The retailers will have to spend USD 50 million in three years in back-end infrastructure which will include processing, manufacturing, distribution, design improvement, quality control, packaging, logistics, storage, ware-house, agriculture market produce infrastructure etc.Expenditure on land cost and rentals, if any, will not be counted for purposes of back-end infrastructure. Subsequent investment in the back-end infrastructure would be made by the retailer as needed, depending upon his business requirements, Sharma said.As regards the sourcing norms, he said, the retailer will have to mandatorily

procure up to 30 percent of the products from Indian micro, small and medium industries which have a total investment in plant and machinery of USD 2 million. Earlier, the limit was USD 1 million. The valuation of USD 2 million refers to the value at the time of installation, without providing for depreciation, he said. The 'small industry' status would be reckoned only at the time of first engagement with the retailer and such industry shall continue to qualify as a 'small industry' for this purpose even if it outgrows the said investment of USD 2 million during the course of its relationship with the retailer, he added.

Moreover, he added, "sourcing from agricultural co-operatives and farmers cooperatives would also be considered in this category”. The procurement requirement would have to be met, in the first instance, as an average of five years' total value of the manufactured/processed products purchased, beginning April 1 of the year during which the first tranche of FDI is received. Thereafter, it would have to be met on an annual basis, Sharma added.

More than two decades after the first wave of reforms were introduced in the year1991 the country’s socio-economic health has by no means become better. In the midst of these galloping problems, the announcement by the UPA government about FDI in multi brand retail comes not as a relief but as a matter to be given a serious thought.

The debate so far is threefold:

(A) One section which is drooling over the reforms and projecting huge surge of investment in infrastructure and thereby increment in the employment levels.

(B) The second group is the one which is sceptical about the opening of markets for foreign retail giants like Wal-Mart, Carrefour, Kmart etc. not because they fear that it would affect the overall development of the economy. Rather, this group fears competition from the big foreign companies which have deep pockets to procure products from the world market. Thus, it would affect their profits by a huge margin.

(C) The third group comprises of the unorganized retail sector which fears its elimination from the market in the long run.

Various claims made by UPA seem to fall flat on any reason if we take into consideration the outcomes of previous reforms. Employment in formal sector has not increased by any count since 1991 in formalization of labour in the formal sector is a clear indication of this fact. Productivity in agriculture, where

profitable venture as the input costs have gone up in the post green revolution phase. Rise in the phenomena of rural to urban migration, rural non-farm employment, farmer suicides, show what precarious condition agriculture has landed into. Gradual shift of the economy from agriculture to industry, as expected in the prospects of reforms, has proven to be a fallacy. Instead, the existing industries have become more capital intensive leading to the displacement of labour on a mass scale. Trade liberalisation has given the global players a free hand to rein the economy. As a consequence rate of inflation is rising unchecked as the price of crude oil is fluctuating globally. These examples showcase that reforms and liberal policies have not led to the overall development of the economy.

On the one hand the government is trying to convince that FDI would not harm the local trading practices and on the other hand various traders associations, vendors are fearing its exit from the retail market in the long run when various multi brand retail giants with their deep pockets and marketing skills would create direct contacts with farmers and producers of essential commodities. Whether it's a small vendor selling fruits on his bicycle or a trader who has a kiosk in a neighbourhood where he sells grocery or a weekly market trader who sells garments, all three of them depend on a vegetable mandi, grain mandi and wholesale market for garments respectively. With the entry of the multi-brand retail giants in the market two possibilities emerge

References

1. GlobalRetailDevelopmentIndex
2. Insight andIdeasfor ResponsibleMarketersjornal
3. Mukherjee,A.andNitishaPatel(2005):"FDIinRetailSector:India
4. Tims of india news paper